

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA‘LIM VAZIRLIGI**

**TOSHKENT DAVLAT SHARQSHUNOSLIK INSTITUTI
TOSHKENT DAVLAT AVIATSIYA INSTITUTI**

M.ISHOQOV, K. PARDAEV

**O‘ZBEKISTON
TARIXI**

(Eng qadimgi davrlardan to XVI asrgacha)

QO‘LLANMA

TOSHKENT – 2009

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA‘LIM VAZIRLIGI**

**TOSHKENT DAVLAT SHARQSHUNOSLIK INSTITUTI
TOSHKENT DAVLAT TEXNIKA UNIVERSITETI**

**TDSHI “Markaziy Osiyo xalqlari tarixi” va
TDTU «Ijtimoiy - gumanitar fanlar» kafedralari**

**O‘ZBEKISTON
TARIXI**

QO‘LLANMA

(Eng qadimgi davrlardan to XVI asrgacha)

O‘zbekiston tarixi fanidan tayyorlangan mazkur qo‘llanma O‘zbekiston Respublikasi OO‘MTV ning 2005 yilda noijtimoiy oliy o‘quv yurtlari uchun tavsiya etgan o‘quv dasturi asosida yozildi.

Ushbu qo‘llanma bakalavriat talabalari, magistrlar, aspirantlar, yosh o‘qituvchilar va barcha O‘zbekiston tarixi muammolari bilan qiziquvchilarga mo‘ljallangan.

Mazkur o‘quv-uslubiy qullanma TDTU «Ijtimoiy-gumanitar fanlar» kafedrasining 2009 yil ----- da bo‘lib o‘tgan № -- yig‘ilishi bayonnomasi qarori bilan hamda TDAI ilmiy - uslubiy kengashining 2007 yil ----- dagi № -- qaroriga asosan nashrga tavsiya etildi.

**Mualliflar: tarix fanlari doktori *M. M. Ishoqov*,
tarix fanlari nomzodi *K.K. Pardaev***

Taqrizchilar:

- TDAI «Ijtimoiy–gumanitar fanlar» kafedrasini mudiri, tarix fanlari doktori, professor *I.Xoliqov*

- TAqI «Falsafiy, ijtimoiy–siyosiy fanlar» kafedrasini dotsenti, tarix fanlari nomzodi *B.Allaniyozov*

Muharrir: TDSHI «Markaziy Osiyo xalqlari tarixi» kafedrasini mudiri, tarix fanlari doktori *M.M.Ishoqov*

Kirish

Tarixiy taraqqiyot insoniyatning asrlar osha to'plagan bilimlarining, ongi, maqsadlari, talablarining ko'payib borishi bilan uzviy bog'liqdir. Tarix sahnasida inson o'zining fazilatlarini va nuqsonlari bilan hamisha asosiy omil bo'lib kelgan. Shu sababdan o'tmishni jonli, doimiy rivojlanishda bo'lgan mujassam birlikni, ya'ni insoniyat tarixini bilmay turib, biz bugungi kunni tushunishimiz, bo'layotgan jarayonlarni anglab yetishimiz qiyin.

Har bir mamlakat, har qaysi xalq o'zining uzoq va betakror tarixiga ega bo'lganidek, O'zbekistonning, o'zbek xalqining tarixi ham boy va sarmazmundir. qadimda Turon, so'ngra Movarounnahr va Turkiston deb e'tirof etilgan ona Vatanimiz turli tarixiy yozma va arxeologik manbalarga ko'ra Xitoy, Hindiston, Eron, Misr, Rim kabi qadimiy va buyuk mamlakatlar qatorida dunyoda mashhurdir.

Vatanimiz tarixi o'zbek xalqining jaxon tarixi va madaniyati xazinasiga ulkan hissa qo'shganligiga shak shubha yo'q. Buyuk ajdodlarimiz-Muhammad Muso Al-Xorazmiy, Abu Nasr Farobiy, Abu Ali Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Abu Iso at-Termiziy, Ahmad Yassaviy, Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy, Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy va boshqa ko'plab allomalarimiz bilan nafaqat o'zbeklar, balki, butun turk dunyosi, qolaversa, butun yer yuzi xalqlari faxrlanmoqdalar.

Ana shunday qadimiy va buyuk mamlakat tarixini, tabarruk zaminimizda necha-necha ming yillar davomida yashab, kurashib, ijod qilib kelayotgan xalqimiz o'tmishini "O'zbekiston tarixi" fani o'rgatadi.

Ushbu o'quv-uslubiy qo'llanma matni O'zbekiston tarixining eng qadimgi davrlaridan to XVI asr boshlarigacha bo'lgan davrini qamrab olgan mavzulardan iborat. Mavzularni qisqacha yoritish jarayonida mavjud o'quv dasturiga asoslangan holda masalaning tub mohiyati, tarixiy-madaniy jarayonlarning asoslari, omillari va rivojlanishi, sabablari, oqibatlari va natijalariga katta e'tibor qaratildi.

Mazkur o'quv-uslubiy qo'llanmani tayyorlashdan yana bir asosiy maqsad-talabalarni utmishidan saboq chiqarib, hozirgi davr ruhida tarbiyalash hamda ular ongiga milliy istiqloq, milliy mafkura g'oyalarini yanada chuqurroq singdirishdir.

1-mavzu. O‘zbekiston tarixi fanining predmeti, nazariy-metodologik asoslari, manbalari va ahamiyati.

Reja:

1. *O‘zbekiston tarixi fani, uning predmeti, o‘rganish ob’ekti va manbalari.*
2. *O‘zbekiston tarixini o‘rganishning nazariy-uslubiy asoslari.*
3. *Komil insonni tarbiyalashda tarixning roli.*
4. *Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q.*

1. Tarix fani dunyo xalqlari qanday yashaganligi, ularning hayotida qanday voqealar sodir bo‘lganligi, odamlar hayoti qanday va nima uchun o‘zgarib, hozirgi holatga kellganligini o‘rgansa, O‘zbekiston tarixi uning ajralmas qismi bo‘lib, shu tarixiy madaniy jarayonlarga mos holda ona zaminimizda o‘tmishda yashagan xalqlarning hayoti va ularning rivojlanishi davomida sodir bo‘lgan o‘zgarishlar, voqea va hodisalar, ularning turmush tarzi, iqtisodi, ijtimoiy munosabatlari, davlatchiligi, madaniyati va shu kabilarni to‘lalgicha o‘rganadigan fandır.

“Tarix” so‘zi asli arabcha bo‘lib, “o‘tmishdagi voqealar haqida aniq hikoya qilish” ma’nosida ishlatiladi. Bu so‘z lotinchada “istoriya” deb yuritilgan va bu ibora g‘arb mamlakatlari xalqlari tillariga singib ketgan. Tarix ma’lum bir makonda, u yoki bu davrga oid, aniqlangan, tadqiq etilgan inson hayotidagi voqealar to‘plamidir.

Demak, tarix—bu odamzotning turli davr va sharoitlardagi kechmishi, insonning hayot uchun kurashi, turli qiyinchiliklarni yengishga, bunyodkorlikka, odamiylikka, ezgulikka intilishini yoritib beruvchi fandır. Inson o‘z manfaatlarini ko‘zlab tutgan murakkab va mashaqqatli yo‘lini ifodalovchi ham tarixdir. Buyuk mutafakkir A Navoiy moziyni ta’riflab shunday degan ekanlar:—Hukmdorlarning qay biri zulm otini surdiyu, qay biri adolat bilan dong taratdi va oxiri bundan nima murod hosil bo‘lganini tarixdan bilamiz. O‘lkada nima obod bo‘lgandi, mamlakat nimadan tinchlikka yuz tutdi? Har bir shaxsning sifati nimayu, nuqsonlari nima, hamma hammasi tarixda bitilgan. Demak “O‘zbekiston tarixi” faqat turli bilimlar tarzidagi fan emas, balki bir necha asrlar davomida to‘planib kelgan o‘zaro ichki g‘onuniyatlar bilan chambarchas bog‘langan bilimlar tizimi sifatidagi o‘zining predmetiga, o‘rganish ob’ektiga ega bo‘lgan mustaqil fandır. Shu bilan birgalikda, “O‘zbekiston tarixi” fani xalqimiz tarixini haqqoniy tasvirlovchi, aks ettiruvchi ko‘zgu, ijtimoiy, siyosiy, tarbiyaviy, ma’naviy saboqlar majmuasidir. Vatanimiz tarixi predmeti xalqimizning deyarli uch ming yillik murakkab va shonli o‘tmishini, ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy va ma’naviy hayotini xolisona o‘rganishga, uni tushuntirishga qaratilgan.

O‘zbekiston tarixi fanining o‘rganish ob’ekti O‘zbekiston tarixidir. Tarixiy ob’ekt (makon) O‘zbekiston tarixi fanining aniq maqsadi, vazifasi, yo‘nalishi va harakat doirasini belgilab beradi. Ma’lum bir ma’noda ob’ekt bilan predmet bir-biriga juda yaqin tushuncha bo‘lsada, ular tarix fanida tutgan o‘rni va vazifasi bilan farqlanadi.

Ob’ekt aniq tarixiy davr, makon, zamon va geografik mintag‘aviy chegaralar, ma’lum bir xalq, milliy mamlakat tarixi bilan bog‘liq bo‘lib, shular doirasidagi voqea va hodisalarni bir butun va yaxlitlikda o‘z ichiga oladi. Predmet esa mana shu bir butun ob’ekt ichidagi aniq tarixiy-madaniy jarayonlardir.

Tariximizni o'rganar ekanmiz, yana shuni inobatga olmog'imiz lozimki, o'zbek davlatchiligi sarhadlari hozirgi mustaqil respublikamiz hududidan ancha keng bo'lgan. Shu boisdan ham o'tmishimizning turli davrlarini o'rganishda Markaziy Osiyoga oid ma'lumotlar ham yoritiladi va bu tarixiy jarayonni to'laroq anglashga yordam beradi. Ayni paytda, mamlakatimizda uzoq vaqtlardan buyon o'zbeklar bilan yonma yon yashab kelayotgan tojik, qozoq, qirg'iz, turkman, qorakalpoq va boshqa elatlar ham yurtimiz tarixiga dahldor. O'zbekiston xalqi insoniyatning ajralmas bir qismidir. Yurtimiz o'tmishi va buguni o'zga xalqlar, davlatlar bilan bog'liq. Chunki ularning o'lkamizda sodir bo'lgangan voqealarga u yoki bu darajada ta'siri bo'lgan. Shu bois ham O'zbekiston tarixi jahon tarixining tarkibiy qismi desak adolatdan bo'ladi

O'zbekiston tarixi fani uchun tarixiy manbalarining o'rni va ahamiyati behad katta. Shuning uchun ham ular millat va xalqning ma'naviy- madaniy merosi, bebaho boyligi hisoblanib maxsus arxivlarda, kutubxona va muzeylarda juda avaylab ehtiyotkorlik bilan saqlanadi.

Tarixiy voqealar, xalqlar hayoti nom-nishonsiz yo'q bo'lib ketmaydi, ularga tarixiy manbalar guvoh bo'lib qoladi. Tarixiy manbalar ikkiga-moddiy va yozma manbalarga bo'linadi.

Eng qadimgi davrlardan bizgacha yetib kelgan mehnat qurollari, har xil idishlar, tanga pullar, harbiy qurol-yarog'lar, uy joylar, qal'alar, shahar xarobalari, qabrlar, qoyatosh suratlari, rasmlar va boshqa narsalar moddiy tarixiy manbalar deb ataladi.

qadimgi davrlardayoq odamlar o'z fikrlarini yozma bayon etish uchun yozuv belgilari ixtiro qilganlar. Savodxon kishilar o'zlari yashab turgan yoki borib ko'rgan mamlakatlari haqida ko'rgan-kechirganlarini daraxtlarning po'stlog'iga, toshga, teriga, keyinchalik qog'ozga yozib qoldirganlar. Xalqlarning hayotida yuz bergan voqea va hodisalar haqida yozilgan bitiklar, kitoblar, podshoh va hokimlarning yozma shakldagi qonunlari va farmonlari saqlanib qolgan bo'lib, bular yozma manbalar deyiladi.

Umuman, Vatanimiz tarixini yaratish va o'rganishda quyidagi manbalar asos bo'lishi lozim:

Birinchidan: eng qadimgi davrlardan bizgacha yetib kelgan arxeologik, antropologik va etnografik manbalar, ya'ni mozor-qo'rg'onlar qoldiqlari, turmush va xujalikda ishlatiladigan buyumlar, mehnat va harbiy qurollar, shahar xarobalari, qoyatosh suratlari, rasmlar va boshqalar.

Ikkinchidan: qadim zamonlardan to shu kunga qadar ulug' ajdodlarimiz, buyuk allomalar va dono mutafakkirlar, qoldirgan ma'naviy boy asarlar, turli jamg'armalarda saqlanayotgan qo'lyozmalar, risolalar.

Uchinchidan: turli arxivlar jamg'armalarida saqlanayotgan hujjatlar.

Turtinchidan: Muzey shaharlar, tarixiy obidalar, yodgorliklar.

Arxeologlarning Vatanimiz hududida olib borgan arxeologik izlanishlari natijasida aniqlangan ko'plab topilmalar, ularning tahliliy xulosalari qadim ajdodlarimiz hayotini tasavvur etishga imkon beradi. Bundan tashqari, bir qator qadimgi yozma manbalar ham mavjudligi tariximizni to'laroq bilishga yordamlashadi. Bu o'rinda "Avesto" muqaddas kitobi, Bexustun bitiklari,

qabrtoshlardagi yozuvlar muhim manbadir. Miloddan oldingi V–II asrlarga oid yunon, xitoy, hind, vizantiy, arman, eron yozma manbalarida ham bizning tariximizga oid ma'lumotlar uchraydi.

Yurtimiz o'tmishini o'rganishda turkiy, fors va arab tillaridagi manbalar katta ahamiyat kasb etadi. Masalan, islomiyatga qadar bo'lgan tariximiz Abu Rayhon Beruniyning "qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" asarida yaxshi yoritilgan. Shuningdek, Yusuf Xos Xojib, Mahmud qoshg'ariy, Abu Nasr Farobiy kabi allomalar asarlarida tariximizga oid qimmatli ma'lumotlar mavjud. IX–XII asrlarda va undan keyingi davrlarda mintaqamiz tarixiga oid kitoblar, solnomalar va risolalar talaygina yaratildi. Bular orasida "Buxoro tarixi", "Kesh va Nasaf o'tmishi", "Samarqand tarixi", "Xorazm tarixi" kabi u yoki bu hudud o'tmishi, siyosiy va ijtimoiy ahvoli to'g'risida katta–kichik asarlar vujudga keldi. Mahmud qoshg'ariyning uch jildlik "Turkiy so'zlar lug'ati" o'zbek va boshqa turkiy tillar tarixini o'rganishda muhim manbadir. Akademik B. Ahmedovning "O'zbekiston xalqlari tarixi manbalari" kitobida o'lkamiz tarixiga oid o'rta asrlarda yaratilgan yetmish olti asarga izohlar beriladi. Vatanimiz tarixini chuqurroq o'rganishda Nizomulmulkning "Siyosatnoma"si, an–Nasaviyning "Sulton Jaloliddin Manguberdi", Sohirqironning "Temur tuzuklari", Ali Yazdiyning "Zafarnoma"si, M.Ulug'bekning "To'rt ulus tarixi", Z.Boburning "Boburnoma", Abulg'ozixonning "Shajarai turk", M.Solihning "Shayboniynoma" asarlari ham muhim manbadir. Yurtimiz o'tmishi arxeolog olimlar Ya.Fulomov, S.Tolstov, V.Masson, U.Islomov, G.Pugachenkova, E.Rtveladze, A.Sagdullaev, A.Asqarov, R.Sulaymonov, M.Filonovich va boshqalar taqiqotlarida o'z aksini topgan. Ajdodlarimiz hayoti, turmush tarzini to'laroq o'rganishda arxeologiya bilan birga etnografiya, antropologiya kabi fanlarning ahamiyati kattadir. Demak, tarix fani ko'plab taqiqotchilarning asrlar davomidagi mashaqqatli mehnatining samarasidir.

2. Tarixni o'rganishda faktlarni taqqoslash, mantiqiy–qiyosiy xulosalar chiqarish va umuman falsafiy tafakkurning o'zni kattadir. Demak, tarixiylik va xolislik ilmiy yondashishni talab qiladi va o'tmishimizni teran anglashda asosiy mezon bo'lib qoladi.

Tadqiqotchilar o'tmish jarayonini ma'lum bir davrlarga bo'lganganlar. Bu davrlar insoniyat tarixida yirik ijtimoiy–iqtisodiy va siyosiy tub o'zgarishlar, taraqqiyot bosqichlari bilan bog'liq.

O'zbekiston tarixini quyidagi davrlarga bo'lish mumkin.

- qadimgi davr (eng qadimgi davrlardan to milodiy IV asr oxirlarigacha);
- o'rta asrlar davri (V–XIX asr boshlari);
- Rossiya mustamlakasi davri (XIX asr o'rtalari–XX asr boshlari);
- O'zbekiston sovetlar hukmronligi davrida (1917–1991 yillar);
- Milliy istiqlol davri (1991 yildan boshlab).

Mustaqillik sharofati bilan O'zbekiston tarixi keng ko'lamda o'rgatilmoqda. Barcha maktablarda, litsey va kollejlarda bu fan bo'yicha bir necha yil davomida darslar o'tilmoqda.

Oliy o'quv yurtlari ta'lim tizimida tarixiy voqealar sababini, o'zagini ochib berishga, ularni tahlil qilishga, muhim tarixiy voqealardan xolis xulosalar chiqarishga ko'proq urg'u beriladi. Chunki talaba yoshidagilar bu muammolarni chuqurroq idrok

eta olishlari mumkin. Talabalar e'tibori insoniyat taraqqiyoti qonuniyatlarini to'laroq anglashga qaratiladi. Bunday yondashuv, o'z navbatida, yoshlarimizda milliy istiqlol mafkurasini chuqurroq anglashga ko'maklashadi. Tariximizni teran bilish, uni idrok etish, o'z xalqi va mamlakatini istalgan joyda va istalgan darajada tanishtira olish salohiyati— bu tarixiy ongdir. Jahonning bir qator yetuk davlatlarida fuqarolik huquqini olish uchun har bir kishi davlat tili, mamlakat konstitutsiyasi, huquqi va tarixi bo'yicha davlat imtihoni topshirishi lozim. Zero, o'z tarixini bilgan kishigina mamlakat fuqarosi deb hisoblanishi mumkin ekan. Xalqaro huquq amaliyotida bunday talab qo'yilishi bejiz bo'lganmasa kerak.

Bu masalaga xulosa qilib quyidagilarni alohida ta'kidlashimiz mumkin:

- O'zbekiston tarixi fani fan sifatida boshqa fanlar orasida alohida ahamiyatga ega. U ijtimoiy-siyosiy fan bo'lib, xalqimizning o'z o'tmishini bilishi, o'zini-o'zi anglashi hamda kelajagini belgilashida asosiy dasturulamal hisoblanadi.

- tarix bilan boshqa ijtimoiy-gumanitar fanlarning o'rganish ob'ekti bitta, ya'ni jamiyat. Shuning uchun ham boshqa fanlar tarix fani taraqqiyotiga tarixiy haqiqatlarning ro'yobga chiqishiga bevosita yordam beradi. Ammo, shuni ta'kidlash joizki, tarix boshqa fanlarning, shuningdek ijtimoiy-gumanitar fanlarning ham tarixidir. Chunki boshqa fanlarning hammasi - tarix, tarixiy ong va tarixiy bilimlar, tarixiy tafakkur - tarixning maxsulidir.

3. Bugungi kunda mustaqil O'zbekistonning har bir yigit qizida men shu xalq farzandi ekanman, ajdodlarim ibtidosi qayda, uning oyoqqa turishi, tiklanish, shakllanish jarayoni qanday kechgan, azaliy qadriyatlarimiz nimadan iborat, degangan savollar tug'iladi va u javob izlaydi. Bularga xolis javob mo'tabar tariximizdir. Demak, o'zlikni anglash tarixni bilishdan, uni idrok etishdan boshlanadi. Tarix fani o'tmish merosini yangi avlodlarga to'laqonli yetkazish bilan ularning ma'naviy tarbiyasiga, komil insonlar bo'lib yetishuviga o'z munosib hissasini qo'shmoqda. Yurtimiz o'tmishi xalq xotirasi, avlodlar o'rganib saboq oluvchi hayot maktabidir. Tarix – bu nafaqat o'tmish, uning tahlili bugungi kunimiz uchun muhim xulosalar manbai bo'lib, u istiqbolimiz rejasini aniqlashda ham katta ahamiyat kasb etadi. Tarixning tarbiyaviy ahamiyati ham kattadir. Prezidentimiz Islom Karimov ta'biri bilan aytganda “Xotirasiz barkamol kishi bo'lganmaganidek, o'z tarixini bilmagan xalqning kelajagi ham bo'lmaydi”. Yurtboshimiz “Milliy mafko'rani shakllantirishdagi eng katta manba—bu xalqoniy yoritilgan tarixdir” deb uqtiradilar. Davlatimiz rahbari “Tarix millatning haqiqiy tarbiyachisiga aylanib bormokda. Buyuk ajdodlarimizning ishlari va jasoratlari tarixiy xotiramizni jonlantirib, yangi fuqarolik ongini shakllantirmoqda. Axloqiy tarbiya va ibrat manbaiga aylanmokda”, – deb yozadilar. Demak, tarixiy xotira, haqiqatni bilish, ajdodlarimiz koldirgan boy ma'naviy merosni egallash talabalarda vatanparvarlik, odillik, halollik, mehr–oqibat, bag'rikenglik, mehnatsevarlik, ilmga intilish kabi insoniy fazilatlarini shakllantirishga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, tarix—bu tafakkur bulog'i. U bizni o'tmish voqealariga ochiq ko'z bilan qarashga, oq qorani aniqroq ko'rishga, ziyraklik bilan anglashga o'rgatadi, tarixiy shaxslar faoliyatini, hodisalarni qiyoslash, taqqoslash asosida mustaqil xulosa qilishga da'vat etadi. Shu boisdan tariximizning buyuk murabbiyligini doimo yodda tutaylik.

O'zbekiston tarixi yoshlarga xalqimizning o'tmishi, tarixi haqida bilim berish bilan cheklanib qolmaydi, u yoshlarni vatanparvar, ma'naviy jihatdan komil fuqaro etib shakllantiradi. Prezident Islom Karimov ta'kidlaganlaridek, yurtimiz tarixi "Har bir fuqaroni, jumladan yoshlarimizni boy madaniy merosimizni qadrlashga, uni ko'z qorachig'iday avaylab-asrashga, yurak-yurakdan iftixor qilishga o'rgatadi. O'zimizning boy o'tmish merosimizdan madad va ibrat olishga imkon beradi. Odamlar qalbida ezgulik tuyg'ularini uyg'otib, bugungi avlod kimlarning avlodi, kimlarning zoti va vorislari ekanligini anglashga undaydi".

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimovning "Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q" risolasida va boshqa asarlarida olg'a surilgan tariximizga tegishli dolzarb masalalar o'tmishimizni o'rganishda muhim nazariy va konseptual uslubiy poydevor rolini o'ynaydi. O'zbekiston Prezidenti I.Karimov "Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q" asarida "Hozir O'zbekiston deb atalganuvchi hudud, ya'ni bizning Vatanimiz nafaqat Sharq, balki umumjahon sivilizatsiyasi beshiklaridan biri bo'lganligini jahon tan olmoqda",— deydi. I.Karimov o'tmishni o'rganishda tarixiy tahlilni ilmiy jihatdan xolisona va halol amalga oshirish asosiy vazifadir, deb uqtirgan edi. Bu vazifani amalga oshirish O'zbekiston tarixi fanini o'rganishning ilmiy va uslubiy asoslariga tayanishni talab etadi. Bunday yondashish zaminida dialektik uslubni qo'llash yotadi. Bu degani olamda sodir bo'lgan hodisalar, voqealar ma'lum bir bog'lanishda, uzluksiz harakatda, ziddiyatli taraqqiyot jarayonida sodir bo'lganini inobatga olmoq lozim. Demak, O'zbekiston tarixini o'rganar ekanmiz, uning jahon tarixining bir bo'lagi ekanligini yodda tutmog'imiz darkor. Yurtimiz o'tmishidagi voqealar sababi, o'zga hodisalar qay darajada unga turtki bo'lganligiga e'tibor berish bizni to'g'ri tushunchaga ega bo'lishimizga ko'maklashadi. Tarixiylik tamoyili o'sha davr shart-sharoitlarini, tarixiy muhitni inobatga olmoqni taqozo qiladi. Tarix—xalqimiz kechmishi, u muqaddasdir. Uni hech kim o'zgartira olmaydi. Chunki tarix—bu o'tmishga mansub bo'lgan, ya'ni bo'lib o'tgan voqealar. Lekin odamlar uni ma'lum maqsadlarda buzib ko'rsatishi, o'zgacha talqin qilishlari mumkin ekan. Tarix beg'araz, ob'ektiv bo'lmog'i lozim. Demak, o'tmishni o'rganishda va yoritishda xolislik, halollik muhim o'rinni egallaydi. Mavjud barcha voqelikni inobatga olib xaqqoniy dalillarga asoslanish kerak. Shu bilan birga o'tmishimizni o'rganishda milliy qadriyatlar, xalq an'analari, diniy e'tiqod, turli ijtimoiy tabaqalarga nisbatan tarixiy madaniy nuqtai nazardan yondashishimiz joiz.

Tayanch tushunchalar

O'zbekiston tarixi, Vatan tarixi, Mustaqillik, o'zbek xalqi, fanning predmeti va ob'ekti, moddiy va yozma manbalar, ijtimoiy-siyosiy fan, vatanparvarlik, uslubiy asos, tarixiylik tamoyili, tarixiy haqiqatning ustivorligi, ilmiy yondashuv, xolislik, haqqoniylik, ma'naviyat va ma'rifat, tarixiy xotira

Savol va topshiriqlar

1 O'zbekiston tarixi fani nimani o'rganadi?

2. Tarix soʻzi qanday maʼnoni bildiradi?
3. Tarixni oʻrganishda qanday manbalar asos boʻla oladi?
4. Tarixni oʻrganishda xolislik, ilmiylik tamoyilining talablari nimalardan iborat?
5. Tarixiylik tamoyilini qanday tushunasiz?
6. Tarixiy xotirasiz kelajak yoʻq- deganda nimani tushunasiz?

Testlar

1. *Oʻzbekiston tarixiga doir eng qadimgi yozma manba qaysi ?*

A) Gerodotning «Tarix» kitobi.

V) Behistun yozuvlari.

S) Avesto.

D) Mugʻ yozuvlari.

2. *Moddiy manbalarga nimalar taalluqli emas ?*

A) Mehnat qurollari.

V) Kitoblar.

S) Taqinchoqlar.

D) qurol yarogʻlar.

3. *Gerodot kim ? U qachon yashagan?*

A) qadimgi Rim tarixchisi, milod. avv.V asr.

V) qadimgi yunon faylasufi, milod. avv.V asr.

S) Yozuvchi va sayyoh, milodiy I asr.

D) qadimgi Yunon tarixchisi, milod. avv. V asr.

4. *Arxeologiya qanday fan.?*

A) Tarixni ashyoviy manbalar asosida oʻrganadigan Fan.

V) qadimiyat toʻgʻrisidagi Fan.

S) Odam haqidagi Fan.

D) Toʻgʻri javoblar A va V.

5. *Tarixni davrlashtirish bilan qaysi Fan shoʻgʻullanadi ?*

A) Etnografiya.

V) Antropologiya.

S) Xronologiya.

D) Arxeologiya.

Adabiyotlar

1. Karimov I.A. Oʻzbekistonning oʻz istiqlool va taraqqiyot yoʻli. Toshkent, "Oʻzbekiston", 1992.

2. Karimov. I.A. Istiqlool va maʼnaviyat. Toshshkent, "Oʻzbekiston", 1994.

3. Karimov I.A. Barkamol avlod - Oʻzbekiston taraqqiyotining poydevori. Toshkent, "Oʻzbekiston", 1997.

4. Karimov I.A. Oʻzbekiston XX1 asr boʻsagʻasida: Xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari Toshkent, "Oʻzbekiston", 1997 .

5. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yoʻq.Toshkent,"Oʻzbekiston"1998.

6. . Karimov I.A. Barkamol avlod orzusi. Toshkent, «Sharq», 1999.

7. Oʻzbekistonning yangi tarixi. I qism, II nashri. (Maʼsul muharrirlar A.Saʼdullaev, B.Eshov). Toshkent, "Universitet", 1999 .

8. Oʻzbekistonning yangi tarixi. Toshkent, "Akademiya", 1998 .

9. q.Usmonov va boshqalar. O'zbekiston tarixi. 1-qism. Toshkent, "O'AJBIT" markazi. 2002 .
10. O'zbekiston tarixi. Toshkent, "O'AJBIT" markazi, 2003 .
11. O'zbekiston tarixi. Toshkent,:"Yangi asr avlodi". 2003.

2-mavzu. Markaziy Osiyo insoniyat sivilizatsiyasining qadimgi o'choqlaridan biri.

Reja:

1. *Sivilizatsiya tushunchasi, uning asosiy belgilari.*
2. *Ibtidoiy jamiyat, uning davrlari va O'rta Osiyodagi manzilgohlari. Dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilikning paydo bo'lishi. Metallning kashf etilishi.*
3. *Dastlabki sivilizatsiyaning ma'naviy asoslari. Zardushtiylik. Madaniyat, san'at, yozuv.*

1.O'zbekiston hududi eng qadimgi davrlardan boshlab jahon sivilizatsiyasining o'choqlaridan biri bo'lib kelgan. Markaziy Osiyo, shu jumladan O'zbekiston hududlarida olib borilayotgan tadqiqot ishlarining ko'lami va natijalari bunga yaqqol dalil bo'la oladi.

Qadimda Turon, o'rta asrlarda Movarounnahr, keyinchalik Turkiston, O'rta Osiyo, Markaziy Osiyo deb atalgan hudud insoniyat sivilizatsiyasi ilk o'choqlaridan

biri bo'lgan. Arxeologlar va boshqa olimlar o'lkamiz o'tmishini taqiq etib, bu makon jahon sivilizatsiyasining o'choqlaridan biri ekanligini ta'kidlamodalar. O'zbekiston Prezidenti I.Karimov "Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q" asarida "Hozir O'zbekiston deb ataluvchi hudud, ya'ni bizning Vatanimiz nafaqat Sharq, balki umumjahon sivilizatsiyasi beshiklaridan biri bo'lganligini jahon tan olmoqda",– deydi. "Sivilizatsiya" so'zi lotinchadan olingan bo'lib, u hozirgi zamonda insoniyatning komillikka, yetuklikka intilish mazmunida talqin etiladi, shuningdek u inson hayoti uchun qulayliklar yaratish jarayonini ifodalovchi tushuncha hamdir. Adabiyotda bu so'z "tamaddun" deb ham ataladi va madaniy hayotga, taraqqiyotga erishuv jarayoni ma'nosida ishlatiladi. Qomusiy kitoblarda sivilizatsiya–jamiyat taraqqiyoti jarayonida yaratilgan moddiy va ma'naviy boyliklar, shuningdek ularni yanada ko'paytirib va takomillashtirib borish usullarining majmui, deyiladi. Demak, sivilizatsiya insoniyat taraqqiyotining mahsuli va ayni paytda zaminidir.

Sivilizatsiya uzluksiz madaniy tarixiy jarayonning ma'lum bosqichda erishilgan eng yuqori darajalari majmui sifatida ham ta'riflanadi. Uning hududiy chegaralari ham e'tiborga olingan holda "Qadimgi Misr sivilizatsiyasi", "Qadimgi Mesopotamiya sivilizatsiyasi", "Qadimgi Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi", "Qadimgi Hindiston sivilizatsiyasi", "Qadimgi Xitoy sivilizatsiyasi", "Kolumbgacha davr Amerika tub xalqlari sivilizatsiyasi" va boshqa nomlar bilan atash qabul qilingan. Bundan tashqari sivilizatsiyalar xronologik jihatdan ham farqlanadi. Jumladan, neolit davri ilk sivilizatsiyalari, bronza davri sivilizatsiya o'choqlari, ilk temir davri, antik davr sivilizatsiyalari va hokazo. Biroq, sivilizatsiyalar ning turli- tumanligi ularni birlashtirib turuvchi umumiy qonuniyaini inkor etmaydi.

Sivilizatsiya qadimda yer kurrasining turli hududlarida mustaqil ravishda paydo bo'lgan va shu sababdan uning o'ziga xos ko'rinishlari mavjud. Zamonlar o'tib bu mahalliy sivilizatsiyalarning bir qator xususiyatlari boshqa hududlardagi taraqqiyot belgilari bilan qorishib, umuminsoniy sivilizatsiya vujudga kelgan. Asrlar osha bu madaniyat darajasi oshib borgan, takomillashgan, yangi cho'qqilarga erishgan.

Olimlarimiz xulosalari, ko'plab ashyoviy dalillardan bilamizki, geografik joylashuvi, iqlimi va boshqa qulayliklari tufayli O'zbekiston insoniyatning qadimgi makonlaridan biri bo'lgan.

Yer yuzida insoniyat paydo bo'lishi haqida turlicha qarashlar, fikrlar, taxminlar mavjud. Masalan, bir gurux olimlar (Ch.Darvin, F.Engels) odam maymundan tarqalgan va bunda asosiy rolni mexnat o'ynagan deyishsa, boshqa bir gurux olimlar, shuningdek, din odamni xudo yaratgan deb ta'lim beradi. Xatto insoniyat yerga bir vaqtlar o'zga sayyoradan kelgan degan g'oyalar ham yo'q emas. Shu bilan birga haligacha odamning paydo bo'lishi to'g'risida aniq ilmiy asoslangan dalil isbot yo'q. Shunday ekan, biz bugungi mavzuimizda tarixiy voqea va xodisalarni yoritishda tarixiylik, haqqoniylik va ilmiylik tamoyillariga amal qilib, mavzuni tushuntirishga harakat qilamiz.

Uzoq asrlar davomida qadimgi ajdodlarimiz asta–sekin atrof dunyo haqida tasavvur hosil qilganlar, tabiiy muhitga moslasha borganlar. Hayot uchun ko'rash jarayonida qadimgi odamlar turli mehnat qurollarini yaratganlar, ularni takomillashtirganlar, tabiat ne'matlaridan to'larok foydalanishga intilganlar. Tosh

asridan tortib to bugunga qadar bo'lgan o'ta noyob va ahamiyatli ashyolar mamlakatimiz hududlarida madaniy–ma'naviy va ijtimoiy–iqtisodiy taraqqiyot qadimda paydo bo'lganligi va uning rivojlanishi uzluksiz davom etganligini tasdiqlaydi..

Insoniyatning paydo bo'lishi va rivojlanishi (antropogenez) uzoq davom etgan tarixiy jarayondir. Uning bosib o'tgan davrlari, ya'ni shakllanishi, irq-larga ajralishi, ma'naviyati, madaniyati, san'ati, turmush tarzi, umuman tarixiy taraqqiyotda erishgan yutuqlari beqiyosdir. Shu ma'noda insoniyatning eng qadimgi davrlardan to hozirgi kunlargaacha bosib o'tgan tarixiy taraqqiyot yo'li, qisqa qilib aytganda «sivilizatsiya» deyiladi.

Insoniyat sivilizatsiyasi uzoq davom etgan jarayon bulib, ayrim tadqiqotlarda u bundan 3-3,5 mln yil boshlangan (ingliz ota-bola Liki) deyilsa, boshqalarda 1 mln. yil 700-600 ming yil (E.Dyubua), D.Blekda 600-500 ming yil deyiladi. Bunday odamlar fanda «Zinjanthrop»-ishbilarmon odamlar va Avstralopitek (Janub odami), «pitekantrop» (maymun odam), «sinantrop» (Xitoy odami) kabi nomlar bilan tadqiq qilingan, o'rganilgan.

2. Hozirgi paytda Markaziy Osiyo hududida ibtidoiy jamiyatning rivojlanish bosqichlari quyidagi davrlarga bo'linadi:

1. Paleolit («palayos»-qadimgi, «litos»-tosh) davri; bundan taxminan 1 million yil ilgari boshlanib, 15-12 ming yil ilgari tugaydi; o'z navbatida bu davr uchga bo'linadi;
 - a) ilk paleolit-(Ashel') davri, 1 million - 100 - ming yillikni o'z ichiga oladi;
 - b) o'rta paleolit-(Muste) davri, mil. avv. 100-40 - ming yilliklar;
 - v) so'nggi paleolit-mil. avv. 40-12 - ming yilliklar;
2. Mezolit («mezos»-o'rta, «litos»-tosh) miloddan avvalgi 12-7 - ming yilliklar.
3. Neolit («neos»-yangi, «litos» tosh) miloddan avvalgi 6-4 - ming yilliklar.
4. Eneolit (mis-tosh davri)-miloddan avvalgi 4 - ming yillikning oxiri 3 - ming yillikning boshi.
5. Bronza davri-miloddan avvalgi 3-2 - ming yilliklar.
6. Temur davri-miloddan avvalgi 1-ming yillikning boshlaridan.

O'zbekiston hududlaridagi eng qadimgi odamlarning manzilgohlari Farg'ona vodiysidagi Selung'ur, Toshkent viloyatidagi Ko'lbuloq, Buxorodagi Uchtut makonlaridan topilgan. Bu davr odamlari toshlardan qo'pol qurollar (chopperlar) yasab, termachilik va jamoa bo'lib ov qilish bilan shug'ullangan. Ilk paleolit davri odamlari jismoniy jihatdan ham, aqliy jihatdan ham hozirgi odamlardan tubdan farq qilgan. Ular tabiat oldida ojiz bo'lib, faqat tayyor mahsulotlarni o'zlashtirganlar. Ular na diniy tushunchani, na dehqonchilikni va na chorvachilikni bilganlar.

Yaqin yillargacha O'zbekiston hududida odamlar bundan 100 ming yillar ilgari yashay boshlagan deb hisoblanardi. Biroq o'tgan asrning 80-yillarida arxeolog olim U.Islomov boshchiligidagi tadqiqotchilar Farg'ona vodiysidagi Selengur (So'x tumani) g'oridan paleolit davriga oid ajdodlarimiz yashagan joyni topgach, fikrlar o'zgardi.

Ilk paleolit davriga oid Selungurda 13 ta madaniy qatlam aniqlandi. Bu yerdagi topilmalarning yoshi 1 mln. yildan ziyodroq. Bu yerdan topilgan odam jag'

va yelka suyaklari, tishlari xududimizda «fergantrop» deb nomlangan odamlar yashaganligi va O'zbekiston haqiqiqatdan ham insoniyat sivilizatsiyasi o'choqlaridan biri ekanligini isbotladi. Toshkent viloyatidagi Obirahmat, Samarqand viloyatidagi qo'tirbuloq makonlari ham paleolit davriga oid bo'lib, ularning birinchisidan 21 ta, ikkinchisidan 5 ta madaniy qatlam topib o'rganilgan. Bu joylarda ko'plab tosh qurollardan tashqari fil, bug'u, yovvoyi ot, quyon, echki, to'ng'iz, jayron, arxar kabi xayvon suyaklari, gulxan, kul, ko'mir qoldiqlari ham topilgan. Bu inson uzoq vaqtlar davomida mazkur makonlarda yashaganligidan dalolat beradi.

O'rta paleolit davri makonlari Toshkent vohasidagi Obirahmat, Xo'jakent, Samarqanddagi Omonqo'ton, Boysun tog'laridagi Teshiktosh kabi bir qator makonlarda aniqlangan bo'lib, ulardan shu davrga oid ko'pgina turli toshlardan yasalgan mehnat qurollari topilgan. Shuningdek bu davrga oid manzilgohlar Farg'ona, Buxoro, Navoiy viloyatlarining 50 ga yaqin joylarida topilgan. Obirahmat makoni yoysimon shaklda bo'lib, bu yerda 10 m qalinlikdagi 21 ta madaniy qatlam aniqlangan. Topilmalar orasida nukleuslar, parrakchalar, o'tkir uchli sixchalar, qirg'ichlar uchraydi, shuningdek, turli hayvonlarning suyaklari ham ko'pchilikni tashkil etadi.

O'rta paleolit (muste) davriga oid eng katta yodgorlik 1938 yilda A.Okladnikov tomonidan ochilgan Surxandaryoning Boysun tog'idagi Teshiktosh g'oridir. Bu g'or – makonning kengligi 20 metr, balandligi 9 metr, chuqurligi 21 metr bo'lib 5 ta madaniy qatlamdan iborat. Bu yerda 3 mingga yaqin tosh qurollar turli xayvonlar suyaklari topildi. Eng muhimi bu g'ordan 9-11 yoshli bolaning skeleti topilganligi bo'ldi. U neandertal tipidagi odam vakili edi.

O'rta paleolit davriga kelib ibtidoiy jamiyat odamlarining mehnat qurollari takomillashib, turmushida yangi unsurlar paydo bo'la boshlaydi. Eng muhimi, ibtidoiy to'dadan Urug'chilik jamoasiga o'tish boshlanadi. Shimoldan ulkan muzlik siljib kelishi va hamma yoqda sovuq kuchayishi sababli olov kashf etiladi. Odamlar o'choqlar atroflarida to'planib, ibtidoiy turar-joylarga asos soldilar. Jamoa bo'lib ov qilish paydo bo'ladi. Shunday qilib, o'rta paleolit davriga kelib qadimgi odamlar O'rta Osiyoning keng hududlariga tarqala bordi. Bunga mintaqa tabiiy iqlimining o'ziga xosligi ham ta'sir ko'rsatgan

So'nggi paleolit qadimgi tosh davrining so'nggi bosqichidir. Bu davrga oid makonlar Ohangarondagi qo'lbuloq, Toshkentning g'arbidagi Bo'zsuv 1 hamda Samarqand atroflaridan topilgan. Ulardan topilgan topilmalar orasida qirg'ichlar, kesgichlar, sixchalar, pichoqlar, boltalar kabi qurollar bor. Bu davrga kelib odamlar faqat tog'li hududlarda emas, tekisliklarda ham yashay boshlaydilar. Bu davrning eng katta yutug'i urug'chilik tuzumi (matriarxat)ga o'tilishidir.

Shunday qilib, paleolit davrida ibtidoiy odamlar xo'jalik yuritishning eng oddiy yo'llaridan (termachilikdan) murakkabroq ko'rinishlariga (ovchilik, baliqchilik) ga o'tdilar. Olov kashf etildi. Ibtidoiy turar-joylar o'zlashtirildi. Insoniyat ibtidoiy to'da davridan urug'chilik tuzumiga o'tdi. Mehnat qurollari takomillashib, turlari ko'paya bordi, dastlabki diniy qarashlar paydo bo'ldi. Demak, inson tarixining eng uzoq davom etgan bosqichi bo'lmish qadimgi tosh davrida odamning shakllanish jarayoni asosan yakun topadi. Keyingi tosh davrlarida turli irqlar shakllanligi

ma'lum. Olimlar, xususan uch irq–evropid, negroid va mongoloid irq-lari shakllanligini ta'kidlaydilar

O'zbekiston hududida mezolit davriga oid Machay (Surxondaryo), Obishir (Farg'ona vodiysi), Bo'zsuv, qo'shilish (Toshkent) kabi manzilgohlar topib o'rganildi. Bu davrda qurollar turi ko'paydi. Suyak va yog'ochdan dastachalar paydo bo'ldi. Masalan: Machay g'oridan bigiz, igna pichoq, keskich, ushatgich, nayza, o'q uchlari, shuningdek, 20 turdan ziyod hayvon suyaklari topildi.. Bu davrga kelib muzlik yana shimolga qaytadi. Hayvonot va o'simlik dunyosida katta o'zgarishlar sodir bo'ladi. Insoniyat o'z tarixidagi dastlabki murakkab moslamani - o'q-yoyni kashf etdi. Bu davrning oxirlarida ibtidoiy to'da o'rnida ibtidoiy jamoa–urug'chilik tuzumi vujudga kela boshlaydi. Dastlab urug'chilik jamoalaridagi qarindoshlik ona tomonidan bo'lgan. Shuning uchun insoniyat taraqqiyotning bu bosqichini olimlar matriarxat deb atadi. Ona urug'i keyingi tosh davrlarida ham hukmronlik qilgan. Farg'onaning Obishir soyidan, Toshkentning Bo'zsuv yoqasidan, Surxondaryoning Machay qishlog'idan va boshqa joylardan mezolit davriga oid manzilgohlar topilgan. Bu davrda bir qancha jonivorlar (it, sigir, qo'y, echki) xonakilashtiriladi, diniy e'tiqodlar vujudga keladi, tasviriy san'at paydo bo'la boshlaydi. Xususan, Surxondaryoning Zaraut soyida bundan taxminan 14–15 ming yil avval yaratilgan qoyatosh suratlar buning isbotidir.

Mezolit davri qurollari paleolitga nisbatan ixchamligi va sifatli-ligi bilan farq qiladi. Mezolit davri qabilalari asosan ovchilik va termachilik bilan band bo'lgan.

Neolit davrida qadimgi qabilalar hayotida katta-katta o'zgarishlar sodir bo'ladi. Bu davr odamlari aksariyat hollarda daryo va daryo irmoqlari yoqasida, ko'llar bo'ylarida yashab, tabiiy imkoniyatlarga qarab, baliqchilik va ovchilik yoki dehqonchilik hamda qisman hunarmandchilik bilan shug'ullanganlar. Neolit davrida qadimgi ajdodlarimiz loydan idishlar yasab ularni olovda pishirishni, ya'ni kulolchilikni, shuningdek ip yigiruv asosida to'qimachilikni kashf etdilar. Xatto yog'och yoki qamishdan qayiq yasab suvda suzishni o'zlashtirdilar. Demak, bu davr paleolit, mezolit davrlariga nisbatan yuksak taraqqiyot davri edi.

Neolit davri qabilalari orasida qay tariqa xo'jalik yuritilishiga qarab quyidagi madaniyatlar tarkib topgan: Joytun madaniyati, Kaltaminor madaniyati, Hisor madaniyati.

Joytun madaniyati. Janubiy Turkmaniston hududidagi mil.avv. VI-V ming yilliklarga oid madaniyat. Bu yerdan Markaziy Osiyodagi birinchi paxsa uylar qoldiqlari, sopol idishlar namunalari aniqlangan. Aholisi asosan dehqonchilik, chorvachilik va qisman ovchilik bilan shug'ullangan.

Kaltaminor madaniyati. Bu madaniyat yodgorliklari qadimgi Xorazm hududidan topilgan bo'lib, mil.avv. V-IV ming yilliklarga oiddir. Topilmalar Kaltaminor, qabilalarining baliqchilik, ovchilik va qisman hunarmandchilik bilan shug'ullanganidan dalolat beradi.

Hisor madaniyati. Asosan, Hisor-Pomir tog'laridan topilgan. Miloddan avvalgi V-IV ming yilliklarga oid. Hisorliklar sopol idishlar yasab, asosan chorvachilik, ovchilik, qisman termachilik bilan shug'ullanganlar.

Navoiy viloyati hududida qariyb 7 ming yil muqaddam ajdodlarimiz qo'li bilan loydan yasalgan xumcha topildi. Neolit davrida odamzod tarixida sivilizatsiyaning

eng muhim ko‘rinishi yuz bergan edi. Bu davr odamlari o‘zlarining betinim mehnati natijasida kuzatuvchanlik qobiliyatlarini oshirdilar. Ular ibtidoiy bilimlarga ega bo‘lib, bu tushunchalarni hayotga tatbiq qildilar. Bu taraqqiyot inson hayotida termachilikdan ishlab chiqarish yo‘siniga o‘tishda namoyon bo‘ldi. Ya‘ni ovchilikdan, termachilikdan, baliq ovlashdan chorvachilikka, dehqonchilikka, ziroatchilikka, metallardan foydalanishga, sopol ishlatishga o‘tdilar. Xullas, bu davr insoniyat taraqqiyotining dastlabki eng yirik odimlaridan biri bo‘lgan.

Eneolit (mis-tosh) davrida Markaziy Osiyoda quyidagi tarixiy-madaniy jarayonlar yuz beradi:

- xo‘jalik yuritishda haydama dehqonchilik ustunlik qiladi;
- misdan ishlangan qurollar paydo bo‘ldi;
- paxsadan va xom o‘ishtan katta-katta uylar qurildi;
 - kulolchilikda muhim texnika yutug‘i-xumdonlardan foydalanila boshlandi;
- odamlar o‘troq hayotga o‘ta boshladilar, turli hayvonlarning loydan yasalgan va ona Urug‘i (matriarxat) ga xos haykalchalar paydo bo‘ldi;
- rangdor, turli tasvirlar bilan bezatilgan sopol buyumlar paydo bo‘ldi;

Eneolit-(mis-tosh) davrida odamlar dastlabki metall bilan tanishadilar. Bu davrga kelib mis qurollar ancha takomillashgan bo‘lsa-da, undan og‘ir mehnat qurollari yasashning imkoni yo‘q edi. Misdan asosan uy-ro‘zg‘or buyumlari, taqinchoqlar va harbiy qurollar yasalgan. Eneolit davri yodgorliklari Buxoro viloyatining Lavlakon, Beshbuloq, Uchtut (mis koni) mavzalaridan, Panjakent atroflaridan (Sarazm madaniyati) topib urganilgan. Bu davrga kelib, dehqonchilik Markaziy Osiyoning shimoli-sharqiy hududlariga ham yoyiladi.

Mil. avv. III - ming yillikka kelib, O‘rta Osiyo hududlarida bronza qurollar keng tarqaladi. O‘zbekiston hududlarida bronza davri yodgorliklari ko‘plab uchraydi. Bu davrga mansub madaniyat izlari dastlab Xorazm, keyinroq esa Zarafshon va qashqadaryo hamda Farg‘ona vodiylaridan topilgan.

Ulardan eng yiriklari Sopollitepa, Jarqo‘ton, Tozabog‘yob, Zamonbobo, Chust, Amirobod yodgorliklaridir. Bu yodgorliklarda olib borilgan tadqiqotlar shundan dalolat beradiki, bronza davrida kishilik jamiyati madaniy taraqqiyotida katta-katta o‘zgarishlar sodir bo‘ladi. Aholi xo‘jalik yuritishning muayyan ko‘rinishlariga, ya‘ni vohalarda, ko‘llar, daryolar va soylar bo‘ylarida dehqonchilikka, dasht va tog‘oldi hududlarida chorvachilikka (mehnatning dastlabki yirik taqsimoti) o‘tib oldi.

Bu davrga kelib, O‘rta Osiyoning ijtimoiy tuzumida ham o‘zgarish jarayonlari bo‘lib o‘tdi. Urug‘chilik tuzumi bronza davrida ham davom etgan bo‘lsa-da, ona urug‘ining mavqei yo‘qolib bordi. Metall eritish va xo‘jalikning rivojlanishi natijasida jamiyatda erkaklar mehnati va mavqei birinchi darajali ahamiyatga ega bo‘lib bordi. Bundan shunday xulosa chiqarish mumkinki, bronza davri jamiyat taraqqiyotida, dehqonchilik, chorvachilik, ovchilik va hunarmandchilikning rivojlanishida erkaklar yetakchilik qilganlar. Ayollar erkaklar ishlab chiqargan narsalarni iste‘mol qilishda ishtirok etsalar ham, unga egalik qilishdan mahrum bo‘ladilar. Ishlab chiqarishda hukmronlik qilish shu tariqa erkaklar ko‘liga o‘tadi va ona urug‘i tuzumi o‘rnini ota urug‘i (patriarxat) tuzumi egallaydi.

Bronza davriga kelib, ishlab chiqaruvchi kuchlarning o‘sishi, mehnat unumdorligining oshishi natijasida kishilik jamiyati tarixiy-madaniy taraqqiyotida

katta-katta o'zgarishlar sodir bo'ldi. Bu jarayonlarda bronzaning ahamiyati katta bo'ldi. Bronzadan (jezdan), nayza va kamon o'qlari uchi, pichoqlar, teshkichlar, parmalar, qirg'ichlar, o'roq va boshqa qurollar, zebu ziynat buyumlari, idishlar paydo bo'ldi.

Bu davrda jamiyat hayotidagi sodir bo'lgan turli taraqqiyot jarayonlari-kishilik tarixida muhim bosqich bo'lgan davlatchilikning paydo bo'lishi va rivojlanishi uchun ulkan ahamiyat kasb etdi.

Insoniyat sivilizatsiyasida, xususan O'rta Osiyo xalqlari taraqqiyotida miloddan oldingi I ming yillikda metall-Temurning kashf etilishi katta bir inqilobiy hodisa bo'ldi. Temurdan yasalgan mehnat qurollari dehqonchilik va hunarmandchilikda texnika taraqqiyotini boshlab berdi. Xususan, dehqonchilikda yerni ishlash uchun keng imkoniyatlar ochildi. Zero, Temur mustahkam, kattiq va o'tkir edi.

Temurning paydo bo'lishi bilan odamlar tabiatga ta'sir o'tkaza boshladi. Sun'iy sug'orish tarmoqlari, kanallar qurildi. Dehqonchilikda Temurdan yasalgan ketmon, kurak, o'roq, omoch kabi mehnat qurollaridan foydalanish, yerni ishlashda tortuvchi kuch sifatida ot, xo'kizlarni qo'llash katta-katta maydonlarda qo'shimcha oziq-ovqat mahsulotlari yetishtirish, ularning zahirasi yaratish imkoniyatini vujudga keltirdi.

Natijada o'troq dehqonlar va ko'chmanchi chorvadorlar o'z mulklarini himoya qilish uchun harbiy ittifoqlar tashkil qila boshladilar. Ular o'rtasida tez-tez to'qnashuvlar bo'lib turdi. Shuningdek, tabiiyki, tinch davrlarda o'zaro tovar ayriboshlashlar ham keng rivojlandi. Bu hol hududimizda dastlabki sinfiy-quldorlik jamiyati paydo bo'lishi uchun shart-sharoit yaratdi.

3. Dastlabki sivilizatsiyaning ilk madaniy va ma'naviy asoslari Misr, Falastin, Xitoy, Eron, Turon kabi hududlarda paydo bo'lgan. Tabiiyki, bu davlatlar va xalqlarning tili, dini, madaniyati bir-biriga ta'sir ko'rsatgan. Masalan, O'rta Osiyo xalqlari tomonidan yaratilgan Zardo'shtiylik ta'limoti va uning muqaddas kitobi «Avesto» Eron, Ozarbayjon va Shimoliy Hindistonda keng yoyildi.

Dastlabki sivilizatsiyaning ma'naviy asoschilaridan biri bo'lgan Zardusht kim? Zardushtiylik nima? «Avesto»chi? qadimda o'lkamizda yashagan aholining ma'naviy va madaniy qiyofasi mashhur "Avesto" mazmunida o'z ifodasini topgan. Ma'lumki, bu muqaddas kitob Markaziy Osiyo xalqlari to'g'risidagi dastlabki noyob manbadir. "Avesto" avval xalq og'zaki ijodi shaklida tarqalgan va bir necha asrlar davomida og'izdan og'izga o'tib, qadimgi Turon, Xuroson, Eron, Ozarbayjon elatlarining ijtimoiy iqtisodiy hayotini, olam haqidagi tasavvurlarini va diniy qarashlarini o'zida aks etdigan. Bu asar ko'p yillar davomida zardushtiylik, otashparastlik dinining kohinlari tomonidan to'ldirilib, takomillashtirilgan. Abu Rayhon Beruniyning "O'tmish xalqlardan qolgan yodgorliklar" kitobida ta'kidlanishicha, "Avesto" ilk bor mil. av. I asr boshlarida to'liq holda 12 ming qoramol (hukiz) terisiga zarhal harflar bilan bitilgan. Iskandar Zulqarnayn (Aleksandr Makedonskiy) sharqni zabt etganda "Avesto" ning nodir nusxasidan o'ziga ma'qul bo'lgan joylarini tarjima qildirib olib qolgan, boshqa qismini esa yoqtirib yuborgan. Shu sabab, bu qomusiy asarning 5 dan 3 qismi kuydirib yuborilgan. Keyinchalik milodiy I- IV asrlarda "Avesto"ning qolgan qismlari jamlanib, ayrim joylari qayta tiklanib, yangidan kitob holiga keltirilgan.

Bizga qadar “Avesto”ning ayrim qismlarigina yetib kelgan. Bular: “Yasna” ibodat paytida ijro etiladigan matnlar; “Yasht” otashparastlarning tangrini ta’riflash madhiyalari; “Videvdat” zulm timsoli devlarga qarshi qonunlar va afsonalar; “Visparat” ibodat yo’sinlari va mazmuni haqida ma’lumotlardir. “Avesto” katta hajmda bo’lganligi sababli, dindorlarning kundalik faoliyatida foydalanish uchun kichik “Avesto” ham yaratilgan. Unga katta “Avesto”dan tanlab olingan duolar kiritilgan. Demak, “Avesto”da zardushtiylik dinining qonun qoidalari, ibodat vaqtida ijro etiladigan qo’shiqlari bitilgan. “Avesto” ta’limotining asoschisi tarixda payg’ambar nomi bilan tanilgan Zardusht (Zardust) ismli shaxs bo’lgan. Zardusht oltin tuyali yoki oltin tuya yetaklovchisi degangan ma’noda ishlatilgan. Zardusht otashparastlik g’oyalarini o’z ham fikrlari bilan birgalikda Katta Xorazm, Baqtriya, Sug’d iyona, Eron, Ozarbayjon qisman Hindiston aholisi o’rtasida targ’ib etgan. Beruniy keltirgan rivoyatga ko’ra, Baqtriya podshosi Vishtasp va malika Xutaosa birinchilardan bo’lib zardushtiylik e’tiqodini qabul etganlar, so’ng bu din keng yoyilgan. “Avesto”da dunyo ezgulik va yovuzlikning doimiy kurashidan iborat, ezgulik xudosi Axuramazda (Xurmuzd) yovuzlik tangrisi Axriman ustidan g’alaba qozonishi bayon etilgan. Zardushtiylik dinida olov muqaddaslashtirilib, u insonning baxtu saodati ramzi sifatida ulug’langan.

Zardushtiylik jamiyatda barcha odamlar tanasining rangidan, tili, urf odatlari va yashagan joylaridan qat’i nazar, osoyishtalik bilan yorqin hayot kechirishga xaqlidir, deb hisoblaydi. Bu din odamlarni jur’atli, dovyurak, yetuk insonlar bo’lishga da’vat etadi. Otashparastlikda zamin (yer), suv, quyosh va havo ilohiyat darajasiga ko’tariladi va ularni ifloslash og’ir gunoh hisoblanadi. Kitobda aytilishicha, Zardusht odamlarga murojaat qilib, yerga, tuproqqa sifatli urug’lar sepinglar, pirovard natijada o’zlaringiz har xil illatlardan va balolardan xoli bo’lasizlar. Bilib qo’yinglar, ishlov berilmagan tashlandiq yerlarda turli kasalliklar, iflos narsalar va balo qazolar paydo bo’ladi. Demak, sizlar yerga ishlov berib, unga yaxshi urug’ sepib, tuproqni e’zozlasangiz har xil balolardan qutulasiz, hayotga, insonga ishonchingiz kuchayadi, yashagan joyingizga, vataningizga mehringiz oshadi, degandi.

Ko’rib turibmizki, zardushtiylikda tabiatga ehtirom asosiy yo’nalish bo’lgan. Zardushtiylik diniga oid turli buyumlar, rasmlar, urf–odat asoratlari qadimgi Xorazm, Sug’d va boshqa o’lkalarda ko’plab topilgan. Ko’pchilik taqiqotchilarning fikricha, “Avesto”ning vatani Amudaryo sohili, aniqrog’i qadimgi Xorazmdir. Bu asarda tilga olingan 16 yirik hududiy geografik nomlarning ko’pchiligi O’rta Osiyoga taalluqlidir. Bular Xorazm, Sug’d, Baqtriya yurtlari, Hisor, Pomir, Tyanshan og’lari, Kaspiy, Orol, Issiqko’l suv havzalari, Amudaryo va Sirdaryolardir. Demak, bu muqaddas asarda geografiyaga oid mulohazalar ham bisyor. “Avesto” jahon olimlari tan olgan boqiy yodgorlik, noyob tarixiy manba. U dunyoning ko’p tillariga tarjima qilingan. Kitob fransuz, ingliz, rus, nemis, fors va boshqa tillarda chop etilgan. Asarning jahon madaniyati va dinlar tarixida tutgan o’rni beqiyosdir. Shuning uchun ham 1999 yil noyabrda YuNESKO bosh konferensiyasi “Avesto” yaratilganligining 2700 yilligini dunyo miqyosida keng nishonlashga qaror qildi. 2001 yil oktyabrida Xorazm zaminida “Avesto” va uning insoniyat taraqqiyotidagi o’rni mavzusida xalqaro ilmiy konferensiya o’tkazildi.

Ma’lumki qadimgi zamon moddiy va ma’naviy taraqqiyoti fanda antik, ya’ni qadimgi sivilizatsiya deb atalgan. Jahonning turli

mintaqalarida vujudga kelgan bunday taraqqiyot bora bora umuminsoniy qadriyatlarga, madaniyatga, sivilizatsiyaga aylangan. O'zbekiston esa insoniyat sivilizatsiyasining qadimgi o'choqlaridan biri bo'lgan. Demak, o'lkamizda yashab o'tgan qadimgi ajdodlar jahon ravnaqiga, uning bugungi rivojiga o'zining munosib hissalarini qo'shganlar. Shu bois bugungi mustaqil O'zbekiston xalqlarida milliy g'urur bilan birga taraqqiyotga, sivilizatsiyaga intilish hissi kattadir.

Zardushtiylikning qachon, qaerda paydo bo'lganligi to'g'risida olimlar o'rtasida turli fikrlar bor. Masalan, E.Berzin uning vatani Eron desa, V.V.Struve, S.P.Tolstov, N.Proxorov va boshqalar Zardushtiylikning vatani O'rta Osiyo deb hisoblaydilar. Bu dinning muqaddas kitobi «Avesto»da yagona xudo Axuramazda yaratgan 16 mamlakatning 9 tasi O'rta Osiyoga tegishli – So'g'diyona (Gava), Marg'iyona (Marv), Balx (Baxdi), Nisoya (Ashxobod atrofi), Hirot, qobul, Tus (Xuroson), Gurgan (Urganch), Varana (Turkmaniston va Eron chegarasida) ekanligi ham buni isbotlaydi.

Zardushtiylikning vatani O'rta Osiyo, aniqrog'i Xorazm deyishga yana bir asos shuki, Zardushtiylik tamoyiliga ko'ra oldingi odat-murdalarni olovda kuydirib kulini dafn etish o'rniga marhum suyaklarini maxsus idish (ostadonlar)ga solib ko'mish joriy etilgan. Bunday ostadonlar tadqiqotchi Yu.A.Rapponortning ta'kidlashicha asosan O'rta Osiyo hududlaridan topilmoqda.

Manbalarning guvohlik berishicha Zardusht mil.avv. VI asrda yashab ijod etgan. 40 yoshida ko'p xudolikka qarshi chiqib yakkaxudolikni targ'ib qilgan. O'z ta'limoti bilan Zardushtiylik dini payg'ambari sifatida tanilgan.

Zardusht yaratgan ilohiy kitob bo'yiga 1 m 20 sm. eniga 70 sm. bo'lib bizgacha to'liq yetib kelmagan. U maxsus ishlov berilgan 12 ming mol terisiga oltin suvi yugurtirilib yozilgan. Avesto mil.avv. III asrda kitob xoliga keltirilgan. Bu kitob haqiqiy ma'naviy asos edi. Zero, unda yaxshilik va yomonlik, poklik va nopoklik, syorug'lik va qorong'ulik o'rtasidagi doimiy kurash oxir- oqibatda yaxshilik g'alabasi sifatida tasviflanadi.

Kitobda poklanish, gunohdan forig' bo'lish, kechirim so'rash kabi duolar mavjud bo'lib, shaxsning axloqiy xislatlari haqgo'ylik, adolatlilik ulug'lanadi. Avestoda yer, suv, havoni bo'lg'ash, iflos qilish eng og'ir gunoh deyiladi. Jumladan, Axuramazda «yerga yaxshi sog'lom urug'lar sepihdan ortiq savob ish yo'q» deydi.

Zardushtiylik ta'limotida ona zaminga, dehqonchilik, xunarmandchilik, chorvachilik, Vatan va xalqqa ulug' muhabbat ruhi markaziy o'rinni egallaydi. Umuman, «Avesto»da dunyoning yaratilishi, insonning xalq bo'lib kamol topishi, ezgulik uchun yovuz kuchlar bilan kurashish, erkinlik, ijodkorlik, bunyodkorlik yo'lidagi orzulari o'z ifodasini topgan.

«Avesto», uning xalqimiz va davlatchiligimiz tarixidagi ahamiyati haqida to'xtalib Prezidentimiz I.A.Karimov shunday degan edi: «Eng mo'tabar qo'lyozmamiz «Avesto»ning yaratilganligiga 3000 yil bo'layapti. Bu nodir kitob bundan XXX asr muqaddam ikki daryo oralig'ida, mana shu zaminda umrguzaronlik qilgan ajdodlarimizning biz avlodlarga qoldirgan ma'naviy tarixiy merosidir. «Avesto» ayni zamonda bu qadim o'lkada buyuk davlat, buyuk ma'naviyat, buyuk

madaniyat bo'lganidan guvohlik beruvchi tarixiy xujjatdirki, uni hech kim inkor etolmaydi.»

Mustaqillik tufayli biz «Avesto»ni o'z ona tilimizda o'qishga muvaffaq bo'ldik. U nainki o'zbek tiliga, balki boshqa barcha tillarga ham to'liq tarjima qilinishi zarur bo'lgan ma'naviy qadriyatdir.

YuNESKO homiyligida 2001 yilda yurtimizda va jahonda «Avesto»ning 2700 yillik yubileyini keng nishonlanishi, Urganchda maxsus «Avesto» bog'ining barpo etilishi bu yo'ldagi dastlabki harakatlardir.

Vatanimiz hududida zardushtiylik bilan bir qatorda milodiy III asrdan moniylik dini ham tarqala boshlagan. Uning asoschisi Moniy ibn Fatak (216-277) bo'lib zardushtiylik, buddiylik, braxmanlik, xristianlik dinlarini yaxshi o'rgangan va shular asosida o'z ta'limotini yaratgan kishi edi.

Moniylik ta'limotida borliqning ikki asosi- yorug'lik, yaxshilik, ruh bilan zulmat, yovuzlik o'rtasida o'zaro kurash e'tirof etilib, birinchi olamda xudo, ikkinchi olamda shayton, iblis hukm suradi. Moniy ta'limotiga ko'ra bu dunyo yovuzlik dunyosidir. U hayotda zohirona yashashni tarqib etib «Kimki boy bo'lsa, keyin qashshoq bo'lib sadaqa so'raydi va abadiy azob chekadi» deydi.

Ammo bu ta'limot o'z davrida ko'pgina xalqlar va davlatlarda qiziqish uyg'otsada, zardushtiylik va boshqa dinlar ta'sirida uzoq vaqt yashay olmadi, o'zga ta'limotlar (mazdakiylik, pavlikianchilik)ga asos bo'lib ular bilan qo'shib ketdi.

qadimgi ajdodlarimiz madaniyat, san'at, yozuv va xalq og'zaki ijodi namunalarini rivojlantirishda ham o'ziga xos iz qoldirganlar. Xususan g'orlarning devorlariga tushirilgan tasvirlar, qoyatoshlarga ishlangan rasmlar. Hududimizda ibtidoiy san'atning bunday turi ikki xil usulda uchraydi. Birinchisi bo'yoq bilan, ikkinchisi urib-o'yib, ishqalash, chizish usuli. Zarautsoy, Sarmishsoy, Bironsoy, Ko'ksaroy, Takasoy kabi yuzdan ziyod joylardagi qoyatoshlarda buqalar, sherlar, yo'lbars, qoplon, tulki, bo'ri, bug'u, jayron, shuningdek, qopqon, o'q-yoy kabi rasmlar ham ko'p uchraydi.

O'lkamiz hududlaridagi eng qadimgi rasmlar Zarautsoy (Surxandaryo. Mil.avv. VIII-IV ming yillik), Tozabog'yob, Amirobod, Zamonbobo, Sopolli, Gujayli (bronza davri) madaniyatlariga oid. Ularda sopol idishlar, tosh, mis, bronzadan yasalgan qurollar, zeb-ziynatlar, yarim yerto'la shaklidagi uy-joylar va boshqalar topilgan. Bular orasida Zamonbobo ko'li yoqasida topilgan qabriston diqqatga sazovordir. Bu yerdagi erkaklar qabridan o'q-yoy paykonlari, pichoqlar, pichoqsimon tosh qurollar va turli shakldagi sopol idishlar, bronza ko'zgu, upadon, surmadon kabi pardoziy buyumlari, yarim qimmatbaho toshlardan ishlangan munchoq va marjonlar topilgan.

Bularning barchasi ajdodlarimiz madaniyati va san'ati yuksak bo'lganligidan dalolat beribgina qolmay, ular o'troq hayot kechirib dehqonchilik, chorvachilik va xunarmandchilik bilan shug'ullanganligidan ham dalolat beradi.

Insoniyat sivilizatsiyasida yana bir muhim ahamiyatga molik narsa bu yozuvdir. Yozuv davlatchilikning muhim belgisi bo'lib, xalqlarning o'ziga xos rivojlanishi va taraqqiyotini bildiradi.

Manbalarning guvohlik berishicha, qadimgi ajdodlarimiz – Xorazmiylar, baqtriyaliklar, so‘g‘diylar, parfiyonlar, dovonlik–lar, qang‘lilar, kushonlar va boshqalar bundan 2300-2500 yil burun o‘z yozuvlarini yaratganlar.

Mil.avv. birinchi ming yillik o‘rtalarida hududimizda oromiy yozuvi keng tarqalgan. Uning zaminida So‘g‘d, Bixtar, Xorazm yozuvlari paydo bo‘lgan. Bu yozuvlar qadimiy tangalar, muxrlar, hujjatlar, san‘at asarlari, uy-ro‘zg‘or buyumlarida aks etgan bo‘lib, ularning namunalari S.P.Tolstov tomonidan qo‘yqirilgan qal‘a qazishmalari vaqtida ko‘plab topilgan va isbotlangan.

Shunday qilib O‘rta Osiyo, xususan O‘zbekiston insoniyat tarixiy taraqqiyotida o‘ziga xos xudud bo‘lib, bu yerda yashagan xalqlar o‘z madaniyati, ma‘naviyati, san‘ati va dini bilan yer yuzidagi boshqa xalqlar sivilizatsiyasiga munosib ulush qo‘shgan. O‘z navbatida fors, yunon, xitoy kabi xalqlar madaniyatidan bahramand bo‘lib xalqlar va davlatlararo savdo- iqtisodiy va madaniy- ma‘naviy aloqalarda ijobiy rol o‘ynagan.

Tayanch tushunchalar

Sivilizatsiya, antropogenez jarayonlari (pitekantrop, sinantrop, fergantrop, neandertal, kromanon), paleolit, mezolit, neolit, eneolit, matriarxat, patriarxat, manzilgoh, makon, olov, Temur, dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, Avesto, zardushtiylik, moniylik, madaniyat, san‘at, yozuv.

Savol va topshiriqlar:

1. Yerda odamning paydo bo‘lishi haqida qanday qarashlarni bilasiz?
2. Sivilizatsiya nima?
3. Paleolit – tosh davriga ta’rif bering?
4. O‘rta Osiyoda – O‘zbekiston xududida ilk odamlar yashagan qanday manzilgohlarni bilasiz?
5. Matriarxat nima? Patriarxatchi?
6. Dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik qachon, qanday paydo bo‘lgan?
7. Temur qachon kashf etildi va insoniyat sivilizatsiyasida uning qanday o‘rni bor?
8. O‘rta Osiyoda qadimgi shahar madaniyati qachon, qaerlarda, qanday shakllangan?
9. Zardushtiylik nima? U qachon, qaerda paydo bo‘lgan?
10. «Avesto» nima? Nima uchun uni ilk tarixiy yozma manba deymiz?
11. qadimgi ajdodlarimiz madaniyati va san‘ati haqida nimalarni bilasiz?
12. Insoniyat taraqqiyotida yozuvning qanday o‘rni bor?

Testlar

1.Mamlakatimiz hxududidagi eng qadimiy odamlar yashagan manzilgoh qanday nomlanadi?

- A) Selungur.
- B) Obirahmat.
- C) Teshiktosh.
- D) Omonquton.

2 .Ibtidoiy odam tudasi qaysi davr uchun xos bo‘lgan?

- A) Mezolit.
- B) Bronza.
- C) Ilk paleolit.
- D) Neolit.

3. *Birinchi mehnat taqsimoti qaysi davrda yuz berdi?*

- A) Eneolit.
- B) Sunggi paleolit.
- C) Ilk paleolit.
- D) Neolit.

4. *O'lkamiz hududlarida sun'iy so'g'orish qachondan boshlangan?*

- A) Mil. avv. 4 - ming yillikda.
- B) Mil. avv. 3 - ming yillikda.
- C) Mil. avv. 2 - ming yillikda.
- D) Mil. avv. 5 - ming yillikda.

5. *Zardushtiylikda ezgulik tangrisining nomi qanday ataladi?*

- A) Axuramazda.
- B) Mitra.
- C) Axriman.
- D) Anaxita.

Adabiyotlar:

1. Arsixovskiy A. Arxeologiya asoslari. Toshkent, 1970.
2. Arxeologlar hikoya qiladi. To'plam. Toshkent, 1974.
3. Askarov A. Albaum L. Poselenie Kuchuktepa. Tashkent, 1970.
4. Borisovskiy A.I. Drevneyshee proshloe chelovechestva. Moskva, «Nauka», 1980.
5. Kabirov J. Sagdullaev A. O'rta Osiyo arxeologiyasi. Toshkent, 1990.
6. Muhammadjonov A. qadimgi Buxoro. Toshkent, 1991.
7. Okladnikov A.P. Paleolit i mezolit Sredney Azii. V kn. Srednyaya Aziya v epoxu kamnya i bronzo'. M.-L., 1966.
8. Tolstov S.P. qadimgi Xorazm madaniyatini izlab. Toshkent, 1964.
9. Beruniy. A.R. qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. Toshkent, 1968 . 10. Jo'raev. U. Saidjonov. Y. Dunyo dinlari tarixi. Toshkent, «Sharq», 1998 .
11. Taylor E.B. Pervobo'tnaya kultura. Per. s angl. D.A. Koropchevskogo. Moskva, 1989.
12. Cheboksarov N.N. Cheboksarova I.A. Narodo', raso', kulturo'. Moskva, «Nauka», 1985.
13. Azizxo'jaev. A. Davlatchilik va madaniyat. Toshkent, «Sharq», 1997 .
14. O'zbekiston tarixi. Ma'ruzalar matni. Toshkent, 2000 .
11. O'zbekiston tarixi. Sagdullaev A. Eshov B. tahriri ostida. Toshkent. Universitet, 1997, 2-nashri, 1999.

3. mavzu: O‘zbek davlatchiligining shakllanishi va dastlabki taraqqiyot bosqichlari.

Reja:

1. Davlatchilik tushunchasi .O‘lkamiz hududlarida dastlabki shaharsozlik madaniyati.

2. Vatanimiz hududidagi eng qadimgi davlatlar.(Katta Xorazm, Baqtriya podsholigi, So‘g‘diyona).

3. Yunon-Baqtriya, Parfiya, qang‘ va Davon davlatlari. Ulardagi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot.

4. Kushonlar saltanati va uning vatanimiz xalqlari tarixidagi tutgan o‘rni.

1. Nafaqat O‘zbekiston, balki dunyo tarixida ilk davlatchilikning paydo bo‘lishi masalalari hozirgi kunda tadqiqotchilar orasida eng dolzarb bo‘lib turgan muammolardan biri hisoblanadi. Davlatchilikning ildizlari va paydo bo‘lish shart-sharoitlarini aniq bilish kata ahamiyatga ega.

Davlat bu siyosiy tashkilot, muayyan hududda joylashgan va yagona hokimiyatga uyushgan xalq hokimiyatidir. Davlat insoniyat taraqqiyotining ma‘lum bir bosqichida ishlab chiqarish qurollari va vositalariga egaligi, xususiy mulkchilikning paydo bo‘lishi va jamiyat tabaqalasha boshlashi bilan ro‘y bergan mehnat taqsimoti natijasida vujudga kelgan tashkilot.

Davlat, uning mohiyati, mazmuni har bir tarixiy davrda jamiyat mafaatlari va ehtiyojlari bilan bog‘liq xolda o‘zgarib boradi.

Davlatning kelib chiqishi xaqida turli nazariyalar - teologik nazariya, patiriarxal nazariya, shartnomaviy nazariya, zo‘rovonlik nazariyasi, psixologik nazariya, marksistik nazariya, irrigatsiya nazariyasi mavjud. Davlatning belgilari: yozuv, xududiy birlik va rasmiy davlat (boshqaruv) hokimiyati. Davlatning mohiyati uning funksiyalarida, ya‘ni davlat faoliyatining asosiy yo‘nalishida, uning ichki va tashqi siyosatining mazmuni va xarakteri bilan belgilanadi: masalan, quldorlik davlati, feodal davlat va hokazo.

Yangi tosh davriga (neolit) kelib O‘rta Osiyo hududlarida dehqonchilikning paydo bo‘lishi jamiyat hayotida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish jarayonlarini yanada tezlashtirdi. Bronza davriga kelib dehqonchilikdan chorvachilikning ajralib chiqishi, ixtisoslashgan hunarmandchilik, ho‘jaliklarining rivojlanishi natijasida ishlab chiqarish hajmi ko‘payib, mehnat qurollari yanada takomillashib bordi. Mehnat qurollarining metaldan ishlanishi esa mehnat unimdorligining yanada oshishiga keng imkoniyatlar yaratdi.

Tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda, sun‘iy sug‘orishga asoslangan dehqonchilik O‘rta Osiyo xo‘jaligining asosi hisoblanib, bu jarayon janubiy

Turkmaniston, Tojikiston va O'zbekistonning janubida bronza (mil.avv. III-II yilliklar) davrida, Toshkent vohasi va uning atroflarida esa ilk Temur (VIII-IV asralar) davrida shakllanib rivojlandi. O'rta Osiyoda ilk davlat uyushmalari sun'iy sug'orish birmuncha qulay bo'lgan Amudaryo (yuqori, quyi, o'rta) oqimlari bo'ylarida, Murg'ob vohasida, Zarafshon va qashqadaryo vohalarida shakllangan va rivojlangan. Bunday holatni dunyo tarixidagi dastlabki davlatlar-Misr (Nil daryosi) va Mesopotamiya (Dajla va Frot) misolida ham kuzatish mumkin.

Arxeologik tadqiqotlarga, "Avesto" va boshqa yozma manbalarga tayanib aytish mumkinki, mil.av. I ming yillikning birinchi yarmida, aniqrog'i bundan taxminan 2700 yil ilgari Markaziy Osiyoda Katta Xorazm, Baqtriya, so'ng Sug'diyona, Marg'iyona deb atalgan davlat tuzilmalari paydo bo'ladi. Davlatchilikning vujudga kelishini qanday shart sharoitlar taqozo etgan? Mintaqamizda yerni qayta ishlash, yangi mehnat qurollarini yaratish inson faoliyatining kengayishi va jadallashuviga olib keldi. Sug'orma dehhonchilik kengayib bordi, hunarmandchilik sohalari ko'paydi, kishilarning o'troqlashuvi shaharlarning paydo bo'lishiga turtki bo'ldi. Urug'chilik munosabatida o'zgarishlar yuz berdi, juft oilalar vujudga keldi, oila jamoasi ishlab chiqarish jamaolariga aylandi, ibtidoiy jamoa tuzumi yemirilib bordi. Jamiyatdagi ijtimoiy tenglik barham topdi. Mulkka egalik esa turli ziddiyatlarni vujudga keltirdi. Jamiyatda mulkdorlar, xo'jayinlar va tobelar, kambag'allar qatlami paydo bo'la boshladi. Ijtimoiy tabaqalanish jarayoni kuchaydi. Jamoalar o'rtasida turli to'hnashuvlar, janjallar ko'payib bordi. Bunday sharoitda jamiyatda ijtimoiy, siyosiy barqarorlikka ehtiyoj kuchayadi. Shu alfoz ijtimoiy iqtisodiy hayotda tartib tizimi–davlatchilik alomatlari vujudga kela boshlaydi. Dastlabki bunday uyushmalar avval kichik mintaqalarda paydo bo'ldi. So'ng ular hududi kengayib bordi. Bunday ma'muriy–hududiy jamoa boshliqlarining faoliyati asosan aholi hamjihatligini ta'minlash, muammolarni yechish, nizolarni bartaraf etish doirasida kechar edi

"Avesto" kitobidagi va boshqa ma'lumotlarga ko'ra, qadimda, taxminan bundan 3–3,5 ming yil muqaddam O'rta Osiyo jamiyati alohida yirik oilalardan tashkil topgan ekan. Urug' jamoasi (vis) yerga egalik qilgan, bir nechta bir–biriga yaqin bo'lgan urug'lar qabilaga birlashgan. Nisbatan yirik qabilalar esa muayyan hududda birgalashib yashaganlar. Bu birlashma daxyo degan nom olgan. Viloyat boshlig'i daxyopati deb atalgan. Ana shu uyushma dastavval harbiy–siyosiy birlashma sifatida paydo bo'lgan. Ular o'zi yashagan hududni mudofaa qilgan, sug'orish ishlarini uyushtirgan va boshqarib borgan. qabila boshliqlari vaqti vaqtida to'planib, kengashib turishgan. Bular dastlabki davlatchilikning alomatlari edi. Iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyot jarayonida jamiyatning siyosiy tuzilmasi davlat va uni boshqaruv tizimi muttasil takomillashib borgan. Xususan, davlatlar paydo bo'lishining osiyocha ishlab chiqarish usuliga asoslangan "Sharq yo'li" bo'lib, unda iqtisodiyotning asosini sug'orma dehqonchilik tashkil etgan. Binobarin, yer va irrigatsiya inshootlari davlatning mulki bo'lgan. Shuningdek, dehqonchilik jamoasi jamiyatning birlamchi yacheykasi, ya'ni hujayrasi hisoblanadi. Aholining katta qismini safarbar etish zarurati esa, qat'iyatli boshqaruvchilar tabaqasining shakllanishiga olib kelgan. O'rta Osiyodagi ikki daryo oralig'i–alohida tarixiy geografik va tarixiy–madaniy hududdir. Uning sivilizatsiyasi Amudaryo va Sirdaryo

tufayli ko'p ming yilliklar mobaynida vujudga keldi. Bu mintaqada yuzaga kelgan davlatlar qadimgi davrlarda ham, o'rta asrlarda ham umumiy belgilar bo'lishiga qaramay, Markaziy Osiyoning boshqa qismlaridagi davlatlardan o'ziga xos belgilariga ko'ra ajralib turgan. O'rta Osiyodagi ikki daryo oralig'i hududi doirasining o'zida ham shimoliy viloyatlar (Xorazm) va janubiy viloyatlar (Baqtriya) ayniqsa qadimgi davrlarda etnik va madaniy, til va yozuv, davlat qurilishi tizimi jihatidan bir biridan farq qilgan. Bu har bir viloyatga xos bo'lgan madaniy-genetik tiplar, darajasi har bir viloyatda turlicha bo'lgan o'troq va ko'chmanchi xalqlarning raqobatlashuvi bilan belgilangan. qadimgi davrda O'rta Osiyo ikki daryo oralig'ida davlat birlashmalarining har xil shakllari mavjud bo'lgan:

O'rta Osiyodagi qadimgi davlatchilik evalyusiyasini (taraqqiyotini) bir necha davrlarga ajratib ko'rsatish mumkin:

1-davr miloddan avvalgi II ming yillikning II yarmi O'zbekiston janubida davlatchilik tuzilmalarining ilk belgilari paydo bo'ldi. Davlatning bunday namunasi Jarqo'tonda topilgan.

2-davr miloddan avvalgi I ming yillikning boshi Xorazm Baqtriya, Sug'd tarixiy madaniy viloyatlarining shakllanishi.

3-davr Ahamoniylar bosqini va O'rta Osiyoning Ahamoniylar davlati tarkibiga kirishi natijasida mahalliy davlatchilik rivojlanishidagi tanaffus.

4- davr miloddan avvalgi IV-II asrning ikkinchi yarmi. A. Makedonskiy bosib olgandan boshlab Yunon Baqtriya podshohligining qulashigacha.

5-davr miloddan avvalgi II asrning ikkinchi yarmi va milodiy I asr boshi. Mahalliy davlatlar: qang', Xorazm podshohligi; Sug'd, Dovon davlatlarining mustahkamlanishi va yanada rivojlanishi.

6-davr milodiy I asr boshidan III asr o'rtalarigacha. Mahalliy davlatchilikning ravnaq topishi.

Insoniyat sivilizatsiyasining dastlabki o'choqlaridan biri hisoblanadigan O'rta Osiyo, xususan O'zbekiston o'zining qadimiy shahar madaniyati bilan ham jahonga mashhurdir.

Tadqiqotchilarning fikrlariga qarganda, ilk shaharlarning paydo bo'lishi dastlabki davlatchilik shakllanishida eng muhim va asosiy omil bo'lib, bu ikkala jarayon uzviy bog'liq holda kechgan.

Ma'lumki, mil.avv. II ming yillikka kelib qadimgi O'zbekistonning dehqonchilik vohalarida o'troq qabilalar rivojlanib, aholining alohida joylashuv manzilgohlaridagi ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar-o'troq dehqonchiligining rivojlanishi, aholi zichligining yuqori darajasi, hunarmandchiligining taraqqiy etishi, ijtimoiy tabaqalanish va boshqaruv tizmining murakkablashib borish, o'zaro almashinuv, savdo-sotiq va madaniy aloqalarning kuchayishi hamda harbiy-siyosiy vaziyat O'zbekiston hududlarida dastlabki shaharlarning paydo bo'lishida asosiy omillari hisoblanadi.

Jamiyat hyotida sodir bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar mil.avv. III ming yillikning oxiri-II ming yillikning boshlariga kelib, O'rta Osiyo hududlarida dastlabki shaharlarning paydo bo'lishiga olib keladi. Shahar madaniyatining shakllanishi ham huddi jamiyat taraqqiyotida bo'lgani kabi taraqqiyot yo'li bilan rivojlangan. Bu qonuniyatga ko'ra shaharsozlik madaniyat-ining shakllanishi, uzoq, bosqichma-

bosqich davrlarni bosib o'tgan. Mil.avv. II ming yillikka oid O'rta Osiyodagi Jarqogg'on Sopolli, Dashli, Gonur, Namozgoh, Oltitepa, Ulug'tepa kabilar ilk shaharsozlik madaniyatining shakllanishi va rivojlanishi uchun quyidagi omillar muhim ahamiyatga ega bo'ldi:

- aholining o'troq dehqonchilikka o'tish va keng vohalar bo'ylab yoyilishi;
- hunarmandchilik rivojlanishi va ayrim sohalarga ixtisoslashishi;
- qadimgi savdo yo'larining rivojlanishi natijasida iqtisodiy va madaniy aloqalar hamda savdo-sotiqning taraqqiy etishi;
- Tabiiy-geografik hamda hrbiiy-strategik shart-sharoitla.

Shahar madaniyati dastvval O'zbekistonning janubida, Surxondaryo hududida shakllandi, so'ngra esa shimolga So'g'd (qashqadaryo, Samarqand, Buxoro), Xorazm, Shosh va Farg'ona hududlariga tarqaldi. Bu-aynan yurtlar va xalqlar taraqqiyotidagi notekislik kabi tarixiy qonuniyatga zid emas.

Ko'p sonli arxeologik topilmalarning dalolat berishicha, O'zbekistondagi ayrim ko'xna shaharlarning yoshi 2700-3000 yildan kam emas. Ularga Afrosiyob (Samarqand), qiziltepa (Surxondaryo), Uzunqir, Yerqo'rg'on (qashqadaryo) kabilar kiradi. qadimgi shaharlar-tarixiy rivojlanishidagi urbanistik jarayonida muhim ahamiyatga ega bo'lgan jamiyat taraqqiyotining ijtimoiy asosi hisoblanadi. Fikrimizcha, shaharlar tarixini o'rganish jarayonida dastavval, eng qadimgi shaharlar shakllanishi va rivojlanishi; aniq hududlar va viloyatlardagi tarixiy-madaniy shart-sharoitning ta'siri; ekologik-geogarfik, ijtimoiy, iqtisodiy va demografik muhitlarning darajasi va ta'sir doirasi; shaharlarning vazifasi; qadimgi shahar markazlarning tarixiy-madaniy jarayonlardagi o'rni va ahamiyati masalalariga keng e'tibor qaratish lozim.

2.Amudaryoning quyi oqimida yashaydigan o'troq dehqon elatlari xorazmliklar bo'lgan. Ularning yurti Xvarizam ("Avesto"da), Xvarazmish (Behistun yozuvlarida), Xorasmiya (Arrian, Strabon asarlarida) deyilgan. Sug'diylarning eng yaqin qo'shnilar baqtriyaliklar bo'lib, ularning yurti Surxon vodiysi, Afg'onistonning shimoli, Tojikistonning janubiy hududlarida joylashgan. Yozma manbalarda u Baxdi ("Avesto"da), Baktrish (Bexistun yozuvlarida) deb nomlangan. Yunon-rim mualliflari uni Baktriana yoki Baktriya deb ataganlar. Amudaryo buylarida ko'chmanchi massaget qabilalari yashaganlar. Markaziy Osiyoning tog'lik, cho'l va sahro yerlarida asosiy mashg'uloti chorvachilik bo'lgan saklar istiqomat qilishgan. Miloddan avvalgi I asrda ular o'z yerlarini boshqa qabilalar hujumidan himoya qilish uchun harbiy-qabila ittifoqini tuzadilar. qadimgi rim va yunon tarixchilarining yozishlaricha, saklar uch ijtimoiy guruhga bo'lingan. Ularning ko'pchilik qismi saka-tigraxauda, ya'ni o'tkir uchli kigiz qalpoq kiyib yuruvchi saklar deb atalgangan. Ular hozirgi Toshkent viloyati va Janubiy qozog'iston yerlarida yashaganlar. Ikkinchi guruh saka-tiay - taradarayya, ya'ni daryoning narigi tomonida yashovchi saklar deb atalgan. Ular Orol dengizi buylarida, Sirdaryoning quyi oqimida yashaganlar. Pomirning tog'li tumanlarida va Farg'onada saka - xaumovarka deb ataluvchi saklar yashaganlar. Miloddan avvalgi II-I asrlarda yuqorida ko'rsatilgan o'lkalarda yashovchi aholi ilk davlat uyushmalarini tashkil etganlar. Bu davlat uyushmalari o'zining ma'lum hududi, chegaralariga ega bo'lib, iqtisodiy-geografik makon-katta

bir viloyat sifatida shakllanib borgan. Bu davrlarda Xorazm, Baqtriya, Marg‘iyona, Sug‘diyona, Farg‘ona kabi viloyatlar mavjud edi. Ahmoniylar bosqiniga qadar o‘lkaning asosiy qismini birlashtirib turuvchi siyosiy markaz shimolda Xorazm, janubda Baqtriya hisoblangan.

“Katta Xorazm” davlat uyushmasi ittifoqi hududi hozirgi Xorazm yerlari bilan chegaralanib qolmay, balki uning atroflari–hozirgi qoraqalpog‘iston, Marv hamda Amudaryoning quyi oqimigacha bo‘lgan yerlarni o‘z ichiga olgan. “Katta Xorazm” davlati to‘g‘risida xorazmshunos olim S.P.Tolstov, yevropalik olim V.Xenn, I.Gershevik, birinchi o‘zbek arxelog olimi Ya./ulomov ham qimmatli ma‘lumotlar beradilar. Ular «Avesto» dagi ma‘lumotlarga asoslanib, Markaziy Osiyoning katta qismi «Katta Xorazm» xududiga qarashli ekanligini isbotlashdi («Avesto» da tilga olingan 16 viloyatning 9 tasi Katta Xorazm hududida joylashgan

Yunon tarixchisi Gerodot ma‘lumotiga ko‘ra qadimda Oks (Amudaryo) bo‘ylab 360 dan ziyod sun‘iy kanallar, suv inshootlari mavjud bo‘lgan. Dehqonchilikda dukkakli ekinlar, meva–sabzavot yetishtirishga e‘tibor ko‘p bo‘lgan. Paxtachilik rivoj topa boshlagan. qal‘aliqir, Ko‘zaliqir, Janbosqal‘a kabi shaharlar barpo etilgan. Davlatni mustahkamlash maqsadida poytaxt va boshqa shaharlar qalin va mustahkam mudofaa devorlari bilan o‘ralgan. Gerodotning asosli ma‘lumotlariga qaraganda, miloddan avvalgi VIII-VII asrlarda Oks-Tajan vohasi. Ya‘ni hozirgi Turkmaniston xududlari “Katta Xorazm” yerlari bo‘lgan. Biroq ilk davlatchilik masalasida juda ko‘plab ilmiy munozaralar, baxslar bo‘lib o‘tganiga qaramay, bu masala hanuz o‘z yechimini topgan deb hisoblanmaydi. Xususan, “Katta Xorazm” davlatining hududiy joylashuvi va paydo bo‘lgan davri masalalari ham ancha munozarali mavzu. Rivoyat va afsonalarga qaraganda Xorazmning eng qadimiy siyosiy sulolalari sifatida, Siyovushiylar tilga olinadi. “Avesto” bo‘yicha Siyovarshon Kavousning o‘g‘li bo‘lgan. Siyovarshon o‘limidan so‘ng uning nabirasi Kova Xisrav bobosi qotilidan o‘ch olib Xorazmda birinchi sulolaga asos soladi. Abu Rayxon Beruniyning “Osorul boqiya” (qadimgi ajdodlardan qolgan yodgorliklar) kitobida Xorazmga aholi miloddan avvalgi 1292 yilda kela boshlagan deb ko‘rsatiladi. Afsonaviy Siyovushning Turon zaminiga kirib kelgan sanasini esa milloddan avvalgi 1200 yilda deb belgilaydi.

Ammo Katta Xorazm davlatining yaxlit tarixi, uning qachon inqirozga uchraganligi haqida yozma ma‘lumotlar uchramaydi. Biroq shu narsa ma‘lumki, miloddan avvalgi IV asrda Farasman degan podshoh, qadimgi Xorazm davlatida hukmdorlik qilgan. Uning davlatining hududi Amudaryoning quyi havzasida edi. U Iskandar Zulqarnayn yurtimizga bostirib kirganda uning huzuriga o‘z qo‘shinlari bilan keladi va shimolga yurishda o‘z qo‘shinlari bilan yordam berishni taklif qiladi. Bu bilan Farasman Iskandar Zulqarnaynning Xorazm ustiga qo‘shin tortib borishining oldini olgan edi.

Ichki va tashqi savdo–sotiq yuksak darajada rivojlangan “Avesto”da ta’kidlanishicha, Xorazmning qadimiy sulolasi Siyovushiylar bo‘lgan. Xorazm davlati miloddan avvalgi I asrgacha o‘z mustaqilligini saqlab qola olgan.

Markaziy Osiyodagi yana bir qadimgi davlat uyushmasi– Baqtriya edi. Bu davlatning hozirgi Surxondaryo, qisman qashkadaryo viloyatlari, janubiy Tojikiston va shimoliy Afg‘oniston hududlarida joylashganligi ma‘lum. Bu davlat haqidagi

dastlabki ma'lumotlar yunonistonlik tabib Ktesiy asarlarida uchraydi. Boshqa yunon salnomachisi Diodot esa Ktesiy ma'lumotlariga asoslangan holda Ossuriya podshosi Ninning Baqtriyaga qilgan harbiy yurishlari haqida xabar beradi. Nin baqtriyaliklarga qarshi 170 ming piyoda 210 ming otliq askar to'plab hujum boshlagan. Poytaxt Baqtra (hozirgi Balx) mustaxkam mudofa inshootlariga ega bo'lgan. Baqtriya hukmdori Oksiart esa vatan himoyasiga 400 ming kishilik qo'shin to'playdi. Dastlab Baqtriya qo'shinlari Ossuriyaliklarga katta talafot keltiradi, lekin keyinchalik chekinishga majbur bo'ladi va qo'shnlarni bo'lib shaharlar mudofasiga yuboradi.

Bunda ustalik bilan foydalangan Nin shaxarlarni birin-ketin bosib oladi, ularning boyligi talanadi. Ma'lum vaqt o'tgach Midiya bilan Ossuriya o'rtasida urush kelib chiqadi. Midiya aslzodalari baktriya qo'shinlarini o'z tomonlariga og'dirib olib, Ossuriya qo'shinlariga katta talofat keltirganlar. Ktesiy Ahmoniyar podshosi Kir II ning Sharqqa yurishi munosabati bilan yana Baqtriya haqida ma'lumotlar beradi

Keyingi yillarda qadimgi Baqtriya xududida olib borilgan arxelogik tadqiqot ishlari natijalari Janubiy Baqtriyada Oltin-1 va Oltin-10, hamda Baqtra shahri vayronalari, Shimoliy Baqtriyada esa Kuchuktepa, qiziltepa, Talashkantepa, Bandixon-2 kabi yodgorliklar qadimgi Baqtriya podshohligi haqida qadimgi mualliflarning bergan ma'lumotlari to'g'ri ekanligini tasdiqlaydi. Topilmalar bu davlatda yashagan aholi mustahkam mudofa devorlari bilan o'rab olingan shahar tipidagi makonlarda yashab dehqonchilik, chorvachilik va xunarmandchilik, binokorlik va savdo-sotiq bilan shug'ullanishganligini tasdiqlaydi. Baqtriya Buyuk Ipak yo'lining markazida joylashganligi sababli qadimgi shahar madaniyati aynan shu hududda shakllangan. Gerodot Baqtriyani Misr va Bobil kabi yirik davlatlar qatorida tilga oladi. qadimgi Baqtriya tabiiy boyliklari tufayli Xitoy, Hindiston, Misr, Bobil qatorida mashhur bo'lgan. Masalan, Badaxshon lojuvardi (lazuriti) boshqa yurtlarda ham qadrlangan. "Avesto"da Baqtriya eng go'zal o'lkalardan biri sifatida ta'riflanadi. Unga qarashli Vaxsh vodiysi unumdor bo'lib, dehqonchilik madaniyati taraqqiy topgan. Hunarmandchilikda ayniqsa zargarlik keng rivojlangan edi. Eronda saroy tabibi bo'lib ishlagan yunon tarixchisi Ktesiyning yozishicha, Baqtriya miloddan avvalgi III–II asrlarda qudratli davlat bo'lgan. Bu davlat bir qancha mahalliy hokimliklarni birlashtirgan harbiy demokratiya tipidagi davlat edi. Baqtriya hukmdorlari oltin va kumush tangalar zarb etganlar. "Baqtriya" nomi Esxilning eramizgacha bo'lgan 472 yili sahnaga qo'yilgan "Forslar" tragediyasida ham uchraydi. Ko'plab mualliflar baqtriyaliklarga "ko'p sonli", "jangovar" va "botir" xalq sifatida tavsif beradilar.

"Avesto" hamda yunon mualliflarining guvohlik berishicha, Zarafshon va qashkadaryo vodiysida dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi ko'plab aholi istiqomat qilgan. Yozma manbalarda bu hudud Sug'da ("Avesto"da), Suguda (Behistun yozuvlarida), Arrian, Strabon, Kursiy Ruf asarlarida esa Sug'diyona deb nomlangan.

Sug'diyona hududlari hozirgi O'zbekistonning Samarqand, Navoiy, Buxoro va qashkadaryo viloyatlari, Tojikistonning Panjikent, O'ratepa va Xo'jand yerlarini o'z ichiga olgan. So'nggi yillarda olib borilgan tadqiqotlar natijasida qadimgi davlatlar ro'yxatiga Sug'diyona davlatini ham kiritish imkoniyati tug'ildi. Miloddan avvalgi IX-VII asrlarga oid tarixiy-madaniy yodgorliklar Sug'diyona hududlarida davlatchilik tarixi aynan mana shu davrdan boshlanganligidan dalolat beradi. Turli manbalarda

Sug'da, Sug'uda, Sug'diyona nomlari bilan mashhur bo'lgan qadimgi tarixiy madaniy o'lka hozirgi Zarafshon va qashqadaryo vohalarini o'z ichiga oladi. Ilk davlatchilikning eng asosiy belgilaridan bo'lgan ko'hna shahar xarobalari So'g'diyonaning to'rta joyida (Yerqo'rg'on, Afrosiyob, Uzinqir, Ko'ktepa) topib o'rganilgan bo'lib, ular hozircha O'zbekistondagi eng qadimgi rivojlangan shahar madaniyatini o'zida aks ettiradi.

Sug'diyonada yashagan aholi yuksak dehqonchilik va chorvachilik madaniyatiga ega bo'lganlar. Bu yerda hunarmandchilik ham yaxshi rivojlangan. Yaqin-yaqinlarga qadar sug'd kulolchiligi miloddan avvalgi VI-IV asrlardagi Eron ahamoniylari kulolchilik sa'nati bilan bog'lanar va uni "axamoniylar sopoli" deb atardilar. Keyingi 25-30 yil davomida o'tkazilgan arxeologik qazishmalar Sug'diyona kulolchiligi"- miloddan avvalgi IX-VII asrlardayoq, rivojlanganligini isbotladi. Davlatning markazi Marokanda (Samarqand) bo'lgan. Eng qadimgi shahar-Afrosiyob taxminan 2700-2800 yil muqaddam tashkil topgan. Sug'd tili o'sha paytlardayoq jahon savdo tili darajasiga ko'tarilgan. Bu davlat qo'shni mamlakatlar bilan savdo-sotiq, tijorat ishlarini yo'lga qo'ygan.

Gerodotning O'rta Osiyo to'g'risidagi asosiy fikrlari forslarning sak-massagetlarga qarshi yurishlari, Kir II va Tumaris o'rtasidagi siyosiy munosabatlar, ahamoniylar qo'shinlari tarkibida yurtimiz xalqlari jangchilarning ishtroki, ularning qurol-aslahalari, yo'l boshchilari, ularning jasoratlari, sak-massagetslarning turmush tarzi va diniy e'tiqodi va boshqa ma'lumotlardan iborat:

O'zbek xalqining ilk davlatchilik tarixi geografik, hududiy ma'noda hozirgi O'zbekiston hududiga to'g'ri kelmaydi. Ilk davlatlar orasida aniq ma'muriy chegaralar bo'lmagan. qadimgi Baqtriya, Xorazm, Sug'd chegaralari tabiiy bo'lib yaqin hududlardagi joylarning geografik bo'luvchisi sifatida dashtlar, cho'llar va tog'lardan foydalanilgan.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek xalqi va uning ajdodlari ilk davlatchiligi taraqqiyoti o'troq dehqonchilik xo'jaligi va qadimgi shaharlar tarixi bilan uzviy bog'liq bo'lgan. Ilk davlatlar tashkil bo'lishida, jamiyat rivojlanishining ichki qonuniyatlaridan tashqari ijtimoiy – iqtisodiy munosabatlarning yuqori darajasi-hunarmandchilik, almashinuv va savdoning kuchayib borishi, siyosiy qarama – qarshiliklar va harbiy to'qnashuvlar ham ta'sir qilgan.

3. Vatanimiz hududidagi eng qadimgi davlatlar miloddan avvalgi VI –IV asrlarda Eron ahamoniylariga tobe bo'lib yashadilar. Mil. avv. 329 yildan boshlab bu hududga Iskandar Zulqarnayn boshchiligida yunon-makedon qo'shinlari bostirib kirdi. qadimgi Baqtriya va Sug'diyona zo'rlik bilan Iskandar Zulqarnayn davlati tasarrufiga kiritildi. Mil. avv. 323 yilda Iskandar Zulqarnaynning Bobilda vafot etishi siyosiy vaziyatni o'zgartirib yubordi. Yunon hukmdorlari o'rtasida hokimiyat uchun shafqatsiz kurash boshlandi. Mil. avv. 312 yilda Iskandarning eng ishonchli sarkardalaridan biri Salavka kurashda g'olib kelib Bobil, Midiya, Old Osiyo, Eron va O'rta Osiyoda o'z hukmronligini o'rnatdi. Biroq Baqtriya, Parfiya va Sug'd yerlarini bo'ysundirish uchun ko'r urushlar qildi va mil. avv. 306 – 301 yillardagina ularni bo'ysundirdi.

Salavka Iskandar davrida Spitamenni qiziga uylangan edi. qarindoshchilikni hisobga olibmi yoki boshqa maqsadni nazarda tutibmi, Salavka mil. avv. 293 yilda

o'g'li Antiox I ni Sharqiy viloyatlarga, jumladan, O'rta Osiyo yerlariga hokim etib tayinlaydi. Biroq salavkiy hukmdorlari hokimiyatni qo'lda saqlab qolish uchun tinimsiz urushlar olib borishdi. Ular davlatni satraplarga (viloyatlarga) bo'lib boshqarishdi. Har qaysi satraplikni shoh tomonidan tayinlab qo'yilgan satrap yoki strateg deb nomlanuvchi shaxs boshqargan. Ular asosan yunonlardan, ayrim hollarda ellinlashgan mahalliy aholidan tayinlangan.

Mil. avv. 360 - 350 yillarga kelib Kichik Osiyo va Bolqon yarim orolida Salavkiy hukmdorlari o'rtasida hokimiyat uchun kurashlar avj oldi. Natijada salavkiylar davlatining sharqiy satraplari siyosiy hayotida o'zgarishlar sodir bo'ldi.

Miloddan avvalgi 250 yilga kelib dastlab Parfiya, keyin esa Yunon-Baqtriya davlatlari salavkiylar davlati tarkibidan ajralib chiqdi. (Miloddan avvalgi VII asrga oid Ossuriya hujjatlarida Parfiya haqidagi dastlabki ma'lumotlar uchraydi).

Miloddan avvalgi 247 yilda Parfiyada arshak boshchiligidagi parmlar qabilasi Niso shahriga hujum qilib uni egallaydilar. Shu yili parmlar Arshakni o'zlariga podsho qilib saylaydilar. Tarixiy manbalarga qaraganda Arshak o'zining tashkilotchiligi, jasurligi va mohir diplomatligi sababli qisqa muddat ichida mustaqil davlat tuzishga erishdi.

Miloddan avvalgi 235 yildan boshlab Parfiya podsholari o'z davlatlari xududini kengaytirib bordilar. Miloddan avvalgi 155 yilda Midiya podsholigini, 141 yilda Bobilni bosib oldilar va Rim imperiyasining kuchli raqibiga aylanadilar. Ikki kuchli saltanatning o'zaro munosabatlari Sharq va /arbdagi siyosiy jarayonlarni belgilab bera boshlaydi.

Miloddan avvalgi 1 asrga kelib ba'zi davlatlar Parfiya davlati tarkibidan chiqib keta boshlaydi. Parfiya davlatiga Arshakiylar miloddan avvalgi III asr o'rtalaridan milodning III asriga qadar hukmronlik qilgan. Bu davrda fors yerlarida yangi kuchli davlat Sosoniylar davlati vujudga kelmoqda edi. Keyinchalik Parfiya saltanatini ana shu Sosoniylar davlati ag'darib tashladi.

Yunon-Baqtriya davlatining salavkiylardan ajralib chiqishga yunon zodagonlarining qo'zg'oloni sabab bo'ldi. Bu qo'zg'olonga diodot rahbarlik qildi va uni mahalliy aholi qo'llab quvvatladi. Diodot o'zining ming shaharlik Baqtriya davlatining shohi deb e'lon qildi. Diodotdan keyin Yunon-Baqtriyada Yevtidem hukmronlik qildi. Miloddan avvalgi 199-167 yillarda hukmronlik qilgan Yevtidemning o'g'li Demetriy davrida Yunon-Baqtriya davlati o'z taraqqiyotining yuqori cho'qqisiga ko'tarildi. Bu davlatga Hindistonning ham bir qismi qo'shib olindi. Parfiyada hokimiyat Mitridat I qo'liga o'tishi bilan Baqtriyaga harbiy tazyiqni kuchaytirdi. Shundan keyin Mitridat I Margiyonani bosib oldi. Bir oz vaqt o'tgach Sug'diyona Baqtriyadan ajralib chiqdi. Yevtidem, Demetriy, Yevkradit, Geliokl hukmronlik qilgan davrlarda tinimsiz urushlar olib borildi va Hindistonning shimoliy-g'arbiy qismidan Amudaryo va Sirdaryo o'rtasidagi katta yerlar qo'shib olindi.

Miloddan avvalgi II asrning o'rtalariga kelib ko'chmanchi yuejchi qabilalari zarbasi ostida Yunon-Baqtriya davlati inqirozga uchradi.

Yunon-Baqtriya davlati 120 yil yashadi. Shu davr mobaynida uning iqtisodi va madaniyati yuksaldi. Hunarmandchilik va savdo-sotiq rivojlandi, ko'plab shaharlar qurildi. Arxeologik tadqiqotlar Yunon-Baqtriya podsholigida dehqonchilik, xunarmandchilik, ayniqsa Temurchilik, kulolchilik va zargarlikning yuqori darajada

rivojlanganidan guvohlik beradi. Yunon-Baqtriya davlatida tangalar hukmdor tasviri bilan zarb etilgan. Dajla daryosi bo'yidan to Baqtriyagacha bo'lgan karvon yo'lining qurib bitkazilishi bilan xalqaro savdo va madaniy aloqalar jonlangan. Baqtriya orqali Xitoydan Hindistongacha boradigan karvon yo'li o'tgan va Buyuk ipak yo'li tarmoqlarga bo'lingan.

Olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida O'rta Osiyoning janubiy xududlaridan ellinizm madaniyati bilan bog'liq bo'lgan turar joylar, madaniy-ma'naviy madaniyat buyumlari, tanga pullar topildi. Ellinizm madaniyati bu xududlardagi mahaliy shaharsozlik, haykaltaroshlik, badiy-amaliy san'at, alifbo va boshqalarga ta'sir etganidan dalolat beradi. Shu bilan birga bu topilmalar mahaliy madaniyatdagi rivojlanish antik davr Sharq va g'arb madaniyatining o'zaro uyg'unlashuvi natijasida o'ziga xos madaniyat darajasiga ko'tarilishining ham guvohidir.

Lekin Yunon madaniyati an'analari yoyilgan bo'lishiga qaramay, Markaziy Osiyo xalqlari o'zlarining qadimiy madaniyatlari an'alariga sodiq qoldilar. Ular Ellin madaniyatining eng afzal tomonlarini qabul qilib, yangi asoslarini rivojlantirdilar.

Miloddan. avvalgi III asr oxiri va II asrda Farg'ona (Dovon)da, Sug'dda alohida shahar davlatlar shakllanadi. Ayni shu davrda qang' davlati qaror topishi yuz bergan. Bu davlatlarning har biri o'z tangalarini zarb etgan. Bu esa mustaqil mulk mavjud bo'lganligidan dalolat beradi.

Miloddan avvalgi III asrning boshlarida qang' davlati paydo bo'ldi. Keyinchalik Yunon-Baqtriya davlati hamda ko'chmanchi qabilalar bilan kurash natijasida qang' davlati yanada mustahkamlandi va O'rta Osiyoda eng yirik davlatlardan biriga aylandi. Bu davlatning asosiy negizini Sirdaryoning quyi oqimida yashovchi qang'lar tashkil etganlar. Miloddan avvalgi II asrning boshlariga kelib qang' davlatining xududi Farg'ona vodiysi shimoliy-sharqda yuechji qabilalari bilan, shimoli-g'arbda Sarisu daryosi, g'arbda Sirdaryogacha borgan.

Miloddan avvalgi II-I asrlarda qang'liklar Amudaryo va Sirdaryo oralig'idagi yerlarni va Xorazmni o'zlariga bo'ysundirdilar. Manbalarda qang' podshohlarining ikkita: yozlik va qishlik qarorgohlari eslatiladi. Ular yozni O'trorda (hozirgi qozog'istondagi Aris va Turkiston oralig'ida), qishni esa qang'a-qang'dez (hozirgi Toshkent viloyati Oqqo'rg'on tumanida) o'tkazganlar.

qang' davlatining shimolida, shimoli-qarbida va shimoli-sharqida bir qancha qabilalar mavjud bo'lib, ular asosan chorvachilik bilan shug'ullanganlar. Toshkent vohasida yashovchilar asosan dehqonchilik va bog'dorchilik bilan shug'ullanganlar. Ular arpa, bug'doy, tarig', no'xot, sholi va boshqa donli ekinlar yetishtirganlar. Mevali daraxtlar va uzumzorlari ko'p bo'lgan. Sirdaryoning o'rta oqimida yashovchi qang'arlar asosan dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanganlar. qurama va Chotqol tog'larida Temurchilik, misgarlikning rivojlanishi uchun kerakli ma'danlar bo'lgan. Bu joylarda juda ko'plab mis, Temur, kumush va boshqa metallar olingan.

qang' shaharlari qalin va baland devorlar bilan o'rab olingan. Devorlarning tashqarisida qal'a atrofi gir aylantirilib chuqur va keng qilib handaq qazilgan. Shaharlar ichida ark shahristonlarning ham baland devorlari bo'lgan. Yirik

shaharlardan, tashqari Toshkent vohasida yuzga yaqin aholi yashaydigan katta va kichik qo'rg'onlar ham mavjud bo'lgan.

Davlat iqtisodiyotining gullab yashnashiga uning xududidan Buyuk Ipak yo'lining shimoliy tarmog'i o'tganligi katta imkon yaratdi. Lekin ayni shu hol Xitoy bilan urushlarning kelib chiqishiga sabab bo'ldi. Bu urushlarda qang'arlar ko'pincha g'olib chiqqanlar. Ma'lumotlarga qaraganda qang' davlatiga yurishlardan birida jo'natilgan 60000 nafar xitoylik jangchidan 10000 ga yaqini Xitoyga qaytib borgan.

qang' podsholari davlatning ichki va tashqi siyosati va boshqa muhim masalalarni o'z oqsoqollari bilan maslahatlashib hal qilganlar. Davlat kengashida qabila boshliqlari, harbiy sarkardalar faol ishtirok etganlar. Milodiy III asrda qang' davlati parchalanib, keyinchalik, yani V asrga kelib uning hududi Eftalitlar davlati tarkibiga qo'shib olindi.

Davon davlati tahminan miloddan avvalgi III asrning oxirida miloddning II asrigacha mavjud bo'lgan. Davon davlati tarixi haqidagi batafsil ma'lumot Xitoy yilnomalarida uchraydi. Masalan, Davonda bo'lgan xitoy sayyoxi Chjan Syan bunday deb yozadi: "Davon diyorida 70 tacha katta-kichik shahar bor; aholisining soni bir necha yuz mingga yetadi. O'q-yoy va nayzalar bilan qurollanishgan. Xalqi ot choptirib o'q otishga mohir". Boshqa bir Xitoy solnomasida: "An'si (Eron) shaharlari Davondagiga o'xshashdir"-deb yozilgan.

Farg'ona vodiysi, hozirgi qirg'iziston respublikasi hududida joylashgan Davon (Parkana, Farg'ona) davlatining poytaxtlari-bosh shahar Ershi (hozirgi Andijon viloyati Marxamat tumani), ikkinchi shahar Yuchen (hozirgi qirg'izistonning O'zgan vohasi)da bo'lgan.

Miloddan avvalgi II asrdan boshlab qashqardan Davonga shimoliy yo'ldan karvon yo'li harakati boshlandi. Bu yo'ldan ipak va boshqa mahsulotlarning halqaro tranzit savdosi amalga osha boshlaydi. Bu paytga kelib Davon aholisi ko'paya boshlaydi va ko'plab mustahkamlangan aholi manzilgohlari paydo bo'ladi. Savdo yo'lida Davon muhim ahamiyatga ega bo'la boshlaydi. Chjan Syan shunday yozadi «o'troq aholi yer haydaydi, g'alla va sholi ekadi. Ularda musallas navli uzum, juda ko'plab yaxshi otlar bor». Xitoyliklarni ayniqsa, o'zlari uchun notanish bo'lgan beda va uzum xayratga solgan. Chjan Syan ma'lumotida shunday gap bor: "Xitoy elchisi urug' keltirdi, shunda osmon farzandi (Xitoy imperatori) unimdor yerga beda va uzum ekdi". Xitoy xukmdorlarini ko'proq Farg'onaning nasldor otlari qiziqtirgan. Otlar naslining biriga xatto «Samoviy» deb nom berganlar. Davonning mashhur "Samoviy otlari" tasvirlari tushirilgan qoyatosh suratlari Aravon qoyasida, Navqat vohasi va Obishisoyda topilgan va hozirgacha saqlanib qolgan. Bu tasvirlar Davon o'zining samoviy otlari bilan qadimdan mashhur bo'lganligini tasdiqlabgina qolmasdan, Farg'onaliklarning yuksak tasviriy sa'nat sohiblari bo'lganligidan ham dalolat beradi. qo'shni davlatlar, ayniqsa, xitoy imperatorlari Davon otlarini nihoyatda qadrlaganlar. Otlar va Davonning serunum yerlari uchun miloddan avvalgi II asrning oxirlarida Xitoy va Davon o'rtasida harbiy to'qnashuvlar ham bo'lib o'tgan. Bu to'qnashuvlarda davonliklar o'z mustaqilliklarini saqlab qolishga muvaffaq bo'lganlar, chunki Davon davlatida yaxshi qurollangan va mashq ko'rgan qurolli kuchlar mavjud bo'lgan.

Miloddan avvalgi III asrda bu davlat “Dovon” keyinroq esa “Boxon” va “Polona” nomlari bilan tilga olinadi. “Polona” bu “Farg‘ona”ning xitoycha talaffuz etilishidir. Xitoy manbalariga ko‘ra mil.av. II asrda Farg‘onada 300 mingga yaqin aholi yashagan

Miloddning II asrida Farg‘ona davlati barham topdi va uning yerlari Kushon podsholigiga qo‘shib olindi.

4.Kushon podsholigi. Kushonlar davri O‘rta Osiyo, Afg‘oniston, Pokiston va Hindiston xalqlari tarixidagina emas, balki butun dunyo madaniyatining taraqqiyotida alohida o‘rin egallaydi. Chunki bu davrda tili, dini va etnik madaniyati bir xil bo‘lgan halqlarning siyosiy jihatdan birlashish jarayoni kechdiki, bu hol insoniyat sivilizatsiyasi taraqqiyotida turtki vazifasini bajardi.

Spitamien qo‘zg‘oloni mag‘lubiyatga uchragandan so‘ng mil.av. I asr oxirlarida asli O‘rta Osiyoda yashagan massaget tohar qabilalarining katta bir qismi Sharqiy Turkistondan to Mug‘uliston chegaralarigacha bo‘lgan hududlarga ko‘chib o‘tganlar. Ana shu qabilalar tarixi bilan bog‘lik mil.av. IV asr oxirlari va milodning V asriga oid ma‘lumotlar Xitoy manbalaridan olinligi sababli qabila, urug‘, shaxslar, joy va shahar nomlari xitoycha nomlar bilan berilgan. O‘rta Osiyodan Sharqqa tomon ko‘chib o‘tgan massaget - toharlarni Xitoy manbalarida yue- chjellar nomi bilan ataganlar. Xitoyning shimolidagi katta hududlarda xunn qabilalari yashagan. Xunnlar bilan yue - chjellar o‘rtasida ziddiyatlar kuchayib, xunnlar mil. avv. 176 - yili yue-chjelarni g‘arbga siqib chiqaradi. Farg‘ona (Dovon) podsholigi hududlariga chekingan yue-chje qabilalari bu yerda shahar va qishloqlar barpo qiladilar. Hozirgi Namangan viloyati Kushon qishlog‘i va Kosonsoy tumani shular jumlasidandir. Ular mil. av. 140-130 yillarda Yunon - Baqtriyani ham o‘zlariga tobe qiladilar va “Katta Yue-chje” davlat uyushmasiga asos soladilar. Bu davlat uyushmasiga beshta hokimlik: Guyshuan, Xyumi, Shaunmi, Xise va Dumilar bo‘ysunar edi. Bularan biri Guyshuan (Kushon) hokimligi ancha kuchayib, boshqa hokimliklarni birlashtiradi va Guyshuan hokimi Kudjula Kadfiz o‘zini yagona hokim deb e‘lon qiladi. Natijada yangi Kushon davlati paydo bo‘ladi va hozirgi Surxondaryo viloyatining Sho‘rchi tumanidagi Dalvarzintepada joylashgan manzilgoh bu davlatning poytaxti bo‘lib qoladi. Kudjula Kadfiz davlat chegaralarini kengaytirib, qudratini oshiradi. Parfiya, hozirgi Afg‘oniston hududi va Kashmirni egallaydi. Kudjula vafotidan keyin uning o‘g‘li Vima taxtga chiqadi va Hindistonning markaziy viloyatlarini o‘z davlati tarkibiga qo‘shib oladi.

Vima Kadfiz 30 yil hukmronlik qilgan. Undan so‘ng Kanishka mamlakatni boshqaradi va u Hindistonning janubiy hududlarini zabt etadi. Natijada Kushon davlati katta saltanatga aylanib, Xitoydagi Xan sulolasi hamda Rim imperiyasi bilan raqobatlashish darajasiga ko‘tarildi. Kushonda davlatida viloyatlar va shaharlar davlat tepasida turuvchi oliy hukmdor noiblari tomonidan boshqarilgan. Ular oliy hukmdorga so‘zsiz itoat etib, doimiy ravishda davlat xazinasiga o‘lponlar to‘lab turganlar.

Kushonlar davlatida zarb etilgan kumush, oltin tangalarning bir tomonida Budda xudolari, zardushtiyalar xudolari Anaxita, Mitra rasmlari uchrasa,

ikkinchi tomonida esa “shoh”, “shohlar shohi” atamasini ko‘ramiz. Buyuk ipak yo‘li tarmoqlarida joylashgan Kushon podsholigi gullab yashnadi. Ko‘pdan ko‘p yangi shaharlar bunyod etildi. Bu davrda ko‘plab sug‘orish inshootlari qurilib, yangi yerlar o‘zlashtirildi. Shaharlar qurilishida aniq binokorlik qoidalari amalga oshirilgan. Shaharlar tug‘ri burchakli bo‘lib, qalin deganvorlar bilan o‘ralgan. Shahar tuzilishiga ko‘ra, u bir necha qismlarga bo‘lingan: hokim saroyi (qal’a), hunarmandchilik ustaxonalari, guzarlar, alohida ibodatxonalar joylashgan qismi, savdo maydoni va boshqalar tartibli ravishda joylashgan edi. Kushon podsholigi iqtisodiyotining asosini sug‘orma dehqonchilik, savdo va hunarmandchilik tashkil qilib, yuqori darajada rivojlangan. Xitoy va Rim saltanati bilan savdo va elchilik munosabatlari o‘rnatilgan. Savdo munosabatlarining rivojlanishida Buyuk ipak yo‘lining ahamiyati katta bo‘lgan. Termizdan Rim tangalari xazinasini, O‘rta yer dengizi atrofi hududlarida esa kushon tangalari topilgan. Kanishka davrida Hindistondan tarqalgan Budda dini davlat diniga aylandi. Oromiy va yunon yozuvlari bilan birga kushon yozuvi ham mavjud bo‘lgan. Kushon saltanati davrida me‘morchilik va tasviriy san‘at yuksak darajada rivojlangan edi. Buni o‘lkamizning Ayritom, Ko‘hna Termiz, qoratepa budda ibodatxonalarini Fayoztepa, Xolchayon, Dalvarzintepa va boshqa joylardan qazib olingan arxeologik topilmalardan ko‘rishimiz mumkin. Kushon davri shaharlari xarobalarini va qabrlarini o‘rganish o‘lka xalqlarining urf odatlari, diniy qarashlari to‘g‘risida qimmatli ma‘lumotlar beradi. Xususan, Dalvarzintepa ashyolari kushonlarning diniy e‘tiqodlari buddizm bilan zardushtiylik bo‘lganini ko‘rsatadi. Ayniqsa, yapon olimlari bilan Darvarzintepada, fransuz arxeologlari bilan Afrosiyobda olib borilgan taqiqotlar muhim ma‘lumotlar beradi. Kushon saltanati inqirozi Xuvishka podsholigi davridan boshlanadi. Bu jarayon Erondagi Sosoniylar davlatining tarix sahnasiga chiquviga asosiy omil bo‘ldi. Xususan, sosoniy hukmdorlardan Shopur I ning (milodiy 242-243 yillar) va Shopur II ning (mil. 309-379 yillar) Kushonlarga bergan zarbalari hal qiluvchi o‘rin tutdi. IV asrga kelib Kushon podsholigi asosiy hududlaridan mahrum bo‘ldi. Kushonlarning ayrim mulklari faqat Shimoliy Hindistonda ma‘lum vaqtgacha saqlanib qoldi.

Kushon saltanati olti asr davomida insoniyat jamiyati taraqqiyotida o‘chmas iz qoldirdi. Bu davrda yaratilgan noyob san‘at asarlari, madaniyat yodgorliklari uning o‘tmish qudratining namunasidir. Bu madaniyat uzoq Sharq, Yaponiya, Hindiston va Indoneziya xalqlari madaniyatiga g‘oyat katta ta‘sir ko‘rsatdi va bizning davrimizgacha yetib keldi. Bu davrda Eronda tarkib topgan kuchli uyushma—Eron Sosoniylarining hujumi natijasida Kushon saltanati inqirozga yuz tutdi.

Xulosa o‘rnida shuni ta‘kidlashimiz joizki, o‘zbek xalqi asrlar davomida o‘z davlatchiligini yaratib keldi. Ammo XX asrgacha bo‘lgan davlatlarimiz deyarli butun Markaziy Osiyoni, xatto unga qo‘shni hududlarni ham o‘z ichiga olar, ya‘ni ular milliy emas edi.

Tayanch tushunchalar

Davlat tushunchasi, Katta Xorazm. Baktriya podsholigi, Avesto, Behistun yozuvlari, Xvarazmish, Xorazmiya, Syovushiylar sulolasi, Yunon-Rim manbalarida yurtimizda vujudga kelgan eng qadimgi davlatlar haqidagi ma‘lumotlar, Abu Rayxon

Beruniyning «Osorul boqiya» asari. Sugʻd davlati, Arosiyob, Sugʻd tili, yozuvi, Salavkiylar davlati, Yunon-Baqtriya davlati, Satrapiya, Ellinizm, Arshakiylar davlati — Parfiya, qangʻ davlati Davon (Parkana, Fargʻona) davlati, samoviy otlar, Kushonlar davlati, Yuechji qabilalari, Kujula Kadfiz, Kanishka, Budda dini.

Savol va topshiriqlar

1. Davlat deganda nimani tushunasiz?
2. Oʻlkamiz hududlarida ilk davlat uyushmalari qachon vujudga kelgan?
3. Katta Xorazm, Baqtriya va Sugʻdiyona davlatlarining poytaxtlarini aniqlang.
4. Nima sababdan davlat nomi Yunon-Baqtriya deb atalgan?
5. Ellinizm nima? U Oʻrta Osiyo xalqlarining hayotiga qanday taʼsir koʻrsatdi?
6. qangʻ davlati qachon va qayerda tashkil topdi ?
7. Davon davlati necha asr hukm surgan va qaysi hududlarni oʻziga qamrab olgan edi?
8. Kushonlar kimlar? Ular Oʻrta Osiyoda qanday qilib davlat tashkil qildilar?

Testlar

1. *Yunonlar qadimgi Xorazmni qanday atashgan?*
A) Xorasmiya.
V) Xvarizam.
S) Xvarazmish.
D) Gurgon.
2. *Yunon – Baqtriya davlatiga kim asos solgan?*
A) Yevtidem.
V) Xuvishka.
S) Vasudeva
D) Diodot.
3. *Sugʻd (Sugʻdiyona) davlatining poytaxtini koʻrsating?*
A) Dalvarzintepa.
V) Afrosiyob.
S) Ershi.
D) Varaxsha.
4. *Sugʻdionaning poytaxti antik manbalarda kanday nomlanadi?*
A) Marokanda
B) Gaza
C) Suza
D) Kiropol
5. *Kushon saltanatiga kim asos solgan?*
A) Kadfiz I.
B) Arshak.
C) Vasishka.
D) Kanishka.

Adabiyotlar

1. Karimov I.A. «Tarixiy xotirasiz kelajak yoʻq». Toshkent, «Oʻzbekiston». 1998.

2. Karimov I.A. «Jamiyatimiz mafkurasi xalqni-xalq, millatini-millat qilishga xizmat etsin» Toshkent, «O‘zbekiston». 1998.
3. Beruniy A.R. «qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar». Tanlangan asarlar. 1-jild. Toshkent, «Fan». 1968.
4. Farobiy A.N. «Fozil odamlar shahri». Toshkent, «Fan». 1993. Pidaev M. 5.Sili Kushon saltanati». Toshkent, «Fan». 1990.
6. /ulomov Ya. «qadimgi madaniyatimiz izlaridan». Toshkent, «Fan». 1960.
7. Shoniyozov K. «qang‘ davlati va qang‘liklar». Toshkent, «Fan». 1960.
8. Ishoqov M. Sug‘diyona tarix chorrahasida. Toshkent, «Fan», 1990.
9. O‘zbekiston tarixi. «Yangi asr avlodi». Toshkent, 2003.

4-mavzu: O‘zbek xalqining etnik shakllanishi.

Reja:

1.O‘rta Osiyoning qadimgi aholisi.Turon zaminida turkiy qavmlarning azaliy etnos ekanligi. qadimiy qabilalar va ularning turmush tarzi.

2.O‘zbek xalqi etnogenezi ikkinchi davri. O‘zbek millati va tilining shakllanishi. Adabiyot, xalq og‘zaki ijodi, dostonlar, hikmatlar.

3.XV asr oxiri XVI asr o‘zbek xalqi shakllanishida uchinchi davr. “O‘zbek” atamasining qo‘llanila boshlashi.

1. Har bir xalqning o‘z kelib chiqish va rivojlanish tarixi bor O‘zbek xalqining ham uzoq va voqeliklarga boy tarixi mavjud bo‘lib, u xalq bo‘lib shakllangunga qadar uzoq va murakkab etnik jarayonlarni boshidan kechirdi. Umuman olganda, hozirgi kunda xalqlarning kelib chiqishi-etnogeneziga e‘tibor ayniqsa kuchayganki, bu holat millatlar ichida o‘z-o‘zini anglash jarayonining o‘sganligi, o‘z tarixi, o‘tmishiga qiziqishning oshganligi, yangi mustaqil davlatlar paydo bo‘lishi bilan o‘z ifodasini topadi. Xalq mustaqillikka erishgach, o‘z ildizlari va etnik ajdodlarini bilishga intilishi tabiiydir. Shu bois xalqning kelib chiqish tarixini va shakllanish jarayonini chuqurroq o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu jarayon ijtimoiy fanda “etnos”, “etnik birlik” kabi iboralarda ifodalanadi. Etnos atamasi juda keng va tor ma’noda ishlatiladi: masalan, dunyo xalqi, Amerika, Rossiya xalqi, O‘zbekiston xalqi, viloyat xalqi va boshqa kichik bir guruh kishilariga nisbatan ham “xalq” iborasi qo‘llaniladi. Shuning uchun ham ma’lum bir ijtimoiy tuzumda vujudga kelgan etnik uyushmaga “etnik birlik” iborasining ishlatilishini bilamiz. Etnik birlik aniq sharoitda, tabiiy–tarixiy taraqqiyot jarayonida vujudga kelgan ijtimoiy uyushmadir. Fanda etnik birlik bosqichining uch turi mavjud: qabila, elat va millat. Bu atamalar turli davrlarda vujudga kelgan va ular o‘ziga xos xususiyatlari bilan bir-birlaridan farq qiladilar.

qabila-.arabchadan olingan so‘z, u etnik guruh, birlik mazmunini anglatgan adi. Bu birlik a‘zolari o‘rtasida qon–qarindoshlik aloqalari mavjud, ular urug‘ va bug‘inlarga bo‘lingan holda yashagandilar. qabilaning ma’lum bir hududga ega bo‘lishi, qabiladoshlarning iqtisodiy birligi, umumiy tili va nomi muhim belgilardir. kadimdan kabila rahnamolari, oqsoqollari saylanib, uning kengashlari, o‘z–o‘zini boshqaruv tizimlari ham mavjud bo‘lgan. Elat-.mug‘ulcha, turkiycha so‘z bo‘lib, u kishilarning til, hudud, iqtisodiy va madaniy jihatdan tarixan tarkib topgan birligidir. Elatning kelib chiqishiga bir–biriga yaqin bir necha qabilalarning uyushuvi asos

bo'lgan. Millat-arabcha so'z bo'lib odatda xalq ma'nosini anglatadi. Adabiyotda millat–bu kishilarning yagona tilda so'zlashishi, yaxlit hududda istiqomat qilishi, mushtarak iqtisodiy hayot kechirishi, umumiy madaniyat va ruhiyatga ega bo'lishi asosida uzoq vaqt davomida shakllangan barqaror birligi, deb ta'riflanadi. Demak, millat ma'lum bir hududda muqim yashagan tarixiy taraqqiyot davomida rivojlanib kelgan odamlarning ma'naviy-ruhiy birligining vujudga kelishi asosida tashkil topar ekan.

O'zbeklarning millat sifatida shakllanish jarayoni haqida akademiklar Ya.Fulomov, I.Muminov, B.Axmedov, K.Shoniyozov asarlarida qimmatli ma'lumotlar bor. Rus olimlari V.Bartold, A.Yakubovskiy, L.Gumilyov, xorijiy taqiqotchilar G.Vamberi, X.Xovors, M.Pellio, X.Xukxem, E.Olvort va boshqalar o'zbek xalqining kelib chikishi, uning shakllanish bosqichlari haqida asarlar yaratganlar. Bu taqiqotlardan ko'rinib turibdiki, millatning paydo bulishi, kelib chiqishi, shakllanishi va jahon hamjamiyatida o'zining munosib o'rnini topish yo'lidagi takomillashuvi uzoq va murakkab tarixiy jarayon ekan.

O'zbeklar O'rta Osiyoning qadimgi xalqlaridan biri bo'lib, ko'hna va boy tarixga, yuksak madaniyatga ega xalq. Bugungi kunda barcha turkiy xalqlarning umumiy soni 250 mln. kishi atrofida bo'lib, shundan yettidan bir qismini, ya'ni taxminan 32 mln kishini o'zbeklar tashkil qiladi. Dunyodagi barcha o'zbeklarning shundan 20 mln.i mamlakatimizda, 14 ml.ni asosan qo'shni davlatlar– Tojikiston, Afg'oniston, Turkmaniston, qozog'iston va qirg'izistonning bizga tutash viloyatlarida yashaydi. Shuningdek, o'zbeklar dunyoning o'nlab mamlakatlarida, jumladan Xitoy, Turkiya va Saudiya Arabistonida ham yashaydilar. Masalan, Saudiya Arabistonining Jidda, Toif, Makka va Madina shaharlarida yashovchi o'zbeklarning soni 800 mingacha boradi. Ularning ko'pchiligi asosan 20-yillarda o'tkazilgan “Milliy chegaralash”, 20-30 yillardagi qatag'onliklar oqibatida o'zga yurtlarga borib qolishgan.

O'rta Osiyo ijtimoiy - siyosiy hayotida turkiy etnik guruhlar juda katta ahamiyatga ega bo'lganligi va bu qatlamning ildizlari juda qadimiy ekanligi arxeologik ma'lumotlar asosida isbotlanmoqda. Tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, bronza davriga kelib O'rta Osiyoning janubiy viloyatlarida baland bo'lyi, yuzi tor irqning vakillari tarqalgan. Shimoliy dasht va cho'l hududlarida esa janub aholisidan farq qiluvchi boshi dumaloq, yuzi juda keng va cho'ziq bo'lmagan qabilalar yashaganlar. Fanda janubiy qiyofali odamlar O'rta Yer dengizi irqining vakillari deb ataladi. Ular old Osiyo, Mesapotamiya, Eron, Afg'oniston, O'rta Osiyo, Hindiston kabi katta geografik hududga yoyilganlar. Shimoliy qiyofali odamlar Janubiy Sibir hududidan to qozog'iston, O'rta Osiyoning shimoli sharqiy qismida Ural, Volga bo'yi yerlarigacha tarqalgan.

Bronza davriga kelib, O'rta Osiyo hududida qadimgi janubiy va shimoliy qiyofadagi odam vakillarining qo'shilish jarayoni boshlanadi hamda aynan mana shu davrda o'lkamizda yashab o'tgan bronza davri qabilalari O'rta Osiyoning qadimgi xalqlariga asos solganlar. Bu davr o'lkamiz hududlarida murakkab etnik madaniy jarayonlar bo'lib o'tganligi bilan izohlanadi. Xususan, janubiy hududlardagi hosildor vohalar o'troq, dehqonchilik aholisi tomonidan o'zlashtirila boshlagan bo'lsa, shimoliy viloyatlarda ko'chmanchi chorvador qabilalar tarqala

boshlaydi. Ko'chmanchi chorvadorlar va o'troq aholining uzviy munosabatlari asosida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy etnik jarayonlar avj oladi.

Miloddan avvalgi II ming yillikning o'rtalaridan boshlab O'rta Osiyo hududlariga shimoli-sharqdan chorvachilik bilan shug'ullanuvchi yangi etnik guruhlar kirib kela boshlaydi. Ko'pchilik tadqiqotchilarning e'tirof etishlaricha shu davrlardayoq O'rta Osiyo xalqlari turkiy tilda so'zlashganlar.

O'zbekiston O'rta Osiyoning qadimdan o'troq dehqonchilik madaniyati o'choqlari tarkib topgan hududda joylashganligi, uning boy arxeologik va me'morchilik madaniyatlari bilan izohlanadi. O'rta Osiyo aholisi haqidagi ilk ma'lumotlar Sharq va Yunon - Rim manbalarida tilga olinadi. Yunon tarixchilari ma'lumotlariga qaraganda, Yevroosiyoning katta hududlarida yashovchi qabilalar umumiy «skiflar» nomi bilan ataladi. Gerodot «bu xalq qadimiylilikda misrliklardan» qolishmaydi deb yuqori baho bergan bo'lsa boshqa bir tarixchi Pliniy esa, O'rta Osiyo hududlarida 20 ga yaqin qabilalar borligini eslatib o'tadi. Yozma manbalarda skiflarning ikkita yirik qabilasi: saklar va massagetlar xususida ko'proq eslatiladi. Axmoniylar mixxat yozuvlarida saklar uchta urug'ga – xoumavarka, tigraxauda, tiyatar daryyalarga bo'lib ko'rsatiladi.

Massagetlar xususida ham turli fikrlar mavjud bo'lib, ular mahalliy chorvador-harbiy qabilalar bo'lganligi ta'kidlanadi. Miloddan avvalgi birinchi ming yillikda Markaziy va O'rta Osiyoda, Sibir hamda shimoliy va g'arbiy Xitoy yerlarida yashagan elatlarning bir qismi turkiyzabon bo'lganligi tarixiy manbalardan ma'lum. Issiqko'l yaqinidagi miloddan avvalgi III - I asrlarga oid sak qabila oqsoqolining qabridan qadimgi yozuv namunalari topilgan. U oromiy imlosi asosida bitilgan bo'lib, hozir ma'lum bo'lgan eng qadimgi “turkiy yozuv” deb tan olinmoqda. Turkiy yozuv Xorazm, Sug'd, Baxtar yozuvlari qatorida O'rta Osiyoning shimoliy-sharqiy viloyatlarida shu tilli aholi yozuvi sifatida mavjud bo'lgan. Demak, O'rta Osiyoning shimoliy -sharqiy viloyatlarida turkiy qabila va elatlar yashagan, ularning tub aholisi bo'lmish turkiy qabilalar o'z yozuviga ega bo'lganlar. Demak, qadimda skiflar nomi bilan Sirdaryoning o'rta va quyi sohillaridan to Oltoygacha bo'lgan hududda ko'chib yurgan qabilalar turklarning ajdodi bo'lgan.

Bular antik davrlarda dehqonchilik va hunarmandchilik bilan shug'ullanib kelgan baqtriyaliklar, xorazmliklar, sug'diylar, farg'onaliklar, shoshliklar va cho'l hududlarida chorvachilik bilan shug'ullangan saklar, massagetlar va boshqa ko'chmanchi qabilalardir. Ular o'zbek elatining asosini tashkil qilgan. Bu jarayonda o'zbek elati vujudga kelgan. Mazkur elat mahalliy aholi ajdodlari qoldirgan boy tarixiy merosni avaylab saqlaydilar, uni to'ldiradilar va barcha an'analari bilan birga keyingi avlodga meros qoldiradilar. Ko'p asrlar davomida o'lkamizda yuz bergan murakkab etnik va madaniy jarayonlar mahalliy tub aholi qiyofasini shakllantirdi. Natijada bu o'lkada azaliy o'troq aholining ko'rinishida fanda tan olingan O'rta Osiyoda ikki daryo oralig'i antropologik tipi belgilari yetakchi bo'lgan. Bu borada professorlar L. Oshanin va T. Xo'jaevlarning taqiqotlari muhimdir. Ularning fikricha, xorijdan kelgan Ahmoniylar, makedoniyaliklar, arablar mahalliy aholi “qonini” yoki genetikasini jiddiy o'zgartira olmaganlar. Uzoq tarix davomida atrof hududlardan, xususan Eron, qashqar, Oltoy, Enasoy, so'ng Mug'uliston, Dashti qipchoq va boshqa joylardan kelgan bir qancha qavmlar iqlimi, tabiati qulay bo'lgan mintaqamizda davr

o'tishi bilan tub joy aholiga qorishib singib ketganlar. Ilk Temur davridan boshlab (mil.av. IX – VII asrlar) o'lkamizning qadimgi dehqonchilik vohalarida yashovchi o'troq aholi o'zlari yashab turgan xudud nomlari bilan atala boshlaganlar. Bular, So'g'diyonadagi-so'g'diylar, qadimgi Xorazmdagi-xorazmiylar, qadimgi Baqtriyadagi – baxtarlar, qadimgi Shoshdagi –chochliklar, Farg'onadagi-parkanaliklardir. Bu tarixiy nomlarning ayrimlarini ilk yozma manbalarda, xususan zardushtiylik dinining muqaddas kitobi «Avesto»da, Ahmoniylar mixxatlarida, yunon– rim mualliflari asarlarida uchratish mumkin.

Mil.av III-II asrlarda O'rta Osiyo hududlarida hozirgi o'zbek xalqiga xos antropologik qiyofa shakllana boshlagan. Tadqiqotlar natijasiga ko'ra o'zbeklarga xos antropologik qiyofa, dastavval Sirdaryoning o'rta havzasida, ya'ni Toshkent vohasi, Farg'ona vodiysi, qisman Xorazm va Janubiy qozog'istonning Chimkent viloyatlarida, Yettisuv mintaqasida mil.av. I ming yillik oxirida shakllana boshlaganligi aniqlandi. Bu buyuk Kushon davlati paydo bo'lishi arafalari davriga to'g'ri keladi.

Miloddan avvalgi I asr oxirida sak.massaget qabilalarining bir guruhi makedoniyalik Iskandar ta'qibi natijasida Sharqiy Turkistonga borib joylashganlar. Keyingi davrlarda qadimgi Farg'onaga ko'chib kelganlar. Massagetlarning yoki toharlarning bir qismi qadimgi Baqtriyada joylashib, Kushonlar davlatini barpo qildilar. Bu davlatning dastlabki podshohlari o'z nomidan tanga zarb etganlarida turk so'zlarini ishlatganlar. Kushon davlatining asosiy etnik qatlami sharqiy Eron tillarida so'zlashuvchi qadimgi Baqtriya aholisi bo'lsada, ammo sulola asoschilari–Kushonlar turkiy qavm edilar. Kushonlar va eftalitlar davriga oid ellin-baqtriya xatida beshinchi asrda turkiy tilda bitilgan jumlar saqlanib qolgan. O'rta Osiyoda xalqining shakllanishida ma'lum rol o'ynagan eftalit qabilalar uyushmasi ham etnik jihatdan turkiylar tarkibiga kirgan. Uzoq o'tmishda o'zbek xalqining etnik tarkibini mahalliy xalqlar, shuningdek ma'lum sabablarga ko'ra O'rta Osiyo ning shimoliy sharqidan kelgan turkiy qabilalar tashkil etganlar. Tarixan skif nomi bilan yashagan xalqlar milodning I asri o'rtalaridan uzoq davr mobaynida turklar nomi bilan mashhur bo'ldi. Professor N.Rahmonov xitoy manbalariga tayangan holda “turk” so'zi avvaliga birorta qabila yoki elat nomini anglatmay, turkiyzabon elat va qabilalarning birlashmasini anglatgan, degan xulosaga keladi va o'zbeklarning ajdodlari ham shu guruhga mansub ekanligini ta'kidlaydi.

Zardushtiylarning muqaddas kitobi “Avesto”da axmoniylar va sosoniylar asoratiga tushib qolgan mamlakatlar va xalqlar, shular qatori Turkiston xalqlari haqida ma'lumotlar bor. Bu xalqlar orasida tur (xura) deb atalgan xalq ham tilga olinadi. Shu munosabat bilan aytish mumkinki, Amudaryo bilan Sirdaryo oralig'ida, Xorazm va Farg'onada, shuningdek mazkur o'lkalar bilan tutash yerlarda istiqomat qilgan xalqlar Sharq manbalarida umumiy “turk” nomi bilan, ular istiqomat qilgan yerlar esa “Turon” yoki “Turkiston” deb atalib kelingan. Abulqosim Firdavsiyning “Shohnoma”sida ham “Eron” va “Turon” atamallari ko'p bor tilga olinadi, har ikkala mamlakat o'rtasidagi munosabatlar haqida ma'lumotlar keltiriladi. I asr o'rtalarida Oltoyda, Janubiy Sibirda, Yettisuvda, Sharqiy Turkistonda joylashgan qabilalar birlashib, Turk hoqonligini tashkil etadi. qisqa vaqt ichida turk hoqonligi Movarounnahrni ham egallaydi. III asr oxirlarida qadimgi turkiy elatlardan bo'lgan

qorluqlar davlati tashkil topadi. Ularning qo'shnilar yag'molar bo'lgan. Turklarning yana bir yangi uyushmasi IX asr oxirida tuzilgan o'g'izlar davlati edi. X asr o'rtalarida bir qancha turkiy qabilalar birlashuvi yuz berdi. Barpo etilgan Koraxoniylar davlatiga turkiylarning yag'mo urug'idan chiqqan Satuk Abdlukarim qoraxon boshchilik qilgan.

Demak, etnik tarix–ma'lum bir hududda yashovchi u yoki bu xalqning ilk ajdodlaridan boshlanib, elat shakllanishini, uning taraqqiy etish bosqichlarini va elatning yemirilish yoki rivojlanib, millat darajasiga yetishish davrini o'z ichiga oladi. Shakllanayotgan yangi etnosga ma'lum hududda yashagan tub xalqlar yoki etnik guruhlardan tashqari, boshqa hududlardan kelgan etnik antropologik va madaniy jihatdan bir xilda bo'lmagan etnoslarning yoki etnik guruhlarining aralashib, qorishib ketishidan ham elat vujudga kelishi mumkin. Dunyoda mavjud xalqlarning barchasi turli etnik guruhlarining qo'shilishidan vujudga kelgan. Shunga asoslanib, o'zbek xalqi elat bo'lib, ma'lum tarixiy davrda, ma'lum hududda, mahalliy, tub etnoslar asosida, turli davrlarda kelib qo'shilgan etnik komponentlarning aralashib borishi natijasida shakllangan, deyish mumkin.

Shakllangan har bir elatning o'z nomi (etnonimi) bo'ladi, albatta. Turkiy elatlarning ko'pchiligi qadimdan mavjud bo'lib kelgan qabila yoki qabila ittifoqining nomi bilan atalgan. Masalan: turkman, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, uyg'ur va boshqalar. Bu xalqlarning nomlari keyinchalik millat nomi ham bo'lib qolgan. O'zbek ajdodlari elat bo'lib shakllangan vaqtda va undan keyin ham umumiy etnik nomga ega bo'lmaganlar. "O'zbek" atamasi elatning umumiy nomi bo'lib qat'iylashguncha hozirgi O'zbekiston hududida yashovchi aholi sart, turk, chig'atoy, ba'zilar esa yashagan hudud yoki viloyat nomi bilan: xorazmlik, toshkentlik, farg'onalik va boshqa nomlar bilan atalib kelingan. Manbalarda turkiy tilli etnoslarga nisbatan "turk" iborasi qo'llanilgan.

2. O'zbek xalqi shakllanishidagi ikkinchi muhim davr IX-XII asrlar hisoblanadi. Bu davrda O'rta Osiyoda, jumladan O'zbekistonda hozirgi o'zbeklarga xos qiyofa, mahalliy aholining asosiy qismini tashkil etadi. Antropolog G.Xo'jaev tadqiqotlariga qaraganda, IX asrga kelib aholining antropologik qiyofasida keskin o'zgarishlar yuz berganligi kuzatiladi. Bu o'zgarishlarni arxeologik tadqiqotlar ham tasdiqlaydi. Jumladan, marhumlarni ostodonlarda ko'mish marosimlari, aholi orasida keng tarqalgan bosh shaklini sun'iy o'zgartirish odatlari yo'qoldi.

O'zbek xalqining etnik shakllanishida bu davrlarda bizning hududimizga ko'chib kelgan turli elat va qabilalar ham ma'lum ma'noda ishtirok etganlar. Yuechjilar, xioniylar, kidariylar, eftalitlar shular jumlasidandir. O'rta Osiyo ikki daryo oralig'i tili Sirdaryoning o'rta havzasida aniq antropologik tip bo'lib shakllangan davrda bu xududlarda «qovunchi madaniyati» shakllanadi. So'nggi arxeologik tadqiqotlar natijalariga ko'ra milodiy II-III asarlardan boshlab Farg'ona vodiysi, Samarqand hududlari, IV-V asrda esa Buxoro vohasi, qashqadaryo va Surxon vohalarida qovunchi madaniyatining ta'siri seziladi.

IV asrning oxirlaridan boshlab O'rta Osiyoda yirik turkiy etnoslar Xioniylar va eftalitlarning o'troqlashuv jarayonlari kuchayadi. V-VI asrlarga kelib eftalitlar va xioniylarning asosiy qismi turg'un hayotga o'tadilar. Bu qabilalar o'troq hayot

kechirib an'anaviy chorvachilik bilan shug'ullanganliklari haqida yozma va arxeologik manbalar ma'lumotlar beradi.

VI asrning o'rtalaridan boshlab O'rta Osiyoda eftalitlar va turkiy hoqonlik o'rtasida kurash boshlanadi. VI asrning o'rtalarida Oltoyda, Janubiy Sibir, Yettisuv, Sharqiy Turkistondagi bir necha qabilalar birlashuvi natijasida yirik Turk hoqonligi tashkil topadi. qisqa vaqt ichida hoqonlik kuchayib O'rta Osiyoning katta qismini bosib oladi. Turkiy hoqonlik davrida (VI-VIII asrlar) Toshkent vohasi, Zarafshon, qashqadaryo vohalari, Surxondaryo va Farg'ona vodiylari, Xorazm hududlariga turkiyzabon guruhlarining kirib kelishi yanada kuchayadi va ularning ko'pchiligi bu hududlarda turg'unlashib qoladi. Umuman, arablar istilosiga qadar o'lkamizda yashagan xalqlar asosan turkiylashib bo'ldi.

Ma'lumki, VIII asrning ikkinchi yarmida turkiy qarluq qabilalari kuchaya boshlaydilar. IX asrning o'rtalariga kelib Yettisuv, Chimkent viloyati, Toshkent vohasi, Farg'onaning shimoliy qismlarini o'z ichiga olgan qarluq davlati tashkil topadi. Ko'pchilik tadqiqotchilarning e'tirof etishlaricha, o'zbek elatining shakllanishida qarluq davlatining ahamiyati katta bo'ladi. X asr o'rtalaridan boshlab bu davlat tarixiy manbalarda qoraxoniylar davlati nomi bilan tilga olinadi. Yozma manbalarning ma'lumot berishicha ("Hudud al-olam") IX-X asrlar qorluqlar egallab turgan hududlarda 20 dan ortiq shahar, ko'plab qishloqlar bo'lgan. qorlqlar ko'p sonli, nufuzli "xalq" bo'lib, bir qismi chorvachilik bilan shug'ullangan. qorlqlar yashagan hududlarda yirik etnoslar- chig'illar, yag'molar, xalachlar ham yashagan bo'lib tadqiqotchilarning fikricha, ular bir-biriga qon-qarindosh bo'lib turkiy tilda so'zlashganlar.

XI asrning birinchi o'n yilligidayoq Movarounnahrning to Balx viloyatigacha bo'lgan yerlari dastlab qoraxoniylar turkiylar, so'ng esa g'aznaviylar qo'lga o'tdi. Buning natijasida navbatdagi katta turkiy qatlam So'g'diyona, Xorazm va Toxariston yerlariga kirib boradi. qoraxoniylar davrida Movarounnahrning barcha hududlarida turkiy qatlamlar mavjud edi.

Movarounnahr va Xurosonning forsiy-doriy tilida so'zlashuvchi aholisi X asrdan boshlab o'zini "tozik" – ya'ni "tojik" deb yurita boshlaydilar. Somoniylardan keyin hukmronlik qilgan keyingi sulolalar, qoraxoniylar, g'aznaviylar (997-1187), saljuqiylar (1040-1147), xorazmshox-anushteginiylar (1097-1231)ning barchasi turkiy qavmga tegishli bo'lib, o'z vaqtida nafaqat O'rta Osiyo, balki butun O'rta Sharqda ham hukmronlik qilgan mavqeiga ega bo'lganlar. Mo'g'ullar istilosi garchi aholi boshiga nihoyatda og'ir kulfatlar va yo'qotishlar olib kelgan bo'lsada, tadqiqotchilar fikricha, o'zbek xalqi etnogenezi va irqiga deyarli ta'siri bo'lmadi.

Chingizxon qo'shini tarkibida mo'g'ullar bilan bir qatorda juda ko'plab turklar ham bor edi. Jaloyirlar, qurlovutlar, burqutlar, mang'itlar, qo'ng'irotlar, barloslar, sulduklar, boyovutlar, baxrinlar ana shular jumlasidandir.

IX-XII asrlarda eski o'zbek tiliga asos bo'lmish qorliq-chigil lahjasi rivoj topdi va yozma adabiyot darajasiga ko'tarildi. qorliq-chigil lahjasi o'zbek xalqining umumiy tili bo'lib qoldi. Bu holni Yusuf Xos Xojibning "qutadg'u bilig", "Mahmud qoshg'ariyning "Devoni lug'otit turk", Ahmad Yugnakiyning "Hikmatnoma" asarlari, hamda "O'g'uznoma", "Alpomish", "Go'ro'g'li" kabi dostonlar timsolida ochiq oydin ko'ramiz.

Jumladan, Mahmud qoshg'ariy turkiy xalqlar tarixi, tili, madaniyati, urf-odatlarini o'rganish maqsadida butun Markaziy Osiyoni kezib chiqdi. O'zi to'plagan boy dalillari asosida xalqimizning buyuk olimi "Javohirun nahfi lug'atit turk" ("Turkiy tillarning sintaksisi durdonalari") va "Devoni lug'otit turk" ("Turk tilning lug'ati") asarini yozgan. Mahmud qoshg'ariyning birinchi asari bizgacha yetib kelmagan yoki hali topilganicha yo'q. Olimning ikkinchi asari 1074-1075 yillarda yozilgan. Asarda turkiy qavm-urug'lar: qipchoq., o'g'uz, boshqirt, basmil, qay, yaboku, tatar, qirg'iz, chigil, yag'mo, tuxsi, uyg'ur, tangut, tabg'ochlardan tashqari yana fors, arab, xitoy, rus xalqlari haqida ham ma'lumotlar mavjud.

"Devoni lug'otit turk" da turkiy xalqlar og'zaki ijodi va yozma adabiyotiga doir 300 dan ortiq she'riy parchalar, maqollar, hikmatli so'zlar va lavhalar berilgan. Asarda olim turkiy yozuv to'g'risida g'oyatda qimmatli fikrlarni bayon qiladi va 18 harfdan iborat turk alifbosini keltiradi. Asarda imlo masalasida ham muhim ma'lumotlar bor.

qoraxoniylar saltanati davrining buyuk siymolaridan biri ulug' olim Yusuf Xos Xojib bo'lib, u o'zining hozircha bizga ma'lum bo'lgan yagona didaktik badiiy-falsafiy "qutadg'u bilig" ("Saodatga eltuvchi bilim") asari bilan jahonga mashhur va ma'lum bo'ldi. Asarda axloq odob, ilm-ma'rifat, bola tarbiyasi, jamoat joylarda o'zini qanday tutish, so'zning ahamiyati va qadri, mehmondorchilik qoidasi, turmush tarzi va inson ma'naviy olamining yana ko'pgina masalalari qalamga olingan.

Turkiy adabiyotning yirik va zabardast vakillaridan yana biri Ahmad Yugnakiydir. Uning she'riy usulda yozilgan "Hibatul haqoyiq" ("Haqiqatlar armug'oni") asari o'zbek adabiy merosining buyuk namunasi sifatida uning keyingi taraqqiyotiga katta hissa qo'shdi. Bu asar hatto she'riyat mulkingning sultoni Alisher Navoiy ijodidan ham munosib o'rin oldi. U o'zining "Nasoimul muhabbat" ("Muhabbat sha'badasi") asarida "Hibatul haqoyiq"dan parcha keltirib, shoirning ko'zi ojiz bo'lganligini qayd etadi. Shuningdek, Alisher Navoiy Xusayn Boyqaroning o'g'li Badiuzzamonga yozgan nomalaridan birida ham asardan parcha keltiradi. Doston dunyo xalqlarining bir necha tillariga tarjima qilingan.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlashimiz joizki, bu davrlarda turkiy o'zbek xalqi to'la shakllandi, ijtimoiy iqtisodiy va madaniy jihatdan rivojlandi. O'zbek yozma va adabiy tiliga sos solindi. Ikkinchidan, Ona Vatan tarixining IX-XII asrlardagi ijtimoiy-siyosiy taraqqiyotining yakuniy xulosalaridan biri shu bo'ldiki, bu davrlarda o'zbeklarning etnik jihatdan xalq sifatida shakllanishi o'zining poyoniga yetdi. Xududiy, iqtisodiy, madaniy, til va tip birligiga ega bo'ldi. Uning etnik jihatdan takomillasha borishi va etnik tarixi shundan keyin ham, to ularning millat darajasiga ko'tarilguniga qadar davom etdi.

Shunday qilib, o'zbek xalqining etnik shakllanishi uzoq davom etgan murakkab jarayon ekan. Bu jarayonni shartli ravishda davrlarga bo'lish mumkin. kuyida shu tarixiy davrlarga alohida to'xtalib o'tsak.

Miloddan avvalgi III - .II asrlarda O'rta Osiyoda dasht mintaqalarida hozirgi o'zbek xalqiga xos antropologik qiyofa shakllana boshlagan. Bu aholi bir necha yo'nalishda Markaziy Osiyoning markaziy va janubiy viloyatlarida o'troqlashib borgan. Bu antropologik taqiqot natijalari hamda yozma manbalarda ma'lum bo'lgan xalqlarning janubga siljishi va Yunon-Baqtriya davlatining istilo etilishi, Buyuk Kushon saltanatining barpo bulishi davriga to'g'ri keladi. Cho'l aholisi Sirdaryo quyi

oqimidan Markaziy qizilqum orqali Samarqand atroflariga, so'ngra qashqadaryoning qarshi shahri atroflari orqali Surxondaryo viloyatidagi ko'hna Termiz, Dalvarzin, Shoxtepa, Ayritom kabi qadimgi shahar va yirik qishloqlarga kelib joylashganlar. Ularning ikkinchi guruhi qadimiy Buxoro vohasi orqali Turkmanistonning janubiy viloyatlariga yetib borgan. Natijada, o'zbeklar va tekisliklarda yashovchi tojiklarga xos Pomir-Farg'ona antropologik unsur Markaziy Osiyoda keng tarqalgan. VIII asrda arablar Movarounnahrda o'z hukmronligini mustahkamlab olgach, sug'd tuprog'iga turklarning kirib kelishi sekinlashdi. Chunki arablar bu o'lkada hukmronlikni turk zodagonlaridan tortib olishgan edi. Arablarga qadar kelib o'rnashib olgan turkiy qabilalarining arablar hukmronligi va Somoniylar davrida tobora o'troq hayot tarziga ko'chishi tezlashdi. Shosh, Farg'ona va Xorazmda turkiy xalqlar mahalliy aholi orasiga tobora singib, o'troqlashgan turklar va til jihatidan turklashgan yerli aholi "sart" deb ataluvchi etnik qatlamga aylanib bordi.

O'zbek xalqining shakllanishidagi keyingi muhim davr IX –XII asrlar hisoblanadi. Bu davrda Markaziy Osiyoda, jumladan O'zbekistonda hozirgi o'zbeklarga xos qiyofa mahalliy aholining asosiy qismini tashkil etgan. Shuningdek, X asr oxiri–XI asr boshlarida Movarounnahrda Oltoy, Yettisuv, Sharqiy Turkistondan ko'chib kelgan bir talay qabilalar: turgashlar, tuxsilar, qorluqlar, chigillar, o'guzlar, arg'in va boshqa turkiy qabilalar o'lkaning turk tillarida so'zlashuvchi aholisi tarkibini etnik jihatdan boyitdi. Bu davrga kelib turkiy etnik qatlamning ustunligi bir qadar ta'minlanadi. Shunday qilib, X asr oxiri–XI asr boshlarida tashkil topgan Koraxoniylar davlati davrida turkiy xalq shakllanib, ijtimoiy–iqtisodiy va madaniy jihatdan rivojlandi. Turkiylar tiliga asos bo'lmish qorluq chigil lahjasi rivoj topdi va yozma adabiyot darajasiga ko'tarildi. Bu lahja turk xalqining umumiy tili bo'lib qoldi. Yusuf Xos Xojibning "qutadgu bilik", Maxmud qoshgariyning "Devonu lug'atit.turk", Xoja Ahmad Yassaviyning "Hikmatlar" asarlari mana shu davrning mahsulidir. Koraxoniylar zamonida butun Movarounnahrda aholining turkiy tilda gaplashuvchi qatlami jamiyatning barcha ijtimoiy–iqtisodiy va madaniy hayotida ustun bo'lishiga qaramay, Samarqand va Buxoro kabi shaharlarda fors–tojik tilida so'zlashish va yozish davom etadi. Bu hol faqat adabiy doiralarda emas, balki rasmiy mahkamalarda ham sezilarli darajada bo'lgan. Lekin Farg'ona va Shosh vohalarida, Xorazmda turkiy tilda so'zlashuvchilar qatlami fors qatlamidan ko'p bo'lib, uning ta'siri sug'd shahar muhitiga ham jadal kirib borgan. XIII asr boshlariga, aniqrog'i, 1219 yili Movarounnahr ga Chingizxon katta qo'shin bilan bostirib kiridi. Bu qo'shin tarkibida mug'ullar bilan bir qatorda turklar va turklash mug'ullar ham bor edi. qarluklar, barloslar, totorlar, markitlar, qurlovutlar, burqutlar, qo'ng'irotlar, jaloyirlar, sulduslar, boyovutlar shular jumlasidandir. Tabiiyki bu qabilalar o'zbek xalqining etnik tarkibini yanada boyitdi. Ammo, mug'ul istilosi o'zbek va boshqa xalqlarning tashqi qiyofasiga sezilarli iz qoldirmaligini ta'kidlab o'tish joizdir. Ular O'rta Osiyoga bostirib kelganida qo'shinlarining ko'pchiligi turkiy xalqlardan tashkil topganligi ma'lum. Mug'ul qo'shinlari ko'p sonli yerli (mahalliy) aholi tarkibiga singib ketdi. X asr oxiri XI asr boshlarida Markaziy Osiyoga Dashti qipchoq o'zbeklari kirib keldi. Sharafiddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma"sida O'rta Osiyoda va u bilan qo'shni mamlakatlarda X - XI asrning I yarmida istiqomat qilgan 44 ta turkiy qabila va urug'larning nomlari qayd etilgan. Bular orasida Sirdaryo va Amudaryo

oralig'idagi o'lkalarga XIII asrda Chingizxon va XVI asr boshida Muhammad Shayboniyxon boshchiligida ko'chib kelib, o'troklashib ketgan qabila va urug'lar orasida uchramaydi o'ndan ortiq qabilalar: mang'itlar, qang'lilar, lochinlar, olchinlar, qatagonlar, besh yuzlilar, qozoqlar va boshqalar bor. Bu qabilalar shubhasiz, mazkur yurtlarda qadimdan istiqomat qilib kelgan turkiyzabon qabilalardir.

Yuqorida nomlari zikr etilgan qabilalarning aksariyati X asrga qadar o'zbek nomini olmagan edilar. Ular turk yoki o'z qabilasining nomi bilan atalganlar.

3. O'zbek xalqining shakllanishida uchinchi muhim davr XV asr oxiri va XVI asr hisoblanadi Shayboniylar davlati davrida va undan keyingi asrlarda qipchoq dashtidan Movarounnahr va Xorazmga ko'chib kelgan ko'chmanchi o'zbeklar o'zbek elatining tarkibiga kirgan navbatdagi etnik guruh bo'ldi. Bular tub joy o'zbek xalqining turmush tarzi, an'analari, madaniyati, xo'jalik faoliyatiga qo'shilib, qorishib ketadi va mahalliy aholiga "o'zbek" etnonimini singdira boshlaydi. Shu vaqtdan boshlab "o'zbek" nomi Movarounnahr va unga qo'shni viloyatlar aholisining ko'pchiligi uchun rasmiy ravishda umumiy nom bo'lib qoldi.

. Tadqiqotchilarning fikricha o'zbeklar xalq, millat bo'lib shakllangan hudud hozirgi O'zbekiston Respublikasi hududidan anchagina kattadir. Ma'lumki, xalqning etnik qatlami va etnik tarkibi degan iboralar bor. Bular ma'nosi jihatidan bir-biridan muayyan darajada farqlanadi. Etnik qatlam degani xalqning shakllangan hududi, makoniga tegishlidir. Xalqning etnik tarkibi deyilganda esa uning shakllanishida qatnashgan qabila-urug'lar, elatlar va hattoki xalqlar nazarda tutiladi. O'zbek xalqi asosan ikki etnik qatlamdan tashkil topgan. Birinchi qatlam Turon Turkiston hududlarida shakllangan. Ikkinchi qatlam esa Volga (Itil) daryosi bo'ylaridan tortib, to Xorazmning shimoli, Sirdaryoning o'rta va quyi oqimlarigacha bo'lgan hududlarda shakllangan, bu makon o'tmishda turli nomlar bilan, chunonchi qipchoq dashti, Oltin O'rda, Oq O'rda, o'zbek viloyati, o'zbeklar mamlakati, o'zbek ulusi deb atalgan. Xalqimizning bu qatlamini jo'g'rofiy o'rin jihatidan shartli ravishda shimoliy qatlam deb atash ham mumkin.

Birinchi qatlam Turon zaminida juda olis zamonlardan boshlab asosan sug'orma dehqonchilik, hunarmandchilik bilan, qisman chorvachilik bilan shug'ullanib o'troq holda yashagan xorazmlik, farg'onalik, so'g'diyonalik, baqtriyalik, shoshlik va shu kabi ajdodlarimiz shuningdek, sak, massaget, yuechji deb atalgan ajdodlarimizdir. Va keyinchalik ularning safiga barlos, jaloir, kenagas va shu kabi o'nlab turkiy qabilalar kelib qo'shilib ketishgan. Bu qatlam ikkinchi qatlamdan davr nuqtai nazardan qadimiyroqdir. Masalan, ko'proq Afrosiyobnomi bilan tanilgan ajdodimiz Alp Er To'ngani eslab o'taylik. U huddi ajdodi Turkdek birlashtiruvchilik salohiyatiga ega bo'lgan buyuk hoqon sifatida butun Turon hududlarini birlashtirgan. Samarqand shahrini o'ziga poytaxt qilgan, u paytlarda Samarqand-Semizkent deb nomlangan. Mahmud qoshg'ariyning talqinicha, Semizkentning lug'aviy ma'nosi boy-badavlat, obod, farovon, to'kin-sochin, ma'mur va buyuk shahar demakdir. Dushmanlari Alp Er To'ngani ochiq jangda yenga olmay, aldov yo'li bilan unga zahar berib jismonan mahv etadilar. Uning halok bo'lishi sanasi mil.av. 626 yilning kuzida yuz bergan.

Bu raqam ham muhtaram yurtboshimizning o'zbek davlatchiligi 27 asrlik tarixga ega, degan fikrini tasdiqlovchi hujjatlardan biridir.

XV asrning oxiri XVI asrning boshlarida xalqimizning birinchi va ikkinchi qatlamlari qo‘shiladi. Aniqrog‘i ikkinchi qatlamning hammasi emas, muayyan qismi birinchi qatlam bilan birlashadi, jumladan, 1500 yili ikkinchi qatlamdagi qabilalar Muhammad Shayboniyxon boshchiligida Movarounnahrni, 1504-1506 yillarda Xuroson bilan Xorazmni zabt etdilar. Shu vaqtdan boshlab Movarounnahrning turkiyzabon xalqi o‘zbek nomini oldi. Kelib qo‘shilgan qatlam bu yerdagi yaxlit qatlamdan nufuzi jihatidan oz edi. Shimoliy qatlam shakllangan hududlarda katta-kichik shahar va qishloqlarda, keng yaylovlarda hayot davom etavergan, chunki aholining muayyan qismi o‘z joylarida yashab qolgan.

Kelib qo‘shilgan qatlam bilan shoshlik, farg‘onalik, movarounnahrlik, xorazmlik o‘zbeklar qon-qardosh, dindosh, mazhabdosh, tildosh edilar. Adabiy til bitta umumiy edi, yozuv ham bitta arab alifbosiga asoslangan yozuv edi. Bu holni Movarounnahr va Xurosonda ijod etgan turkiguy shoirlar deb ataluvchi Lutfiy, Atoiy, Sakkokiylarning asarlarini, o‘zbek shoirlari deb atalgan Sayfi Saroyi, Shayboniy, Ubaydiylarning asarlarini chog‘ishtirib o‘qib chiqib, osongina aniqlash mumkin. Ularning she‘riyat tili Ahmad Yassaviy hikmatlariga ayni mos keladi. Atoiy aslini olganda Ahmad Yassaviy avlodlaridan edi. Bu davrda Alisher Navoiyning o‘lmas va quyosh nurlari yanglig‘ hayotbaxsh asarlari Hirotidan – Xojitarxon (Astraxan) osha Boqchasaroyu qozongacha, Sharqiy Turkistondagi Xo‘ton shahridan Rum elidagi Istambulgacha yetib borib, butun Turon elini yakqalam qilib bo‘lgan edi.

Yana shu narsani ta’kidlash joizki, o‘zbek xalqining etnik shakllanishida qatnashgan qabilalarning soni manbalarda ko‘rsatilishicha 92 tadir. Bu qabilalarning nomlari ko‘pgina tarixiy va badiiy asarlarda, butun Turon, Turkistonda, bugungi O‘zbekistonda joy nomlari tarzida hamon saqlanib kelmoqda. Masalan, Do‘rmon qishlog‘i, qo‘ng‘irot tumani, Mang‘it shahri, Chimboy mahallasi va h.k.

„O‘zbek“ atamasiga kelsak, bu so‘z ilk bor X asrga oid arabiy manbalarda qavm sifatida tilga olinadi. XI asrdan boshlab bu nom o‘lkamizda va unga yaqin hududlarda kishining nomi sifatida uchraydi. Masalan, Jaloliddin Manguberdi qo‘shini tarkibidagi lashkarboshining ismi O‘zbektoy deb atalgan. Sharqiy qipchoq cho‘llarida XI asrda „o‘zbekxon“, „o‘zbek ulusi“, „ko‘chmanchi o‘zbeklar“ iboralari bo‘lganligi tarixdan ayon. XI asr boshlarida Shayboniylar sulolasi hukmronligi davrida Dashti qipchoqdan ko‘chmanchi o‘zbeklar o‘lkamizga kelib mahalliy aholi bilan aralashib o‘troklashadi. Bu holat „o‘zbek“ etnonimning keng tarkalishiga turtki bo‘lgan. XII asrga mansub nasabnomalarda „92 bo‘li o‘zbek kavmi“ iborasi bir necha bor tilga olinadi. Zero, o‘zbek xalqi 90 dan ortiq urug‘, aymoq va qabilalardan tashkil topgan. «O‘zbek» etnonimining kelib chiqishi haqida qisqacha fikr yuritadigan bo‘lsak, etnonimning kelib chiqishini ayrim guruh tadqiqotchilari Oltin O‘rda xoni O‘zbekxonning (1312-1341) nomi bilan bog‘laydilar. Tarixiy shaxs O‘zbekxonning asli ismi Sulton Muhammad edi, xon saylovi qurultoyida unga O‘zbekxon unvoni beriladi, ya’ni o‘zbeklarning xoni deb e’lon qilinadi. Bu dalil to Sulton Muhammad xonlik taxtiga chiqquncha uni saylaganlar o‘zlarini o‘zbeklar deb hisoblaganliklarini bildirib turibdi. Boshqa bir guruh tadqiqotchilar esa bu fikrni inkor etadilar va «o‘zbek» nomini O‘zbekxongacha Oq O‘rda mintaqasida, uning /arbiy Sibir va qozog‘iston qismida yashagan turkiy qabilalarga mansub (xon nomi qabilalar nomidan olingan bo‘lishi mumkin) degan fikrni ilgari suradilar. Uchinchi

bir tadqiqotchilar esa, diqqatga sazovor fikr aytganlar. Ularning fikrlariga qaraganda, Dashti qipchoqda ko‘chib yurgan turk qabilalarining bir qismi o‘zlarini O‘zbeklar deb ataganliklari sababli shu nom — o‘zbek, ya’ni «o‘z-o‘ziga bek», «erkin», «mustaqil» deyilib-xalq nomiga aylangan.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, o‘zbek xalqining etnik shakllanishi uzoq davom etgan murakkab jarayondir. O‘zbek xalqining asosini hozirgi O‘zbekiston hududlarida bir necha ming yillar davomida yashab kelgan mahalliy so‘g‘diylar, qang‘lar, baqtriylar, xorazmiylar, dovonliklar, saklar va massagetlar tashkil etadi. Turli davrlarda bu hududlarga kirib kelgan qabilalar, elatlar va xalqlar davr o‘tishi bilan mahalliy aholiga o‘z ta’sirini qisman o‘tkazgan. O‘zbek xalqi shakllanish jarayonining barcha bosqichlarida mahalliy aholi chetdan kelgan aholiga nisbatan ustun bo‘lgan.

Bu fikrimizni isbotlovchi dalillardan biri, keyingi uch-ikki ming yil davomida O‘rta Osiyoda, jumladan, O‘zbekistonda mahalliy aholining tili uch marta o‘zgardi. Xususan, sharqiy eroniy tillar o‘rniga g‘arbiy eroniy tillari (fors tili) va eramizning boshlaridan boshlab turkiy tillar keng tarqala boshladi. Ammo mahalliy xalqning «qoni», ya’ni genetikasi aytarli o‘zgarmadi va qadimiy xalqlarga xos ko‘pgina antropologik xususiyatlar shu kunlarga qadar saqlanib kelmoqda.

O‘zbek xalqi kelib chiqishining asosini eng qadimgi davrlardan boshlab o‘lkamiz hududlarida yashab kelgan xalqlar va elatlar tashkil etgan. Ikki ming yil davomida mahalliy aholiga kelib qo‘shilgan turkiy tilli xalqlar o‘zbek xalqining shakllanishida asosiy tarkibiy qism sifatida qatnashgan.

Tayanch tushunchalar

Entogenez, urug‘, qabila, elat, millat, xorazmiylar, so‘g‘diylar, baqtriylar, saklar, massagetlar, Turkular, qorlqlar, Dashti qipchoq, «Ikki daryo oralig‘i tipi», «O‘zbek» atamasi, O‘zbekxon.

Savol va topshiriqlar

1. O‘zbek xalqi etnik shakllanishiga qaysi xalqlar, elatlar tasir ko‘rsatgan?
2. O‘zbek xalqi etnik shakllanishi tarixi necha bosqichdan iborat?
3. Movarounnahrda «O‘zbek» atamasi qachon va qanday tarixiy jarayonda yoyildi?
4. O‘lkamiz hududlarida yashagan eng qadimgi aholi va ularning mashg‘ulotlari.

Testlar

1.»Etnos» so‘zi yunon tilidaqanday ma’nonini bildiradi?

- A) Urug‘.
- V) Xalq.
- S) Jamoa.
- D) qabila.

2. Miloddan avvalgi VII – IV asrlarda O‘zbekiston hududida qanday qabila va qavmlar yashagan?

- A) Marg‘iyonaliklar, parfiyaliklar.
- V) Saklar, massagetlar.

- S) Yuechjilar, xioniylar.
 D) Javoblarning barchasi to'g'ri.
3. *qarluq - chig'il turkiy til lahjasi qaysi sulola davrida keng tarqaldi?*
 A) Turk xoqonligi davrida.
 V) Kushonlar davrida.
 S) qoraxoniylar davrida.
 D) Shayboniylar davrida.
4. *qaysi asrlar o'zbek xalqi shakllanishidagi ikkinchi muhim davr hisoblanadi?*
 A) Mil. avv. III – I asrlar.
 V) Milodiy VI – VII asrlar.
 S) Milodiy XV – XVI asrlar.
 D) Milodiy IX – XII asrlar.
5. *«O'zbek» atamasi qaysi sulola davrida O'zbekiston hududiga tarqaldi?*
 A) Shayboniylar davrida.
 V) Turk xoqonligi davrida.
 S) qoraxoniylar davrida.
 D) Saljuqiylar va /aznaviylar davrida.

Adabiyotlar

1. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. Toshkent, «O'zbekiston», 1998.
2. Abulg'oziy. Shajarai turk. Toshkent, «Cho'lpon», 1992.
3. Zaki Validiy. O'zbek urug'lari. Toshkent, 1992.
4. Ibrohimov A. Biz kim o'zbeklar., Toshkent «Sharq», 1999.
5. Jabborov.I. O'zbek xalqining etnografiyasi. Toshkent, «O'zbekiston», 1994.
6. Shaniyazov K. Uzbeki-karluki (istoriko-etnograficheskiy ocherk). Toshkent. «Nauka», 1964.
7. Shoniyoov K.Sh. O'zbek xalqining etnogeneziga oid ba'zi nazariy masalalar. O'zbekistonda ijtimoiy fanlar, 6-son, 1998.
8. Hasan Ato Abushiy. Turkiy qavmlar tarixi. Toshkent, «Cho'lpon», 1993.
9. Usmon Turon. Turkiy xalqlar mafkurasi. Toshkent, «Cho'lpon», 1995.
10. Ahmedov B. O'zbek ulusi. Toshkent, Nur. 1992.
11. Mirzo Ulug'bek. Turt ulus tarixi. Toshkent, «Cho'lpon», 1994.
12. Karaev O. Gosudarstvo Karaxanidov. Frunze, 1983.
13. Yakubovskiy A. Yu. K vaprosu ob etnogeneze uzbekskogo naroda. Tashkent, 1941.

5-Mavzu: Buyuk ipak yo'li: shakllanishi va rivojlanish bosqichlari

Reja:

- 1. Buyuk ipak yo'li, uning xalqlar o'rtasida ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy aloqalarning rivojlanishiga ta'siri.*
- 2. Amir Temur davrida Buyuk ipak yo'li shuhratining yanada ortishi.*
- 3. XVI asrdan boshlab Buyuk ipak yo'li ahamiyatining pasayish sabablari va oqibatlari.*
- 4. Hozirgi davrda O'zbekistonning Buyuk ipak yo'li an'alarini tiklash va rivojlantirish borasidagi xalqaro hamkorlik harakatida ishtiroki.*

1. Insoniyat yer yuzida paydo bo'lganidan boshlab yakka holda yashagan emas. Urug' jamoalari, qabilalar, elatlar va xalqlarning shakllanishi natijasida ular o'rtasida savdo munosabatlari, tarixiy-madaniy aloqalarga ehtiyoj sezilgan. Insoniyat sivilizatsiyasining paydo bo'lishida ana shu elatlar, xalqlar o'rtasidagi savdo-iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy: madaniy aloqalar katta ahamiyatga ega bo'lgan.

Buyuk ipak yo'li miloddan avvalgi 1 ming yillikning ikkinchi yarmidan to milodiy X asrgacha Xitoy, Hindiston, O'rta Osiyo, Eron, Yaqin Sharq hamda O'rta deganngiz mamlakatlarini g'arb bilan tutashtiruvchi savdo sotik, iqtisodiy va madaniy aloqalarining rivojlanishida asosiy vosita bo'lgan. Nima sababdan bu yo'l Buyuk ipak yo'li deb atalgan? U qachondan boshlab Buyuk ipak yo'li deb atalgan? U qaerdan boshlangan, qaergacha yetib borgan? Keling, avvalo qadimgi savdo-karvon yo'llariga to'xtaylik.

Eng qadimgi yo'llardan biri «La'l yo'li» (Lazurit yo'li) deb atalgan. U miloddan avvalgi 3-2 ming yilliklarda vujudga kelgan. U Pomir tog'laridan boshlanib, Eron va Old Osiyo, Misr orqali o'tgan va Badaxshongacha yetib kelgan. Chunki Badaxshondan qazib olinadigan la'l (lojuvard) toshi qadimgi Sharq zargarlari tomonidan yuksak baholangan. Bu qimmatbaho tosh podsho saroylarini, ibodatxonalarni bezagan, ayollarning turli bezaklarini ishlashda qo'llanilgan. Badaxshon la'li ishlatilgan buyumlar Misr fir'avnlari maqbaralaridan ham topilgan.

Bundan tashqari «Shoh yo'li» deb atalgan yo'l ham mavjud bo'lgan. Bu yo'l miloddan avvalgi I-IV asrlarda mavjud bo'lgan. Eron podshosi Doro I mamlakatni 20 satraplikka (viloyatga) bo'lgan. Viloyatlar o'rtasida aloqani yaxshilash uchun tosh yo'llar barpo qilgan. Yo'llarda esa ko'plab bekatlar qurdirgan. Karvonsaroylar, ravotlar ishlab turgan. Eron davlati Mesopotamiya, Kichik Osiyo, Yunoniston, Kavkaz, Arabiston, Turon va Hindiston xalqlari bilan keng ko'lamda savdo-iqtisodiy aloqalar olib borgan. Yo'llar serqatnov bo'lib, uni shoh navkarlari—posbonlar nazorat qilib turgan.

Fanda ipakning vatani Xitoy deb tan olingan. Lekin Hindiston olimlari bu fikrga qo'shilmaydilar. Markaziy Osiyoda ham qadimdan ipak qurti borilganligi haqida ma'lumotlar uchraydi.

Yunon muarrixlarining ma'lumotlariga qaraganda Xitoy ipagi Shimoliy qora dengiz tumanlarida va Yaqin Sharq mamlakatlarida miloddan avvalgi V asrdan boshlab ma'lum bo'lgan. Markaziy Osiyo hududlarida esa Sopollitepada olib borilgan izlanishlarga qaraganda ipakchilik miloddan avvalgi 11 ming yillik o'rtalaridan mavjud bo'lgan. Sopollitepadan topilgan ipak matolari Xitoydan keltirilganmi yoki shu yerning o'zida tayyorlangan matolarmi? - degan savolga hali javob topilgani yo'q. Nima bo'lgan taqdirda ham tarixiy faktlarga tayanadigan bo'lsak, ipakchilikning dastlabki keng tarqalgan joyi Xitoyning Xuanxe (Sariq) daryosining quyi havzasida. joylashgan Sian shahri (Shensi viloyatida)dir. Sian shahri «Ipak yo'li» ning boshlanish nuqtasidir. Buyuk ipak yo'lining uzunligi 12 ming chaqirimdan ortiq bo'lib, g'arbda O'rta yer dengizi sohillarigacha borgan.

U Sian shahridan boshlanib Dunxuanga keladi va ikki tarmoqqa ajraladi: janubiy-g'arbiy Taklamakon sahrosi orqali Xanga, undan Yorkentga kelib Pomir tog'i orqali Vahonga, keyin Balxga kelgan. Balxda bu yo'l uch tarmoqqa ajraladi: g'arbiy tarmog'i Marvga, janubiy tarmog'i Hindistonga, shimoliy tarmog'i Termiz orqali Darband, Nautak, Samarqandga qarab ketgan.

Ipak yo'lining shimoliy-g'arbiy tarmog'i esa Sharqiy Turkiston orqali O'zgan, O'sh, quva, Axsikent, Popga, undan Asht orqali Xo'jand, Zomin, Jizzaxga, so'ngra Samarqandda Nautak yo'l bilan birlashadi. Bu yo'l Samarqanddan /arbgadabusiya, Malik cho'li orqali Buxoro va Romitonga, undan Varaxsha orqali Poykent va Forobga borib Amul shahriga o'tadi va Marvda janubiy-g'arbiy yo'nalishdagi yo'lga qo'shiladi. qadimda Marv shahri turli yo'nalishdagi karvon yo'llari tutashadigan geografik qulayliklarga ko'ra ipak yo'lidagi eng yirik shahar bo'lgan shuning uchun ham Marvda mahalliy din—zardushtiylik ibodatxonalaridan tashqari Hindistonning budda, Vizantiyaning xristianlik ibodatxonalarida ham bor edi. Marvdan g'arbgaga qarab yunalgan «ipak yo'li» Tabriz va Niso shahri orqali Eronning Gekotompil, Apaliya va Ekbatana (Hamadon) shaharlariga va ulardan o'tib Mesopotamiyaning Ktesifon, va Bag'dod shaharlariga ketgan: Undan Dajla, Tigr daryosining o'ng sohili bo'ylab shimol tomonga yo'nalib, Antioxiya orqali, Damashqqa undan Tir va quddus shaharlari orqali Misrga o'tgan Marvdan chiqqan shimoliy yo'l esa Amul orqali Urganchga, undan shimoliy Kaspiy bo'ylab Shimoliy Kavkazga, so'ngra qora dengizning shimolidan Konstantinopolga borib, Bosfor, Dardanell orqali O'rta yer dengiziga o'tib Vizantiya shaharlariga borgan. Asosiy karvon yo'llaryda tashqari ichki savdo yo'llari ham bo'lgan. Ulardan biri Axsidan

Koson orqali Chust vohasiga o'tgan. Yana biri Pop, Zarkent orqali konchilar qarorgohlarga va yaylovlariga borgan. qurama va Oloy tog'lari qazilma boyliklari va Zarafshon daryosi boyliklari tufayli [bu yo'l tarmog'i «Oltin yo'l» deb atashgan. Markaziy Osiyo kumushiga ehtiyoj sezgan mamlakatlarga boradigan «Kumush yo'l» ham bo'lgan. Bu yo'l Xazar xoqonligi va Bulg'or davlati orqali Kiev Rusi va Yevropa mamlakatlariga borgan. U Buyuk ipak yo'lining shimoliy tarmog'i bo'lib VI asrdan boshlab ishga tushgan.

Markaziy Osiyo orqali Xitoydan g'arbga o'tadigan savdo karvon yo'llari doimo so'g'dlar nazorati ostida bo'lgan. So'g'd yozuvi va so'g'd tili savdogarlar tili va yozuviga aylangan. So'g'dlik savdogarlar bu yo'llarda o'zlarining hukmronligini saqlab qolish uchun Sharqiy Turkistonda, Yettisuvda, Oltoydan to Yenisey qirg'oqlarigacha bo'lgan hududlarda, Shimoliy Xitoyning Shansi viloyatida, Dunxuan kabi qator shaharlarda o'z karvonsaroylarini va qishloqlarini barpo etganlar. Xitoyning Dunxuan shahrida III-IX asrlarda ming xo'jalikdan iborat so'g'd qishloqlari qad ko'targan. So'g'dlar VI-V asrlarda tarkib topgan va Turfondan Shimoliy Mo'g'ulistonga tomon ketgan uyg'ur yo'li VI-VIII asrda tarkib topgan va Sharqiy Turkistondan Jung'oriya orqali Xakasiyaga borib yetgan qirg'iz yo'lidan ham foydalanganlar.

Miloddan avvalgi II-I asrlarga kelib Buyuk ipak yo'li taraqqiyotning yuksak cho'qqisiga chiqdi. Kushon tangalarining Efiopiya, Italiya va Skandinaviyadan topilishi Kushon savdogarlarining uzoq o'lkalar bilan aloqa qilganini ko'rsatadi. Termizdan Rim tangalarining xazinasi, Afrosiyobdan Rim sopol buyumlari, shamdonlari, Misr muhrlarining topilishi, Kushon tangalarining O'rta Yer dengizi-hududlarida topilishi fikrimizning isbotidir. Rimdagi Troyan kolonnasining peshtoqida Kushon saltanatining elchilari va kushonlik savdogarlarning haykallari ishlangani qadimgi zamonlarda savdogarlarning xalq orasidagi obro'si, nufuzini ko'rsatadi. Chunki savdogarlar faqat mol olib, mol sotuvchi emas, balki ziyo, madaniyat, yangiliklar tarqatuvchilar, u yoki bu xududdan yangy joylarga ilg'or xo'jalik ixtirolarini olib boruvchidar bo'lganlar, Ayni vaqtda o'zga mamlakatlarning tilini, urf-odatlarini, kuch-qudratini, hududiy, joylashuvi, tabiati va davlatni-boshqarish tizimini chuqur bilishda o'ta xushyor davlat ayg'oqchilari ham bo'lganlar.

Ipak yo'li savdosida ipak va ipak matolari asosiy o'rinni egallagani. uchun nemis tarixchisi Ferdinand Paul Vilgelm Rixtgofer 1877 «Ipak yo'li» degan iborani birinchi bo'lib qo'lladi va u butun dunyo tadqiqotchilari tomonidan e'tirof etildi. Ungacha bu yo'l g'arbiy Meridional yo'l deb atalgan. Nemis sharqshunos olimi Ferdinand fon Rixtgofer 1877 y. da yozgan "Xitoy" nomli asarida bu karvon yo'llar tarmog'ini avvallari ular orqali asosan ipak va shoyi tashilgani uchun "ipak yo'li" deb atadi. Keyinchalik Buyuk ipak yo'li atamasini ko'pchilik taqiqotchi va olimlar ishlatadigan bo'lishdi.

"Lojuvard yo'l" Badaxshonni Eron, Mesopotamiya, Suriya, Misr kabi davlatlar bilan bog'lagan. "Nefrit yo'li" esa Turkistonni Sharqiy Xitoy bilan bog'lagan. Miloddan avvalgi II asr oxiridan boshlab O'rta Osiyo bilan Xitoy o'rtasida muntazam diplomatik va savdo munosabatlari amalga oshirila boshlangan. Buyuk ipak yo'li orqali savdogarlar Xitoyga arg'umoq otlar, Shosh kamoni, qurol-aslaha va har xil hunarmandchilik buyumlarini olib borganlar.

Hindistonga har xil matolar, ipak, quruq meva, Shosh kamonlari, kiyim-bosh va boshqa narsalar tashilgan. U yerdan esa qimmatbaho toshlar, oltin va kumush buyumlar, fil suyagidan ishlangan buyumlar va ziravorlar olib kelingan. Xitoydan esa ipak va ipak matolar, dorivorlar, zeb-ziynat buyumlari keltirilgan. Xitoy bilan savdoda Parkana davlatining «samoviy otlar» iga ehtiyoj katta bo'lgan.

Buyuk ipak yo'li 12 ming km uzunlikda bo'lgan. U Sariq dengiz sohilidan boshlanib, Sharqiy Turkiston, Markaziy Osiyo, Eron, Mesopotamiya orqali O'rta yer dengizi sohillarigacha bor. Ikkinchi yo'nalish Markaziy Osiyo orqali Hindistonga olib borgan. Bu yo'lda qator qadimiy shaharlar joylashgan: Sian, Dunxuan, Yorkent, Samarqand, Buxoro, Termiz, Marv va boshqalar. Markaziy Osiyo kumushiga ehtiyoj sezgan mamlakatlarga boradi. Shu bilan birga "Kumush yo'li" ham bo'lgan. Bu yo'l Xazar xoqonligi va Bulg'or davlati orqali Kiev Rusi va Yevropa mamlakatlariga borgan. U Buyuk ipak yo'lining shimoliy tarmog'i hisoblanib, I asrdan boshlab ishga tushgan. Farg'ona vodiysida ipak yo'li ikki tarmoqqa bo'lingan. Birinchisi O'zgandan Axsi, qamchik davoni orqali (yozda) Iloq vohasi va Toshkentga kelgan. Ikkinchisi janubiy tarmoq bo'lib, O'zdan O'sh, quva, Marg'ilon, qo'qon orqali Xo'jand, Samarqand, Buxoroga o'tgan. Asosiy karvon yo'llaridan tashqari ichki savdo yo'llari ham bo'lgan. Biri Axsidan Koson orqali Chust vohasiga o'tgan. Yana biri Pop, Zarkent orqali konchilar qarorgohlari va yaylovlarga borgan. qurama va Oloy tog'lari qazilma boyliklari va Zarafshon daryosi boyliklari tufayli bu yo'l tarmog'i "Oltin yo'l" deb atalgan. Buyuk ipak yo'li qatnovida Turon tuyalari, otlarining ahamiyati juda katta bo'lgan. Eng muhimi, karvonlarga shoshlik, so'g'dlik, farg'onalik kishilar karvonboshilik qilganlar.

Buyuk ipak yo'lining xalqaro ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy aloqalarning rivojlanishida qanday o'rni bor?

Buyuk ipak yo'li Markaziy Osiyo orqali Sharq, va /arbni bog'ladi. Bu yo'l orqali xalqlarning nafaqat iqtisodiy hayotiga, balki, ijtimoiy, ma'naviy hayotiga ham katta ta'sir o'tkazdi.

Kushonlar davrida budda dini Markaziy Osiyo orqali Xitoyga, undan sharqqa tarqaldi va davlat dini darajasiga ko'tarildi. /arbdan xristianlik dini kirib keldi, moniylik e'tiqodi Eron va Markaziy Osiyoning janubida tarqaldi.

Xitoydan O'rta Yer dengizining shimoliy qirg'oqlariga qadar cho'zilgan bu yo'l orqali ko'pgina xalqlar va elatlar diplomatik va savdo-iqtisodiy aloqalarni o'rnatdilar. Podsholarning o'zaro elchilar yuborishlari, bir-birlariga sovg'a-salom in'om etishlari an'anaga aylandi. Sharq va g'arb madaniyatining bir-biriga ta'siri kuchaydi. O'sha davrdagi ko'plab madaniy-o'xshashliklar ham shu tufayli yuzaga keldi.

Agar geografik xaritaga e'tibor beradigan bo'lsak, O'rta Osiyoning qadimgi sivilizatsiyalari o'zaro aloqalar tizimining markazida joylashganligini kuzatishimiz mumkin. Aynan mana shu geografik joylashuv tufayli O'rta Osiyoda muhim etnik jarayonlar hind-evropa, hind-eroniy va turklarning ko'chishi kuzatiladi. Bu davrda madaniyatlarning o'zaro ta'sir doirasi faollashuviga keng imkoniyatlar yaratildi. O'rta Osiyoda jumladan, Vatanimizda shaharlarning ko'payishi, hunarmandchilik va ilm-fanning taraqqiy etishiga olib keldi.

Buyuk ipak yo'li faqat karvon yo'li bo'lib qolmasdan, Yevroosiyo xalqlari sivilizatsiyasi tarixida muhim o'rin tutgan, o'chmas iz qoldirgan, uning har tomonlama taraqqiy etishida ulkan omil bo'lib xizmat qildi.

Buyuk ipak yo'lining taraqqiyot jarayoni bir hil kechdimi? Turli bosqinchiliklar natijasida Buyuk ipak yo'lining taqdiri qanday kechdi? Bu savollarga javob berish uchun tarixiy voqealarga murojaat qilamiz.

Yozma manbalardagi ma'lumotlarga qaraganda III-VII asrlarda Markaziy Osiyo va O'rta Sharq orqali o'tgan ipak yo'lining nazorati so'g'diylarning qo'lida bo'lgan. VIII asrning o'rtalariga kelib ipak yo'lining g'arbiy qismi arablar nazoratiga o'tdi. Buyuk ipak yo'li Markaziy Osiyo xalqlarini iqtisodiy, savdo va madaniy sohalarda bog'labgina qolmasdan, balki ayni zamonda bu yo'l dunyo xalqlari o'rtasida tinchlik, osoyishtalik, totuvlik, qo'shnichilik, do'stlik rishtalarini bog'lagan yo'l ham bo'lgan. Zero, Buyuk ipak yo'li sivilizatsiya tarixida ilk bor Sharq va Farb mamlakatlarini yaqinlashtirgan, birlashtirgan qit'alararo ko'priklarni bo'lib, insoniyat hayotida juda katta ijtimoiy siyosiy, iqtisodiy va madaniy ahamiyatga ega bo'lgan nodir va noyob ulkan karvon yo'li bo'lgan. Bu yo'l X-XI asrlarga kelib o'zining dastlabki mavqeini yo'qota bordi. Chunki bu davrlarda dengiz yo'li kashf etilgandi, savdo kemalari orqali turli yurtlar bilan bordi keldi qilinadigan bo'ldi. XI-II asrda esa ipak yo'lining barcha tarmoqlari bo'ylab nazoratni Chingizxon o'z qo'lga oldi. Bu ikkala bosqinchilik davrida Buyuk ipak yo'lining ahamiyati pasayib inqirozga yuz tuta boshladi. Chunki bu ikkala xalqlar ko'chmanchi chorvador xalqlar bo'lib, ular bosib olingan xalqlarning madaniyati oldida esankirab qolishdi.

Ikkinchi masala. .

Bu davrda O'rta Osiyo xalqlarining madaniyati, ilm-fan va iqtisodi orqaga qarab ketdi. Ko'chmanchi xalqlar o'troqlasha boshlagach, ular faqat mahalliy o'troq xalqlarning madaniyatini, ma'naviyatini o'zlashtirish bilan cheklanib qolishdi xolos. Bu holat to XIV asrning o'rtalarigacha davom etdi.

2.1370 yili Amir Temur Mavoraunnahrni yagona hukmdori bo'lib olgach, buyuk saltanat barpo etishni oldiga maqsad qilib qo'ydi. Sohibqiron mamlakat obodonchiligiga juda katta e'tibor berdi. Mavoraunnahrning dehqonchilik vohalarida, xususan Zarafshon vohasida sug'orish tarmoqlari vujudga keldi, sug'orma dehqonchilik maydonlari kengaytirildi, yangi obod qishloqlar, shaharlar barpo etildi. Amir Temur «Temur tuzuklari» asarida «Har bir shaharda. masjidlar, madrasalar, honaqolar qurishni, yo'lovchi musofirlar uchun yo'l ustiga ravotlar barpo qilishni, daryolar ustiga ko'priklar qurishni buyurdim»,—deydi. Eski va qadimiy shaharlar, ayniqsa Temurning ona shahri Kesh, davlatning poytaxti Samarqand gullab yashnadi. Shu bilan birga bu davrda Mavoraunnahr shaharlarida, ayniqsa uning poytaxtida hunarmandchilik va savdo rivojlandi.

Xo'sh, Amir Temur davrida Buyuk ipak yo'li qanday rivojlandi? Amir Temur xalqaro savdo-sotiqni rivojlantirishga nima uchun katta ahamiyat berdi?

Amir Temur mo'g'ullar bosqini davrida inqirozga uchragan savdo-karvon yo'llarini qayta tikladi, yangi yo'llar barpo etdi.

Amir Temur Osiyo va Yevropa mamlakatlari hukmdorlariga murojaat qilib, xalqaro savdo aloqalarini rivojlantirishga ahamiyat berdi. Chunki savdogarlardan olinadigan boj Amir Temur davlati xazinasini boyitar edi, Amir Temur davlatida

soliq tizimi, boj tizimi shunday yo'lga qo'yilgan ediki, bu tizim savdogarlar uchun juda qulay bo'lgan. Shuning uchun Mavoraunnaxrga bir kunda o'n minglab savdogarlar kelib ketishgan.

Amir Temur Markaziy Osiyo orqali o'tadigan «Buyuk ipak yo'li» da karvonlarning xavfsizligini ta'minladi, yo'llarni qaroqchilardan tozaladi. qo'lga tushgan qaroqchilarni ayovsiz jazoladi. Mag'ribdan Mashriqqacha bo'lgan yo'llarda savdo-sotiq ishlarini kuchaytirib, turli rabotlar karvonsaroylar, savdo rastalarini qurdirtdi. «Tuzuklar»da Amir Temur o'z mamlakatiga kelib ketuvchi-musofirlar, savdogarlarga qilgan g'amxo'rliklarini shunday ifodalaydi: «Har mamlakat va diyor sayohatchilari-yu musofirlarining boshini siladimki, ular turli mamlakatlardan menga xabar keltirib turdilar. Har bir mamlakat va diyorga savdogarlar va karvonboshilar tayinladimki, ular qaerga borishmasin: Xitoy, Xutan, Chinu- Mochin, Hindiston, arab mamlakatlari, Misr, Shom, Rum, Jazoir, Farangiston va boshqa davlatlardan nafis matolar va munosib tuhfaridan keltirishsin.

Bu hol mamlakatda barcha mahsulotlarning mo'l-ko'l bo'lishiga qulay sharoit yaratdi. Buni Ispaniyaning Samarqandda Temur saroyidagi elchisi Gonzales De Klavixoning kundalik daftarida yozib qoldirgan quyidagi so'zlaridan yaqqol ko'ramiz: «Bu yerning boyligi faqat yemaklariing mo'l-ko'lligida emas, balki o'zida ko'plab ishlab chiqariladigan ipak matolar, atlas, kimxob, har xil ip va jun to'qima mollari, mo'ynali va ipakli po'stinlar, attorlik mollari, ziravorlar va dorivorlar, zarhal va lojuvardlar hamda boshqa mollarning serobligidadir». Temurning amri bilan Damashqning mohir to'quvchilari, Xalabning mashhur paxta yigiruvchilari, Turkiya hamda Gurjistonning zargarlari va boshqa hunarmandlar, juda ko'p attorlik buyumlari va buyoq-tijorat mollari Samarqandga jo'natilgan. Xitoydan ipak gazlamalar, chinni kosalar qadahlar, qimmatbaho aqiq toshlar yuborilgan. Chet mamlakatlardan Samarqandga keltirilgan mollar miqdorining naqadar ko'p bo'lganligini Klavixoning bu shaharda bo'lgan chog'da Xitoy poytaxti Xonbaliqdan 800 tuyalik savdo karvoni kelganini ta'kidlaganidan ham bilsa bo'ladi. Rusdan muyna, suvsar, noyob po'stinlar kelib turgan. Ushbu turli iqlimlarning mollari o'z navbatida toy-toy bog'lanib, «Buyuk ipak yo'li» orqali Osiyo va Yevropa mamlakatlariga jo'natilgan. Bozorlarda tartib-intizom bo'lgan, narx-navolar ustidan qattiq nazorat o'rnatilgan. Raislar, nazoratchilar xaridor haqiga xiyonat qilganlarni, chayqovchilarni jazolaganlar.

Samarqand shahrida oldi-sotti ishlari uchun qulay sharoitlar yaratilgan. Temur shaharning Ohanin darvozasidan Choraha darvozasigacha Registon maydoni orqali o'tadigan ko'cha ochishni buyurdi. Ushbu ko'chadagi savdo uchun qulay do'kon va rastalar haqida Klavixo bunday deb yozadi: «Samarqand shahriga har yili ko'plab turli tuman mollar olib kelinadi. Unda ana shu mollarni tartib bilan sotish uchun katta bir joy bo'lmaganligi sababli podshoh shahar bo'ylab ikki tarafdin mol sotiladigan do'konlar, hamda hujralar joylashgan ko'cha o'tkazishni buyurdi. Kattakon ko'cha ochib, ikki tomonidan hujralar qurdilar, har bir hujra oldida oq tosh qoplangan baland supachalari bor edi. Barcha do'konlar juft-juft qilib bir-biriga tutashtirildi. Ko'chaning tepasi esa boshdan-oyoq tim qilib ravoqsimon shaklda yopildi. Yorug'lik tushishi uchun unga qator darchalar o'rnatildi. Do'konlar qurilib bitishi bilan ularga savdogarlar o'rnatish turli-tuman, mollarni, sotishga kirishar edilar, ko'chaning har

birida hovuzlar kavlangan bo'lib, ular suvga to'ldirib qo'yilgandi. Bu yerda ishlayotganlar maoshni shahar hisobidan olar edi. Ana shu ishga boshliq bo'lgan kishi qancha odam talab qilinsa, o'shancha kishini ishlatishga haqqi bor edi. Kunduz kuni ishlagan kishilar kech kirishi bilan uy-uylariga ketishar va ularning o'rniga kechasi ishlash uchun boshqalari kelishar edi. Ayrimlari uylarni buzar, boshqalari esa yer tekislar va uchinchilari qurilish bilan band edi. Ular kechayu-kunduz shunday shovqin-suron qilishar ediki, bu yerda xuddi jinlar uya qurgandek edi. Bunday katta qurilishning 20 kundan ozroq muddatda amalga oshirilgani, shubhasiz kishini hayratga soladi.».

Temurning avlodlari davrida ham Movarounnahr va Xuroson savdogarlari nafaqat Osiyo mamlakatlari, ayni zamonda «Buyuk ipak yo'li» orqali Yevropa mamlakatlari bilan ham savdo munosabatlari olib borganlar. Ayniqsa, Xitoy, Hindiston, Eron, Rossiya, Tatariston, Fransiya, Ispaniya va boshqa davlatlar bilan savdo-sotiq ishlari kuchaydi. Xitoydan asosan ipak, shoyi matolar, chinini, la'l, gavhar, mushk anbar, Hindistondan sifatli choylar, nafis oq rangli matolar, nil buyoqlar, xushbuy ziravorlar, Erondan marvarid va durlar, Rossiya va Tataristondan har zil mo'ynalar, terilar va mum keltirilgan. Samarqand bozorlarida Fransiya gazmollari, Angliya movutlari, Cherkes pichoqlari mashhur edi. O'z navbatida Markaziy Osiyo shaharlaridan chet mamlakatlarga arzon narxli ip matolar, buz, duxoba, shoyi gazlama, qog'oz, quruq meva, guruch, paxta, kalava iplar, pichoq, kulolchilik va misgarlik buyumlari chiqarilgan. Savdo munosabatlarining rivojlanishida elchilik aloqalari katta ahamiyatga ega bo'lgan. Ayniqsa Ulug'bek davrida Xitoy bilan Samarqand o'rtasida elchilik munosabatlari yaxshi yo'lga quyilgan. Savdo karvonlari va elchilar Osiyo va Yevropaning juda ko'plab mamlakatlariga borganlar.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, mo'g'ullar bosqini davrida inqirozga yuz tutgan Buyuk ipak yo'li Temur hukmronligi davrida qayta tiklandi, gullab yashnadi taraqqiyotining yuksak cho'qqisiga chiqdi. Shu sababli Amir Temur davlati obod bo'ldi, xalqi farovon yashadi, yangi-yangi shaharlar barpo bo'ldi, hunarmandchilik, savdo-sotiq rivojlandi.

3. Amir Temur vafotidan keyin Buyuk ipak yo'lining Temur davridagi shuhrati pasaya boshladi. Buning sababi nimada? Nima uchun temuriylarda shaxzodalar uning avvalgi mavqeini-saqlab qola olmadilar?

Gap shundaki, Amir Temur tiriklik chog'idayoq saltanatining Mavoraunnahrdan boshqa joylarini to'rtta farzandiga bo'lib berdi. Ular rasman otasiga buysunsalarda, amalda, mustaqil faoliyat yuritishardi. Amir Temur vafotidan so'ng temuriyzoda shahzodalar o'rtasida Movarounnahr taxti uchun qonli kurash ketdi, ular bir-birlarini qira boshladilar. Buning natijasida 27 davlatni buysundirgan ulkan saltanat parchalanib ketdi. Bu kurash 2 asr davom etdi. Temur avlodlari o'rtasida yakdillikning yo'qligi va nizolardan foydalangan Dashti qipchoqlik Muhammad Shohbaxt Shayboniyxon Movarounnahrda bostirib kirdi va so'nggi temuriyzoda shahzoda Zahiriddin Muhammad Boburni u yerdan quvib chiqardi. Shayboniyxon qisqa muddat hukmronligi davrida Movarounnahr va Xurosonning katta qismida o'z hukmronligini o'rnatdi.

Xo'sh, shayboniylar davrida Buyuk ipak yo'lining taqdiri nima bo'ldi?

Shayboniylar bilan kirib kelgan o'zbek qabilalari Movarounnahrning turli viloyatlariga borib joylashdilar. Shayboniylar olib borgan udel tizimi (viloyatlar, bekliklarga bo'lib boshqarish) davlatning markazlashuviga emas, aksincha hokimlarning mustaqil siyosat yuritish uchun qulay imkoniyat tug'dirdi. Shayboniylar qarindoshlari o'rtasidagi hokimiyat uchun kurash davrida ayrim bekliklar markazga bo'ysunmay qo'ydi. Yuz yillik shayboniylar hukmronligi davrida Buyuk ipak yo'lining ahamiyati pasaya boshladi. Savdo karvonlari Movarounnahrni chetlab o'ta boshladilar XVII asrdan boshlab yurtimizda Ashtarxoniylar hukmronligi boshlandi. Ashtarxoniylar hukmronligi davrida esa Movarounnahr uzil-kesil uchta davlatga bo'linib ketdi. Bu uch davlat o'rtasida kelishmovchiliklar, urushlar, xonliklar ichidagi nizolarning kuchayishi savdo sotiqning rivojlanishiga emas, aksincha xonliklarning jahon savdosidan ajralib qolishiga sabab bo'ldi. Bu esa xonliklarning Movarounnahrning XI-V asrlardagi taraqqiyot darajasiga nisbatan qoloqlikda qolishiga sabab bo'ldi. Bundan tashqari XV asr oxirlarida O'rta Yer dengizi bandargohlariga olib boradigan Buyuk ipak yo'li Usmonli turklar davlati tomonidan yopib quyildi. Turklarning istilosi Yevropadan Osiyoga boradigan yangi yo'llar qidirib topishni tezlashtirdi. Yevropaliklar bu davrda faqat uch qit'ani — Yevropa, Osiyo va Afrikani bilardilar. (Vatandoshimiz: Abu Rayxon Beruni 5 asr muqaddam Amerika qit'asi mavjudligini bashorat qilgan edi). Portugaliya savdogarlari Afrikaning g'arbiy sohillari buylab suzishdi. 1498 yilda esa ular dengiz orqali Hindistonga yo'l ochishdi. Ispan sayyohlari 1492 yili Amerika qit'asini kashf etdi. Dunyo bo'ylab sayohatlar boshlandi. 1706 yilda Avstraliya qit'asi kashf etildi. Yevropaliklar uchun buyuk geografik kashfiyotlar katta ijobiy natijalar berdi. Jahon savdosini vujudga keltirdi, ularga dunyo haqidagi tasavvurlarini kengaytirishga, bilimlarini oshirishga yordam berdi, ilmiy bilimlar rivojlandi.

Geografik kashfiyotlar va mustamlakalarni bosib olish Yevropa mamlakatlarida mahsulot ishlab chiqarishning o'sishiga yordam berdi. Lekin bu narsa Amerika, Osiyo va Afrika xalqlarining asrlar davomida qulligi, tahqirlanishi, og'ir mehnatlari evaziga bo'ldi.

Bu davrda o'zbek xonliklarining tashqi savdosi butunlay to'xtab qolgani yuq, ular Hindiston, Afg'oniston, Eron, Xitoy, qozon xonligi kabi davlatlar bilan savdo aloqalarini olib borganlar.

XVII asr oxiri va XVIII asr boshlarida O'rta Osiyo xonliklarining Sharq mamlakatlari bilan aloqalari birmuncha pasaydi. Bunga quyidagilar sabab bo'ldi:

- Eron va Afg'oniston bilan muttasil davom etib kelayotgan dushmanlik, bu yerdagi, siyosii vaziyatning beqarorligi oqibatida karvon yo'llarining nihoyatda xatarli bo'lib qolganligi;

- Xonliklar savdo-sotiq olib borayotgan yaqin qo'shni davlatlarning ham qoloq bo'lganligi.

Binobarin, ular ham sanoat buyumlarini, taklif eta olmasdilar. Oqibatda xonliklar hayotida hech vaqt iste'mol ehtiyojlari ishlab chiqarishdan ustun bo'lmagan. Bu hol o'z navbatida yuqori mehnat, unumdorligini ta'minlovchi mashinalashgan ishlab chiqarishdan foydalanish ehtiyojini vujudga keltirmagan. Natijada xonliklar oddiy hunarmandchilik ishlab chiqarishi va dehqonchilik iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlaridan biri bo'lib qoldi.

XIX asrning, boshlarida bug' bilan ishlaydigan paravozlar ixtiro qilindi, Temur yo'llar qurildi. Yevropa, Osiyo, Amerika qit'alarida transportning bu turidan foydalanish katta foyda keltira boshladi. 1885 yilda birinchi avtomobil ixtiro qilindi. XX asr boshida samolyot ixtiro qilindi. Temur yo'llar, avtomobil yo'llari, havo yo'llarining ishga tushishi Buyuk ipak yo'lining inqiroziga sabab bo'ldi.

To'rtinchi masala

XX asrda yer shari quruqligining 1/6 qismini egallagan sobiq SSSR davlatida o'rnatilgan-totalitar rejim Buyuk ipak yo'lini batamom yo'qotdi. Ayniqsa I.V.Stalin hukmronligi davrida SSSR davlati obrazli qilib aytganda «Temur panjaralar bilan o'rab olindi». (Pyotr I davrida Yevropaga, Osiyoga darvozalar keng ochib qo'yilgan edi). Sho'ro hukmronligi davrida boshqa mamlakatlar bilan iqtisodiy» ilmiy, madaniy aloqalar yaxshi rivojlanmadi. Sho'rolar davlati kapitalistik davlatlardan har taraflama o'zib ketishni maqsad qilib qo'ygan edi. Afsuski, bu niyat amalga oshmadi. (qurollanishdan tashqari). Chunki hech qaysi davlat yakka o'zi uzoq yashay olmasligi, boshqa davlatlar bilan o'zaro hamkorlik bo'lmasa taraqqiyot bo'lmasligini tan olishni istamadi. Natijada sobiq SSSRning iqtisodiy, ma'naviy jihatdan taraqqiyoti jar yoqasiga kelib qoldi.

4. Mustaqillikning dastlabki yilidayoq davlatimiz o'z taraqqiyot yo'lini belgilab oldi. Tashqi siyosatimizda milliy davlat manfaatlarini ustun qo'ygan holda jahon mamlakatlari bilan o'zaro manfaatli teng hamkorlik qilishni maqsad qilib qo'ydi. Keyingi asrlarda o'zaro iqtisodiy va o'zga munosabatlar birmuncha osonlashdi, yangidan yangi transport vositalari kashf etildi. Lekin Buyuk ipak yo'lining ulkan tarixiy ahamiyatini insoniyat unutmadi. Xususan, 1987 yildan boshlab YuNESKO "Buyuk ipak yo'li muloqot yo'li" shiori ostida bir qator xalqaro tadbirlar o'tkazmoqda. Bu tadbirlarning ko'pchiligi qadam zamonlarda Markaziy Osiyoda vujudga kelgan sivilizatsiya tarixini yaqindan o'rnatishga qaratilgan. YuNESKO homiyligida xususan, Samarqandda (1990 yili), Xiva (1991 yili), Buxoroda (1996 yili) xalqaro ilmiy konferansiyalar o'tkazildi. Toshkentning eng go'zal ko'chalaridan biriga Buyuk ipak yo'li nomi berilgani ham bejiz emas. Mustaqil O'zbekiston bu buyuk karvon yo'li trassasini tiklashga o'z hissasini qo'shmoqda..

O'zbekiston Respublikasi O'rta Osiyoning markazida joylashgan. Bunday geografik jihatdan noqulay joylashuv jahon mamlakatlari bilan savdo-iqtisodiy aloqalarni olib borishda qiyinchiliklar tug'dirardi. Respublikamiz jahon bozoriga chiqadigan ham qulay, ham yaqin, ham foyda keltiradigan yangi yo'llarni topish ishga tushirib foydalanish sohasida samarali faoliyat ko'rsata boshladi 1987 yili BMT ning YuNESKO tashkiloti butunjahon dekadasi doirasida madaniy rivojlanishi bo'yicha «Buyuk ipak yo'li — muloqot yo'li» dasturini qabul qildi, Ushbu dasturda O'rta Osiyo sivilizatsiyasi tarixini har tomonlama va chuqur o'rganishga katta e'tibor qaratildi. Undan tashqari bu dasturning asosiy maqsadi — Sharq va /arb o'rtasidagi madaniy va iqtisodiy aloqalarni yanada chuqurlashtirib mustaxkamlash, bu ulkan mintaqalarda yashayotgan kup sonli xalqlarning o'zaro munosabatlarini yanada yaxshilashdan iborat edi. 2000 yilga qadar mo'ljallangan ushbu dastur asosida ko'pgina ekspedisiyalar uyushtiriddi O'zbekiston rahbariyati ham Buyuk ipak yo'lini o'rganish va qayta tiklashga, alohida e'tibor qaratmoqda. Respublikamiz hududida uyushtirilgan ekspedisiyalar natijasida ko'pgina tarixiy-madaniy obidalar o'rganildi.

qadimgi yo'llar va yunalishlar aniqlandi, milliy-ma'naviy boyligimiz, hamda an'analarimiz o'rganildi. Samarqand shahrida Markaziy Osiyo tadqiqotlari Xalqaro Instituti ochilgan bo'lib, uning asosiy yo'nalishlaridan biri Buyuk ipak yo'li va uning bo'ylarida joylashgan shaharlarni o'rganishdir. Shu sohada Respublikamiz 1992 yil qurilishi boshlangan va 1996 yil may oyida foydalanishga topshirilgan Tajen-Saraxs-Mashxad yo'nalishi bo'yicha Temur yo'lining qurilishiga o'z hissasini qo'shdi. Bu yo'l 12 davlatning hududidan o'tib 40 ta davlat bilan hamkorlik o'rnatishga yordam beradi. Bu bilan O'rta Osiyo mamlakatlarining fors qo'ltig'iga Yevropa xalqlarini eea O'rta Osiyoga Temur yo'l orqali chiqish imkoniyati tug'ildi. Uning uzunligi 240 km.

1998 yil Boku shahrida Buyuk Ipak yo'lini quruqlikda Yevropadan Yaponiyagacha qayta tiklash masalalariga bag'ishlangan xalqaro anjuman bo'lib o'tdi. Yevropa—Kavkaz- Osiyoni bolg'laydigan ushbu transport yo'li (TRASEKA) qurilishida O'zbekiston ham ishtirok etmoqda Ozarbayjon, Gruziya Respublikalari bilan muzokaralar o'tkazildi. Hozir bu yo'l bitkazilib ishga tushdi. Jahonga chiqish yo'li ikki baravar qisqardi va mahsulotning tan narxi ham ikki baravar kamaydi.

O'zbekiston nafaqat /arb mamlakatlari bilan, balki Sharq mamlakatlari bilan ham Buyuk ipak yo'li orqali hamkorlikni tiklamoqda. Andijon - O'sh — Ergashtom — qashg'ar yo'nalishini bo'yicha o'tgan savdo yo'lini tiklash maqsadida qamchiq davonida yo'l qurib bitkazildi. Bu yo'nalishning katta qismi qirg'iziston hududidan o'tadi. Kirg'iz birdarlarimizga shu yo'lni qurish uchun iqtisodiy va ishchi kuchi bilan yordam berishni respublikamiz o'z zimmasiga oldi. Biroq bu yo'l hali oxirigacha qurib bitkazilmadi. Sababi 2000 yil avgust oyida bo'lib o'tgan Botkent voqealari bu ishga halal berdi. Kirg'iz davlati yo'l quruvchilarining himoyasini ta'minlashga kafolat bermadi. Agar bu yo'l jahon andozalari talab beradigan darajada qurilib, ishga tushganda edi, biz Xitoy orqali Tinch okeaniga chiqqan bo'lar edik. Bundan Kirg'iziston respublikasi ham katta foyda olar edn. Bu yo'lining uzunligi 146 km.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi 2001 yil aprel oyida qamchiq davoni orqali Xitoyga boradigan yo'lni g'arb tomonga ham yunaltirish bo'yicha loyixani imzolash haqida qaror qabul qildi. Bu qarorga binoan yo'l Nukusgacha yetib boradi va u yerdan Kozog'istonga chiqib Yevropaga boradigan yo'lga ulanadi. Bu loyihani amalga oshirish uchun 9 mlrd. AqSh dollari sarflash ko'zda tutilgan.

O'zbekiston yuk tashishda sarf xarajatni kamaytirish uchun Temur yo'lining yangi tarmoqlarini qurib ishga tushirdi. Navoiy — Uchquduq - Nukus yo'nalishidagi Temur yo'l 2002 yil ishga tushirildi. Mahsulot tannarxi 2 hissa kamaydi, yo'l deyarli 2 baravar qisqardi.

O'zbekiston uchun eng qisqa qulay yo'lni qaerdan o'tkazish mumkin edi? Bu yo'l janubdan — Afg'oniston va Pokiston davlatlari orqali Hind okeaniga chiqish yo'li edi Afg'onistonda tolibonlarning hokimiyat tepasiga kelishi bu yo'lni qurishga imkoniyat bermadi. 2001 yil tolibonlar xukmronligi tutatilgach Pokiston - Hindiston mojarosi kelib chiqdi. Natijada bu yo'l qurilishi yana to'xtab qoldi. 2002 yil Eron, bilan olib borilgan muzokaralardan so'ng Afg'oniston shimolidagi Mozori Sharifdan Hirotga, undan Eron hududi orqali Chorbahor bandargohiga olib chiqadigan yo'l qurishga kelishib olindi. Hozirgi kunda bu yo'l qurilishini loyihalash va investisiyalash buyicha ishlar olib borilmoqda.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston Respublikasi Buyuk ipak-yo'li an'alarini tiklashdan manfaatdor. Bu yo'llardan O'zbekiston nafaqat iqtisodiy foyda olish, balki-xalqlar, davlatlar o'rtasida madaniy aloqalarni tiklash, ular o'rtasida do'stona munosabatlarni o'rnatish uchun foydalanmoqda

O'rta Osiyo, xususan, O'zbekiston hududi qadimgi sivilizatsiyalar, o'zaro aloqalar tizimining markazida joylashgan. Ana shu geografik joylashuv tufayli madaniyatlarning o'zaro ta'siri bu yerda kuchaydi. Buyuk ipak yo'li bo'ylab keng miqiyosdagi savdo-sotiq jarayonlari bo'lib o'tdi, diplomatik shartnomalar, turli ittifoqlar tuzildi. Buyuk ipak yo'li faqat savdo-karvon yo'li bo'lib qolmasdan, Yevroosiyo xalqlari sivilizatsiyasi tarixida o'chmas iz qoldirdi. uning har taraflama taraqqiy etishida o'lgan omil bo'lib xizmat qildi. Respublikamiz rahbariyati va xalqi ana shu an'analarni tiklash va yanada taraqqiy ettirish uchun mablag' va kuch-g'ayratlarini ayamaydilar.

Tayanch tushunchalar

Buyuk Ipak yo'li, Lazurit (la'l, lojuvard) yo'li, Shoh yo'li, /arbiy Meridional yo'l, Karvonsaroy, Rabot, Sardoba, Savdogar, Gonzales de Klavixo, Mushk anbar, Xushbuy ziravorlar, Usmonli turklar istilosi, O'rta Yer dengizi, yangi geografik kashfiyotlar, Dengiz yo'li, ilmiy kashfiyotlar, Tejen — Seraxs - Mashxad TRASEKA loyihasi, qamchiq davoni, Transkontinental, Yevroosiyo yo'nalishi, Chorbahor bandargohi.

Savol va topshiriqlar.

1. qadimgi savdo-karvon yo'llariga kimlar, qachon asos solishgan?
2. Sharq bilan /arbni bog'lovchi savdo-karvon yo'li nima sababdan Buyuk ipak yo'li deb atalgan?
3. Kim bu yo'lni Buyuk ipak'yo'li deb atashni taklif etgan.
4. Buyuk ipak yo'li qaerdan boshlanib qaergacha yetib bergan va uzunligi qancha bo'lgan?
5. La'l (lazurit, lojuvard) yo'li va «Shoh yo'li» ni ta'riflab bering.
6. Buyuk ipak yo'li qachon o'z taraqqiyot cho'qqisiga chiqdi?
7. Buyuk ipak yo'lining xalqaro ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy aloqalarni rivojlantirishda qanday ahamiyati bor edi.
8. Amir Temur va uning vorislari davrida Buyuk ipak yo'li qanday rivojlandi?
9. Shayboniylar va Ashtarxoniylar davrida Buyuk ipak yo'lining taqdiri qanday kechdi?
10. Buyuk geografik kashfiyotlar va ilmiy texnik inqiloblar Buyuk ipak yo'lga qanday ta'sir o'tkazdi?
11. Buyuk ipak yo'lining batamom yo'q bo'lib ketishiga nima sabab bo'ldi?
12. Buyuk ipak yo'li an'alarini tiklash borasida O'zbekiston Respublikasining olib borayotgan faoliyatini tushuntiring .
13. Traseka (Trasekavkaz) yo'li qanday yo'l.

Testlar

1. *Mil. avv. VI – IV asrlarda mavjud bo‘lgan savdo yo‘li qanday nom bilan atalgan?*
 - A) Lazurit (La‘l) yo‘li.
 - V) Shoh yo‘li.
 - S) /arbiy Meridional yo‘l.
 - D) Buyuk ipak yo‘li.
2. *Buyuk Ipak yo‘li qaysi davlat hududidan boshlangan?*
 - A) Mo‘g‘uliston.
 - V) Hindiston.
 - S) Eron.
 - D) Xitoy.
3. *qaysi Xitoy elchisi bosib o‘tgan yo‘l Buyuk Ipak yo‘liga asos bo‘ldi?*
 - A) Chjan Li.
 - V) Sima Szyan.
 - S) Chjan Syan.
 - D) Vu Di.
4. *Buyuk Ipak yo‘li iborasi birinchi bo‘lib qachon va kim tomonidan qo‘llanilgan?*
 - A) Mil. avv. II asrda Chjan Syan.
 - V) Mil. avv. VI asrda Ahamoniylar podshosi Doro III.
 - S) Milodiy XIX asrda nemis tarixchisi F. Rixtgofen.
 - D) Milodiy II asrda Sima Szyan.
5. *Nima sababdan O‘rta Osiyo xalqlari uchun Buyuk Ipak yo‘lining ahamiyati katta?*
 - A) Buyuk Ipak yo‘li o‘lkamiz hududidan boshlanganligi sababli.
 - V) O‘rta Osiyo asosiy karvon yo‘llarining kesishgan hududida joylashganligi sababli?
 - S) Eng kata karvon yo‘llari shu yerda tugaganligi sababli?
 - D) Javoblarning barchasi to‘g‘ri.

Adabiyotlar

1. Karimov I.A. Savdo uyidan ipak yo‘lini tiklash sari. Asarlar, II jild. Toshkent, «O‘zbekiston», 1996.
2. Karimov I. A.. O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari, taraqqiyot kafolatlari. Toshkent, «O‘zbekiston», 1997.
3. Sulaymonov F. Sharq va /arb. Toshkent, «O‘zbekiston», 1997.
4. Tolstov S.P. qadimgi Xorazm madaniyatini izlab. Toshkent, «Fan», 1964.
5. Ag‘zamova G. So‘nggi o‘rta asrlar O‘rta Osiyo shaharlarida hunarmandchilik va savdo. T. «O‘zbekiston», 2000.
6. Pidaev Sh.R. Sirli kushonlar saltanati. 1990.
7. Radkevich. V.A. Velikiy Shelkovo‘y put. Moskva, 1990.
8. Rtveladze E.V. Velikiy Shelkovo‘y put. Tashkent, 1999.
9. Ipak yo‘li afsonalari. Toshkent, «Fan», 1993.
10. O‘zbekistonning yangi tarixi. 3-kitob «Mustaqil O‘zbekiston tarixi». Toshkent, «Sharq», 2000.

6 – Mavzu. Ilk o‘rta asrlar o‘zbek davlatchiligi: ijtimoiy – siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayot.

Reja

1. Eftaliylar davlatining vujudga kelishi: ijtimoiy – siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayot.

2. Turk xoqonligining vujudga kelishi: ijtimoiy – siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayot.

3. Arab xalifaligining paydo bo‘lishi. Xalifalikning Movarounnahrga bosqinchilik yurishlari va uning oqibatlari. Arablar zulmiga qarshi xalq ozodlik kurashlari.

1. O‘lkamiz hududlarida milodning V- VI asrlaridan e’tiboran yerga egalik munosabatlari qaror topa boshladi. Kushonlar davlati inqirozidan so‘ng boshlanib ketgan tarqoqlik oqibatida har bir vohada o‘ziga xon, o‘ziga bek mulklar paydo bo‘lgan. Bu mulklar boshliqlari har hududda har xil nomlar bilan yuritilgan: Buxoroda – buxorxudot, Chog‘aniyonda – chog‘anxudot, Vardanzida – vardanxudot, Toshkentda – to‘dan, Samarqand va Farg‘onada – ixshid, Ushrushanda – afshin, Xorazmda – Xorazmshoh, Termizda – termizshoh, Iloqda – dehqon va hokazo.

Mamlakatimiz hududida ilk o‘rta asrlar davrida tashkil topgan yirik davlatlarning dastlabkisi Eftaliylar davlatidir. Eftaliylar to‘g‘risidagi ma’lumotlar Yunon, Xitoy, shuningdek, arab mamlakatlari olimlari yozib qoldirgan manbalarda berilgan. Jumladan, Xitoy manbalarida eftaliylar turklar (tukyue) bilan bog‘liq ravishda bayon etilgan. Vizantiyalik tarixchi Prokopiy (VI asr) esa eftaliylarning asli kelib chiqishi hunnlardandir deb hisoblaydi va ularning tanasi oq bo‘lganligidan oq hunnlr (oxun so‘zining etimologiyasiga e’tibor qiling) deb atalgan.

Arman tarixchilaridan biri eftaliylarni massagetlarning yettinchi – «haft» (yetti) qabilasi nomidan olingan deb ko‘rsatadi. Bu xulosaga qaraganda, milodning IV asri

o'rtalarida kushonlar bilan eftaliylar boshqa qabilalar bilan birlashganlar. Ularni xioniylar va kidariylar deb atashgan. Arman va suriyalik tarixchilar xioniylar (xonlar)ni kushonlarning aynan o'zi deb hisoblaydilar. Sosoniylar podshosi Shopur II (309 – 379), Varaxran V (418 - 438) lar davrida xioniylar bilan har xil qo'shnichilik aloqalari olib borgan. Xioniylar begi Gurumbat 356 yilda Suriyaga qarshi jangda sosoniylarga yordam bergan. Xioniylar 453 – 454 yillarda Yazigard boshliq sosoniylar qo'shinini tor – mor qilib, uning o'zini hatto qatl etganlar.

Kidariylar nomi bilan atalgan qabila (bu nom qabila boshlig'i va podshosi nomi Kidar nomi bilan bog'liq) esa V asrda massaget qabilalaridan ajralib chiqqan. Bunga 456 yilda kidariylarning sosoniylar bilan bo'lgan jangda yengilishi sabab bo'lgan. Jangda halok bo'lgan Kidarning o'g'li Kungas boshchiligida kidariylar Shimoliy Hindistonga o'tib Gupta podsholigini o'zlariga tobe etganlar va u yerda 75 yil hukmronlik qilganlar.

Xullas, nima bo'lganda ham muarrixlar eftaliylarni asli O'rta Osiyoda ilgaridan yashab kelgan sak–massaget va hunn qabilalarining birikmasidan kelib chiqqan deb hisoblaydilar. «Eftal» suzi esa eftaliylar shohi Vaxshunvor Eftalon nomi bilan bog'liqdir. Vaxshunvor 457 yildan e'tiboran Chog'aniyon, Tohariston va Badaxshonni ham o'ziga bo'ysundirib O'rta Osiyoda kata davlatga asos soldi. Bundan tahlikaga tushgang Eron shohi Peroz (Feroz) eftaliylarga qarshi uch marta yurish qilgan va u uch marta tor – mor keltirilgan. Eftaliylar Marv, qobul va Panjob vodiysi, qarashar, Kuchu, qashg'ar va Xo'tonni ham egallaydilar. Eron uzoq yillar eftaliylarga xiroj to'lab turgan. Faqat 563–567 yillarda turk xoqoni Silsuluv tomonidan berilgan zarbadan so'ng eftaliylar inqiroz sari yuzlandilar va turk xoqoni ta'siriga tushib qoldilar.

Mazdak qo'zg'oloni. Sosoniylar shohi Perozning o'g'li Kovad (hukmronligi 488 – 531 yillar) va Kovadning o'g'li Xusrav Anushirvon I (hukmronligi 531–579 yillar) davrida ham Eron eftaliylarga xiroj to'lagan va xalq ommasiga og'ir soliqlar solingan. Zulm, adolatsizlik va tengsizlik ijtimoiy hayotning barcha sohalarida, ayniqsa Kovad davrida kuchli bo'lgan. Xalq ommasi bundan norozi bo'lib Mazdak Hamadon (470 - 529) boshchiligida qo'zg'olon ko'targan. qo'zg'olonning g'oyaviy asosini zardo'shtiylik mafkurasi tashkil etgan. Mazdak ilgari surgan g'oya bo'yicha barcha kishilar bu Dune ne'matlaridan barobar foydalanishlari lozim bo'lgan. Shu bois mazdakchilar «Z» harfi bilan boshlanuvchi to'rt narsa aholi o'rtasida teng taqsimlansin, degan talabni ko'tarib chiqdilar. Bular quyidagilardir: Zamin (yer), Zar (oltin), Zo'rlik (hokimiyat - kuch) va Zan (xotin). Eron shohi Kovad dastlab qo'zg'olonchilar tomonida bo'ldi, so'ngra u 496 yilda zindondan qochib eftaliylar yordamida o'z taxtini egalladi va 529 yili qo'zg'olonni shafqatsizlarcha bostirib Mazdakni qatl ettirdi.

Eftaliylar davlatining poytaxti haqida aniq ma'lumotlar yo'q. Taxminiy fikrlarga ko'ra, bunday markaz Poykand (Boykent) yoki Balx bo'lgan deyiladi. Vizantiyalik muarrix Prokopiy (VI asr) ning xulosalariga ko'ra, Eftaliylar hukmdorlari yuritgan adolatli siyosat Vizantiya yoki fors hukmdorlari yuritgan adolatli siyosatdan kam bo'lmagan. Odamlar shahar va qishloqlarda yashaganlar. Bu davrda quldorlik munosabatlari o'z o'rnini yer egalik munosabatlariga bo'shatib Bera

boshlagan. Aholining asosiy qismi o'troq dehqonchilik bilan shug'ullangan. Chorvachilik va hunarmandchilik ham rivoj topgan.

Eski tartibdagi shaharlar o'rnida yangi shahar - qal'alar qaror topgan. Eron, Vizantiya, Xitoy, Hindiston kabi davlatlar bilan savdo aloqalari olib borilgan. Bunda qadimgi «Buyuk Ipak yo'li» ning o'рни va ahamiyati kata bo'lgan. Savdoda sosoniy tangalar bilan birga mahalliy tangalar (buxorxudot, sug'diy va Xorazm tangalari) ham qo'llanilgan.

Xitoy manbalariga qaraganda, eftaliylar juda bahodir, jangovar va mard bo'lganlar, ular cho'qmorlar bilan qurollanganlar. Eftaliylar davlatida sug'd tilidan keng foydalanilgan. Madaniyat ham yuqori darajada rivoj topgan.

Eftaliylar davri tarixiga oid moddiy madaniyat yodgorliklari Xorazm viloyati hududidagi Firqal'a (Kat-Beruniy yaqinida), Buxoro viloyatidagi Poykanddan topilgan.

2. VI asrning o'rtalariga kelib Oltoy, Ettisuv va O'rta Osiyodagi turli qabilalar va xalqlar birlashib Turk xoqonligini tashkil qildilar. Ammo bundan turkiyzabon xalqlar va ularning davlat uyushmalari VI asrgacha bo'lmagan, degan xulosa kelib chiqmasligi kerak.

Turklarning kelib chiqishi xususida tarixiy yozma manbalardan tashqari ko'plab xalq og'zaki ijodi namunalari, afsona va rivoyatlar mavjud. Jumladan, turkshunos olimlar I. Bichurin, N. Gumilev va boshqalar Xitoy manbalariga eng qadimgi turkiyzabon xalqlar to'g'risidagi ma'lumotlarni mil. avv. 1756 yil bilan bog'lab o'rganadilar. Abu Ishoq Nishopuriy (VIII asr) o'zining «qissai al - anbiyo» asarida esa turklarni Nuh payg'ambar avlodi deb hisoblaydi. Turk atamasi kuchli, baquvvat degan ma'noni anglatar ekan. Xullas, turklarning Ashin urug'idan (xitoylar ularni «Tu-kyu», ya'ni «turkiylar» deb atashgan) Asan (Asyan) va Tuu (460-525) lar turkiyzabon qabilalarni bir ittifoqqa birlashtirdi. Tuuning o'g'li Bumin tele qabilasini bo'ysundirib, 551 yilda O'rta Osiyodagi eng kuchli Jujanlar xonligini tor – mor etdi. Xudi shu yili Bumin Turk xoqonligi davlati (551-744) ga asos soldi. Davlat hukmdori–xoqon (turkcha - qag'an) deb yuritilgan. Bu davlatning poytaxti Oltoydagi Utukan shahri edi. Bumin o'z ukasi Istamiga birinchi sarkarda – yabg'u (bahodir) unvonini berd iva birgalashib davlat chegaralarini kengaytirish yo'lidan bordi.

Ayniqsa Mug'anxon davrida Turk xoqonligi eng qudratli davlatga aylandi. Uning hududlari O'rta Osiyo, Mug'uliston, /arbiy Sibir va Dashti qipchoq (Kaspiy dengizigacha) yerlarini o'ziga qamrab olgan edi.

Istami xoqon o'z hukmronligi davrida Eron bilan yaxshi qo'shnichilik savdo aloqalari o'rnatishga intiladi va ikki marta o'z elchilarini Xusravshoh huzuriga yuboradi. Ammo ikki safar ham sosoniylar podshosi elchilarga dushmanlarcha munosabatda bo'ladi va ikkinchi marta ham elchilarni zaharlab o'ldirtiradi. Natijada Istami qo'shinlari Shimoliy Eron hududlariga bostirib kiradi va Xusrav I Anushirvon qo'shinlarini tor – mor keltiradi. Turklar Erondan o'z yerlarini qaytarib oladilar, Eron tinchlik bitimini imzolaydi va 40000 Vizantiya tillasi to'lash majburiyatini oladi.

Istami va Mug'an xoqonlar vafotidan so'ng Turk xoqonligi zaiflasha bordi. Hatto Eron lashkarboshisi Bahrom Chubin Turk xoqoni Chur Bag'a qo'shinlarini tor – mor qiladi, Poykandga kirib shaharni talaydi. 576 yilda Muqan xoqon vafotidan so'ng taxtga uning ukasi Arslon To'ba o'tiradi va mamlakatni ijtimoiy – iqtisodiy

rivojlantirishga intiladi. Biroq Arslon To'ba 581 – yilda vafot etadi. Xoqonlikda o'zaro ichki kurashlar avj oladi. Turk xoqonligi ikki qismga: Sharqiy va /arbiy xoqonlikka bo'linib ketadi. Sharqiy xoqonlik Xitoy va Mug'ulistonning bir qismini o'z ichiga olgan bo'lib, Arslon To'baning kichik o'g'li Ishbara taxtni boshqardi.

/arbiy Turk xoqonligiga Yettisuv, O'rta Osiyoning kata qismi, Sharqiy Turkiston, hozirgi qozog'iston hududlari qarar edi. Bu yerda Istami Yabg'uning o'g'li qora Churin xoqon bo'ldi. U eng tadbirkor va aqlli hukmdor bo'lgan. Ammo undan keyingi xoqonlar davrida mamlakatdagi vaziyat keskinlashdi va u inqiroz sari yuzlandi. 585–586 yillardagi Obro'y boshchiligidagi qo'zg'olon bunga yorqin misoldir.

618 yilda /arbiy Turk xoqoni Sheguy vafotidan so'ng taxtga o'tirgan To'n Yabg'u davrida xoqonlik o'z qaddini biroz tiklaydi. Lekin VII asr o'rtalariga kelib xoqonlik zaiflashib bir necha qismlarga bo'linib ketadi. Bu vaziyatdan Xitoyning Tan saltanati ustalik Bilan foydalanadi va 657–659 yillarda Xitoy qo'shinlari Yettisuvga bostirib kiradi. Xitoy bosqiniga qarshi xalq harakatlari avj oladi. Faqat VII asr oxirlariga kelib xoqonlik o'z mustaqilligini tiklab oladi va Xitoy gumashtasi Xusrav Bo'rishod mamlakatdan haydab chiqariladi Ammo bu hol uzoqqa cho'zilmaydi. Janubi-g'arbdan O'rta Osiyoga bostirib kelgan arablar mamlakatni bosib oladilar.

Turk xoqonligi qo'li ostida birlashgan xalqlar taraqqiyotning har xil bosqichida edilar. Aholining bir qismi o'troq dehqonchilik Bilan, boshqa bir qismi chorvachilik bilan shug'ullangan bo'lsa, shaharlarda yashovchi aholi kosibchilik, hunarmandchilik va savdo bilan band bo'lgan. Turk qabilalarining bir qismi VI–VII asrlarda o'tovlarda yashaganlar va to'rt oyoqli g'ildirak aravalarda ko'chib yurganlar. Mehnatkash aholini «Budun» yoki «qora budun» deb ataganlar. Urug'-qabilaning yirik vakillari «beklar» nomi bilan yuritilgan. Jamoani «xoqon» va zodagonlar kengashi «qurultoy» boshqargan. Xonni taxtga o'tqazishda maxsus marosim bo'lgan. Amaldorlar bo'lajak xonni kigizga o'tqazib, quyosh aylanasi bo'ylab 9 marta aylantirganlar va so'ngra otga mindirib bo'yniga ipak mat obog'laganlar. Xoqondan keyingi birinchi shaxs yabg'u (bahodir) bo'lgan. Patriarxal oilalarga oila boshlig'i kadxudolar bosh bo'lganlar.

Turk xoqonligida konchilik faoliyati ham rivoj topgan. Oltin, Temur, miss, kumush, tuzning bir necha xili, qimmatbaho toshlar va boshqa turli ma'danlar Sug'diyona, Shosh, Farg'ona, qashg'ar, Tohariston kabi viloyatlarda qazib olingan.

Savdo aloqalari asosan Eron, Xitoy, Hindiston, Vizantiya davlatlari bilan olib borilgan.

Tarixiy manbalar Turk xoqonligida madaniyatning o'z davriga nisbatan yuksak darajada bo'lganligini ko'rsatadi. Xalq sayillari orasida Navro'z (yangi yil) juda kata tantanalar bilan o'tkazilgan. Turk xoqonligi xalqlari qadimiy yozma madaniyatga ega edilar. Xoqonlikda oromiy yozuvi, sug'd yozuvi, Xorazm yozuvi Bilan bir qatorda «Turk–Run yozuvi», «Urxun–Enasoy yozuvi», «Ko'k–Turk yozuvi» kabi yozuvlar qo'llanilgan. Turk xoqonligi to'g'risida bitik toshlar Ayniqsa qimmatli ma'lumotlar beradi. Kultegin bitiktoshi, Bilga xoqon bitiktoshi, To'n–Yuquq bitiktoshi shular jumlasidandir.

Yosh bolalar 5 yoshga to'lganda yozish va hisob–kitobga o'rgatilgan. Har bir urug', qabila va xalqning o'z diniy e'tiqodi bo'lgan. Shu bois bu yerda ko'p xudolik

keng tarqalgan. VI–VII asrlarda o'lkalari orasida animizm, otashparastlik, buddizm, nasroniylar va boshqa diniy qarashlar mavjud bo'lgan.

3. VI asrning ikkinchi yarmi va VII asrning birinchi yarmida arablar ijtimoiy hayotida siyosiy tarqoqlik nihoyatda kuchaygan edi. O'zaro qabilaviy urushlar, turli xil din va diniy e'tiqodlarga siqinuvchilar o'rtasidagi kelishmovchiliklar natijasida dehqonchilik va savdo-sotiq ishlariga juda katta zarar yetkazilar, xonavayronlik avj olgan edi.

Arabistonda sodir bo'lgan ijtimoiy va siyosiy vaziyatda shaharlarning savdogar va hunarmand ahli mamlakatni birlashtirish uchun harakat boshladilar. Bu harakat buyuk va birdan - bir haq yo'l - yagona e'tiqodga da'vat qilishdan boshlandi. Bu yakkaxudolik dini bo'lib, tarixda u "itoat", "tobe'lik" va "bo'ysunish" ma'nolarini anglatuvchi "islom" nomi bilan shuhrat topdi. Buyuk va yagona tangri-Allohning yerdagi rasuli sifatida Arabistonning yirik markazi Makka shahrida dunyoga kelgan Muhammad binni Abdulloh (570-632) bu harakatga rahnamolik qildi. Islomni qabul qilib, Rasulullohga ergashgan uning izdoshlari o'zlarini "muslim" (musulmonlar) ning xudo oldida teng ekani, rizq-ro'zini barchaga yaratuvchining o'zi berishi hamda jamiyatdagi adolatsizliklarning barham topishi muqarrar ekanini targ'ib etadilar.

Dastavval o'z ona shahrida muvoffaqiyat qozona olmagan Muhammad 622 yil 16 iyulda Makkadan Madinaga hijrat qilishga majbur bo'ldi. Xuddi shu kundan boshlab musulmon Sharqida qabul qilingan hijriy yil hisobi boshlandi.

Muhammad vafotidan so'ng, avval Abu Bakr (632-634), so'ngra Umar (634-644), Usmon (644-656) va Ali (656-661) lar "xalifa" ya'ni o'rinbosar deb e'lon qilinadi. Ular hukumronlik qilgan davrda Arabistonda islom dini to'la qalaba qozonib, tarixda ilk bor markazlashgan musulmon davlati - Arab xalifaligi tashkil topdi. Xalifalardan so'ng taxt dastlab 661–750 yillarda ummaviylar sulolasiga, 750–1258 yillarda esa abbosiylar sulolasi qo'lga o'tadi. Arab xalifaligi hududi kengayib O'rta va Yaqin Sharq, Eron, Afg'oniston, Shimoliy Hindiston, O'rta Osiyo, Shimoliy Afrika, Kichik Osiyo, Pireney yarim orolini o'z ichiga oldi.

Shuni ta'kidlash joizki, bo'ysundirilgan xalqlarning siyosiy jihatdan yagona hokimiyatga birlashuvida islom aqidalari, e'tiqod talablari, shariat ahkomlarining huquqiy va axloqiy me'yorlarini o'z ichiga qamrab olgan yangi mafkuraning boy va o'ta nodir manbai xalifa Usmon davrida kitob xolicha keltirilgan «qur'oni Karim» ning ahamiyati nihoyatda katta bo'ldi.

Arablarining Movarounnahrni bosib olishdan maqsadi nima edi? 651 yili arablar Xurosonning markazi Marvni jangsiz egallaydilar. Bu yerda o'rnashib olgach, ular Movarounnahr-Amudaryoning shimolida joylashgan boy viloyatlarni bosib olishga tayyorgarlik ko'rdilar. 670 yilda Ubaydulloh ibn Ziyod Amudaryodan kechib o'tib Buxoro muzofotiga kiradi. Dastlabki harbiy harakatlar bosqinchilik harakteriga ega bo'lib, faqat boylik orttirish, vayronagarchilik va aholini qul qilish maqsadida uyushtirilgan edi. 705 yildan keyingi harbiy harakatlar esa Xitoy hududlarigacha bo'lgan hududlarni xalifalikka bo'ysundirish uchun olib borildi. Faqat turk xoqonligining kuchli qo'shinigina arablarni Talas vodiysida to'xtatib qolishga erishdi. Bu harbiy harakatlarda ayniqsa Xuroson noibi qutayba ibn Muslim alohida "jonbozlik" ko'rsatdi. O'lkani zabt etish jarayonida deyarli barcha obod dehqonchilik vohalari oyoqosti qilindi, juda ko'plab shahar va qishloqlarga o't qo'yib

vayron etildi. Suv inshootlari buzib tashlandi. Zabt etilgan o'lka aholisidan oltin, kumush, qimmatbaho buyumlar va ko'plab qurol-yarog'lar tortib olindi. Arablar o'z qo'shinlariga minglab nafar mahalliy yigitlarni jalb etdilar. Arablar ekin yerlaridan 1/4 hissaga qadar "xiroj", chorva, hunarmandchilik va savdo-sotiqdan 1/40 hissaga qadar "zakot" hamda islom dinini qabul qilmagan aholiga esa "juz'ya"-jon solig'i kabi turli soliqlar undirib olardilar. Bulardan tashqari, yerli aholi jamoat binolari, suv inshootlarini qurish, suqoroish tarmoqlarini tozalash kabi ishlarga safarbar etiladi.

Arablarlar Movarounnahrda o'rnatilgan siyosiy hokimiyatni mustahkamlash va uning barqarorligini ta'minlash uchun islom dinining targ'ibotini aholi o'rtasida kengroq yoyishga alohida ahamiyat berdilar. Shu boisdan ular yerli aholining ma'naviy hayotida muhim o'rin tutgan otashparastlik, nasroniylik, moniylik, buddaviylik, hamda (shamanizm) kabi dinlarni xurofiy, sohta dinlar deb e'lon qildilar. Ayniqsa, Movarounnahr aholisi aksariyatining asosiy dini hisoblangan otashparastlikka qarshi qattiq kurash olib bordilar. Ibodatxonalar vayron etilib, ularning o'rniga jome' masjidlari bino qilindi. Mahalliy din namoyondalari, madaniyat, adabiyot va ilm ahllarini quvg'in qildilar va qatl etdilar. Mahalliy sug'd yozuvida bitilgan diniy va ma'rifiy kitoblarni, ilmiy asarlarni va qimmatli hujjatlarni hamda sanamlarni gulxanlarda yoqib, yo'q qilib tashladilar. quvadagi budda ibodatxonasiga o'rnatilgan turli-tuman haykallarning parchalanib tashlangani, Afrosiyob saroyi devorlariga solingan suratlarining yo'q qilib yuborganligi bunga yaqqol misoldir. Natijada mahalliy aholining urf-odati, dini va e'tiqodi va qadimdan rivojlanib kelayotgan madaniyati paymol etilib, uning ma'naviy hayotiga putur yetkazildi. Movarounnahr xalqi uzoq davr moboynida yoppasiga besavod bo'lib qoldi. Arab fotihlari keltirgan va yerli aholi uchun mutlaqo yot bo'lgan imloni o'zlashtirib, savodxon bo'lishi uchun yana asrlarga teng avlodlar umri sarf bo'ldi.

Islom dini Movarounnahrda dastlab zo'rlik bilan singdirila boshlandi. kutilgan natijaga erisha olmagach, islom dinini qabul qilib, musulmon bo'lgan mahalliy aholi vakillari xiroj va juz'ya soliqlaridan ozod etildilar va ularga ancha imtiyozlar berildi. Islomni qabul qilishdan bosh tortgan kimsalardan jon solig'i "juz'ya" undirib olingan. soliqlarni o'z vaqtida to'lamagan kishilar tutib olinib, bo'yinlariga "qarzdor" deb yozilgan taxtacha osib qo'yilardi. Bundan tashqari masjidga chiqib nomoz o'quvchilarga ikki dirxamdan pul berilgan. Arablar mahalliy zadogonlarni boshqaruv ishlariga jalb qila boshladilar. Bunday chora-tadbirlar shubhasiz Movarounnahr aholisi o'rtasida islom dinining tarqalishiga yordam berdi. Biroq shunday bo'lsada, islomni qabul qilgan ko'pchilik aholi nomigagina musulmon bo'lib, uzoq vaqtlargacha pinhona o'z dini va e'tiqodlariga sodiq bo'lib qolaveradi.

Arablar o'zlari bosib olgan hududlarda arab tilining hukumron til bo'lishi uchun barcha choralarni ko'rdilar va uni amalga oshirdilar. VIII asrning birinchi choragidan boshlab arab tili Movarounnahrda davlat tili maqomini oldi. Arab tilini bilganlar katta imtiyozlarga ega bo'ldilar. Bundan tashqari musulmonchilik odatlari-ro'za tutish, namoz o'qish, hayr-ehson qilish, haj ziyoratiga borish, diniy bayramlarni nishonlash kabilar bora - bora mahalliy xalqning urf-odatiga aylandi.

Arablar zulmiga qarshi birinchilar qatorida 720–722 yillarda Sug'diyona aholisi bosh ko'tardi. Bu kurashga Samarqand ixshidi /urak va Panjikent hokimi Divashtichlar boshchilik qildilar. Xuroson noibi Said ibn Abdulaziz bu qo'zg'olonni

bostira olmadi. 721 yilda Xurosonga yangi noib etib tayinlangan Said ibn Amir al – Xaroshiy 722 yilda har xil hiyla – nayranglar ishlatib qo‘zg‘olonni bostirdi va qo‘zg‘olonchilardan shafqatsizlarcha o‘ch oldi.

723 yilda arablarga qarshi Farg‘onada qo‘zg‘olon ko‘tarildi. Uni Shosh va Nasaf va boshqa hududlarning aholisi qo‘llab - quvvatladilar. 725–729 yillarda Arab xalifaligining soliq siyosatiga qarshi Samarqand, Buxoro va Xuttalon aholisi bosh ko‘tardi. Ammo /urakning ikkiyuzlamachiligi tufayli qo‘zg‘olon mag‘lubiyatga uchradi.

733–737 yillarda Sug‘diyona, Tohariston va boshqa bir qator hududlarda arablarga qarshi xalq ozodlik harakatlari avj olib ketdi. Og‘ir ahvolga tushib qolgan istilochilar Xuroson va Movarounnahr noiblarini bir necha bor o‘zgartirishga majbur bo‘ldilar.

VIII asr o‘rtalarida keng ko‘lamdagi xalq harakatlari natijasida Ummaviylar sulolasi tugadi. Xalifalikda Yangi sulola – Abbosiylar sulolasi tarkib topdi. Xalifalik poytaxti Bog‘dodga ko‘chirildi. 746 yilda Movarounnahrda abbosiylik harakatiga boshchilik qilish uchun Abu Muslim yuboriladi. Abu Muslim abbosiylarni xalifalik taxtiga olib kelgan bo‘lsada, abbosiy xalifalar undan asosiy taxt da‘vogari sifatida qo‘rqar edilar. Shu boisdan ham 755 yilda xalifa Aba Ja‘far Davonaqiy (754-775) Makkaga yo‘lga otlangan Abu Muslimni hiyla bilan qo‘lga olib, uni yo‘q qiladi.

Abu Muslimning o‘chini olish uchun 755 yilda Reyda Sunbod boshchiligida (70 kun davom etgan), Movarounnahrda Ishoq boshchiligida, 772 yilda Xurosonda Ustoz Sis boshchiligida, 782 yilda Jurjonda qo‘zg‘olonlar bo‘lib o‘tdi.

VIII asrning 70–80 yillarida Movarounnahrda arablar zulmiga qarshi tarixga «oq kiyimlilar» yoki Muqanna qo‘zg‘oloni nomi bilan kirgan harakat bo‘lib o‘tdi.

Narshaxiyning yozishicha Muqanna tahallus (yuziga parada tutgan) bo‘lib, uning asl ismi Hoshim ibn Hakim (yoki Hakim al–A‘vor, ya‘ni bir kuzli hakim) bo‘lgan. U yoshligida kir yuvuyuchilik kasbi bilan hug‘ullangan. Biroq uzining favqulodda qobiliyati tufayli yuqori lavozimlarga erishgan.

Hoshim ibn Hakim Xuroson noibi Abu Muslim davri (750-755) da sarhang–kichik lashkarboshi bo‘lgan, Abduljabbor Azdiy davri (757-759) da vazir darajasigacha ko‘tarilgan. U Mazdak g‘oyalarining tarafdori sifatida maydonga chiqqan va o‘zini payg‘ambar deb e‘lon qiladi. Shu bois xalifa Abu Ja‘far Davonaqiy Bog‘dodda uni zindonga tashlaydi. Muqanna zindondan qochib Marvga keladi. U 776 yilda Marvdan Movarounnahrda o‘tib bu yerda xalifaga qarshi avj olib ketgan qo‘zg‘olonga boshchilik qiladi, o‘z odamlarini Narshax, Kesh va boshqa shaharlarga jo‘natadi. qo‘zg‘olonning markazi Kesh yaqinidagi Som (Sanam) qal‘asi edi. qo‘zg‘olon tez orada qashqadaryo vohosi, Sug‘diyona, Zarafshon vohalarida avj olib, Ohangaron vodiysi hamda Shoshga o‘zining kuchli ta‘sirini o‘tkazdi. Xalifalik tahlika ostida qoldi.

Xalifa Abu Ja‘far tomonidan 776 yilda qo‘zg‘olonni bostirish uchun yuborilgan Jabroil ibn Yahyo boshliq qo‘shin qo‘zg‘olonchilar tomonidan tor–mor qilinadi. Kurashning hal qiluvchi, oxirgi bosqichi Kesh vodiysidagi tog‘lar orasida olib borildi. Muqanna qarorgohi–Som o‘zoq va surunkali qamalga olindi. Tinkasi qurigan qo‘zg‘olonchilar taslim bo‘ldilar. Mug‘annaning og‘asi qabzam 3000 va Som qal‘asi atrofida mudofaa janglariga qo‘mondonlik qilgan Sarham 3300 kishilik

qo'shin Bilan sotqinlarcha Said ibn Xaroshiyga taslim bo'ldi. Ammo Muqanna oxirgi daqiqaga qadar ham dushmanga taslim bo'lmadi va o'zini yonib turgan olovga otib halok bo'ldi. Anna shu tariqa, arab istilochilariga qarshi o'n yildan ortiqroq davom etgan Muqanna boshchiligidagi oq kiyimlilar qo'zg'oloni mag'lubiyatga uchradi.

Muqanna boshchiligidagi oq kiyimlilar qo'zg'oloni yengilgan bo'lsada, u keyingi avlodlar uchun tarixiy ulkan saboqlar berdi, u ham bo'lsa, erk, ozodlik va Vatan mustaqilligi uchun kurash – har qanday narsadan ham oliy muqaddas hayotiy ehtiyojligini anglatdi.

Oq kiyimlilar qo'zg'olonidan so'ng 20 yil o'tar–o'tmas, 806 yilda Rofe ibn Lays boshchiligidagi xalifalikka qarshi Yana kuchli qo'zg'olon boshlandi. Bu qo'zg'olon Samarqandda boshlanib, Shosh, Farg'ona, Buxoro, Narshax, Xorazm va boshqa hududlarga ham yoyildi va xalifalikni larzaga keltirdi. Xuroson noibi Ma'mun mahalliy zodagonlar–Somonxudotning nabiralari Nuh, Ahmad, Yahyo va Ilyoslar yordami bilangina qo'zg'olonni bostirdi.

Xullas, arablarga qarshi olib borilgan xalq qo'zg'olonlari Movarounnahrda xalifalik hukmronligi ildizlariga bolta urdi va uning tinkasini quritdi.

Tayanch tushunchalar

Xioniylar, kidariylar, hunnlar, Eftal, Eftalon Vaxshunvor, Poykand, sosoniylar, Mazdak, Firqal'a, Oltoy, Yettisuv, turkiylar, Tukyu, xoqon, yabg'u, Budun, qora budun, Turk–Run yozuvi, Urxun–Enasoy yozuvi, Ko'k–Turk yozuvi, Kultegin, Bilga xoqon, To'n – Yuquq bitiktoshlari, Arab xalifaligi, Islom, Ubaydulloh ibn Ziyod, qutayba ibn Muslim, Ummaviylar, Abbosiylar, Movarounnahr, Jayxun, Nasaf, Kesh, Shosh, juzya, zakot, Abu Muslim, Ustoz Sis, Muqanna, oq kiyimlilar, Sanam (Som) qal'asi, Rofe ibn Lays.

Savol va topshiriqlar

1. Kuchmanchi kidariylar va xioniylar haqida qanday ma'lumotlarni bilasiz?
2. Eftaliylar davrida ijtimoiy – iqtisodiy hayot qay darajada bo'lgan?
3. Mazdak harakatining paydo bo'lishi va uning g'oyalari haqida nimalarni bilasiz?
4. Turk atamasi qanday kelib chiqqan?
5. Turk xoqonligi davrida mamlakatni idora etish usuli qanday bo'lgan?
6. Arab xalifaligi qanday siyosiy vaziyatda tashkil topdi?
7. Arablarning Movarounnahrda bosqinchilik yurishlari haqida nimalarni bilasiz?
8. Movarounnahrda arablar zulmiga qarshi qanaqangi qo'zg'olonlar (xalq ozodlik harakatlari) bo'lib o'tdi?
9. Arablarning Movarounnahrni bosib olishdan maqsadi nima edi?
10. Arablar o'lkalarining ma'naviy hayotiga qanday ta'sir ko'rsatdilar?
11. Movarounnahr aholisiga islom dini qanday singdirildi?
12. Mahalliy xalqlarning arablar zulmiga qarshi olib borgan kurashlari qanday natijalarga olib keldi?

Testlar

1. *Eftaliylar davlatining asoschisi Kim?*
A) Varaxran.
V) Grumbat.
S) Vaxshunvor Eftalon.
D) Xusrav Anushirvon.
2. *Yerga egalik munosabatlari qachon shakllandi?*
A) Kushonlar davrida.
V) Salavkiylar davrida.
S) Turk xoqonligi davrida.
D) Eftaliylar davrida.
3. *VI asr o'rtalariga kelib o'lkamiz hududlari qaysi davlat tarkibiga kirdi?*
A) Eftaliylar davlati.
V) Turk xoqonligi.
S) Arab xalifaligi.
D) Sosoniylar davlati.
4. *Arablar bosqini munosabati bilan o'lkamiz hududlari qanday umumiy nom bilan atala boshlandi?*
A) Turon.
V) Turkiston.
S) Ikki daryo oralig'i.
D) Movarounnahr.
5. *Tarixga «oq kiyimlilar» nomi bilan kirgan qo'zg'olonga kim rahbarlik qilgan?*
A) Hoshim ibn hakim.
V) Abu Muslim.
S) Rofe ibn Lays.
D) Ustoz Sis.

Adabiyotlar

1. Abu Rayhon Beruniy. qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. Tanlangan asarlar, 1 – jild. Toshkent, «Fan», 1968.
2. Bernshtam A. N. Iz istorii gunnov. «Sovetskoe vostokovedenie», t. I, M. – L., 1940.
3. Gumilyov L. N. Drevnie tyurki. Moskva, «Nauka», 1961.
4. Ahmedov B. Tarixdan saboqlar. Toshkent, «O'qituvchi», 1994.
5. Narshaxiy. Buxoro tarixi. Toshkent, «Kamalak», 1991.
6. Ayniy Sadriddin. Muqanna isyoni. Toshkent, «Fan», 1994.
7. Karimov Sh. Shamsutdinov R. Vatan tarixi. Birinchi kitob. Toshkent, «O'qituvchi», 1997.
8. Yakubovskiy A. Vosstanie Mukanno' (dvijenie lyudey v belo'x odejdax) , SV, V, 1948.

7 – mavzu. IX – XII asrlarda o‘zbek davlatchiligi: siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy hayot

Reja

- 1. qorluqlar va O‘g‘uzlar davlati.*
- 2. Arab xalifaligining zaiflashuvi va yemirilishi. Movarounnahrda markazlashgan davlatlarning vujudga kelishi. Tohiriylar va Somoniylar davlatining siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy hayot.*
- 3. qoraxoniylar, /aznaviylar, Saljuqiylar, Xorazmshohlar davlati, ulardagi siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy hayot.*

1. VIII asr oxiri-IX boshlarida Arab xalifaligi og‘ir siyosiy tang ahvolga tushib qoldi. Bo‘ysnudirilgan xalqlarni itoatda tutib turish tobora qiyinlashdi. Movarounnahr va Xuroson aholisining tez-tez qo‘zg‘olon ko‘tarib turishi, mamlakat ichida uzluksiz davom etgan feodal urushlar Arab xalifaligi hokimiyatini zaiflashtirdi. Bu esa mustaqil davlatlarning paydo bo‘lishiga olib keldi. Dastlab bunday davlatlar arablar istilo qilib ulgurmagan Movarounnahrning shimoliy va shimoliy-sharqiy xududlarida shakllandi. Ulardan biri qorluqlar va ikkinchisi O‘g‘uzlar davlatidir.

qadimda Oltoyning g‘arbida, so‘ngra Irtish daryosining o‘rta oqimida yashagan qorluqlar qadimiy turkiy qabilalardan hisoblangan. VI-VII asrlarda Turk hoqonligi tarkibiga kirgan. VII asr o‘rtalarida qorluqlar Yettisuvga kelib joylashdilar. qorluqlar davlatida podshohlar “yabg‘u” yoki “jabg‘u” deb yuritilgan. VIII asr oxiridayoq qorluqlar jabg‘usi islom dinini qabul qilgan. X asr o‘rtalariga kelib qorluqlarning katta qismi musulmon bo‘lgan. Bu davrda bir qancha shaharlarida jome’ masjidleri bino qilingan. Bu davrga kelib qorluqlar yag‘molar va jikillar bilan birlashib qoraxoniylar davlatiga asos solgan.

VI asrning birinchi yarmida Xitoydan to qora dengiz bo‘ylarigacha cho‘zilgan keng maydonda ko‘chmanchi chorvachilik bilan kun kechirgan turkiy qabilalarning to‘quzo‘g‘uzlarning harbiy ittifoqi yuzaga keldi va VI asrning ikkinchi yarmi va VII asrda ular Turk hoqonligi tarkibida edi. Turk hoqonligi yemirilgach,

to'quzo'quzlarning katta qismi o'g'uz nomi ostida Sirdaryo havzasi hamda Orol dengizi bo'yida muqim o'rnatilib O'g'uzlar davlatiga asos soldilar. O'g'uzlar (shamanlik) diniga sig'inganlar, keyinchalik o'troq aholi bilan aloqalar natijasida X asrda islom dinini qabul qilganlar. O'g'uzlar davlati X asrning birinchi choragida qipchoqlar hujumiga dosh berolmay bo'linib ketdi. Ularning bir qismi g'arbga, Janubiy Rusiya dashtlariga borib o'rnatildi, boshqa qismi janubi-g'arbga siljib saljuqlar boshchiligidan Old Osiyo mamlakatlarini istilo qilishga kirishdi.

Bir yarim asr hukm surgan bu ikki turkiy davlat faqat Movarounnahrda emas, balki butun O'rta Sharq va Old Osiyo aholisining siyosiy hayotiga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Bu davlatlarning aholisi shu hududda yashovchi xalqlarning etnik tarkibiga ta'sir qildi. Masalan: qorluqlar o'zbek va tojiklarning, turkman, ozarbayjon, qoraqalpoq va turklarning etnogenezida muhim rol o'ynadi.

2.VIII asr oxiri va IX asr boshlarida arab xalifaligi og'ir siyosiy tanglikka uchradi. Buysundirilgan xalqlarni itoatda tutib turish xalifalik uchun tobora qiyin bo'lib qoldi. Movarounnahr va Xuroson aholisining tez-tez qo'zg'olon ko'tarib turishi mamlakat ichida uzluksiz davom etgan feodal urushlar arab xalifaligi hokimiyatini zaiflashtirdi. Bunday og'ir siyosiy vaziyat abbosiylarni Movarounnahr va Xurosonda olib borilayotgan siyosatni o'zgartirishga majbur etdi. Endilikda ular sharqiy viloyatlarni boshqarishda davlat ishlariga mahalliy zodagonlarni jalb etish va ularning qo'li bilan viloyatlarni xalifalik tasarrufida tutib turishga harakat qildilar. Biroq mahalliy zodagonlar Movarounnahr va Xurosonni asta-sekin o'z tasarrufiga olibgina qolmasdan, balki xalifalik markazida ham hokimiyatni boshqarishda ko'proq rol o'ynaydigan bo'lib qoldilar. Ayniqsa xalifa Ma'mun va uning ukasi Amin o'rtasida xokimiyat uchun kurash mahalliy zodagonlar uchun qo'l keldi. Ukasi Aminga qarshi kurashda yordam bergani uchun xalifa Ma'mun 821 yili Tohir ibn Husaynni Movarounnahr va Xurosonga noib etib tayinladi. Samarqand viloyati Somonxudotlardan Nuhga, Farg'ona Ahmadga, Shosh va Usturushona Yahyoga, Hirot esa Ilyosga tegdi. IX asr boshlarida xalifa Xorun ar-Rashid vafotidan keyin arablar zabt etgan mamlakatlar birin-ketin mustaqillikka erisha boshladilar. Bu jarayon Movarounnahr va Xurosonda ham boshlandi. Xususan o'lkaga hukmronlik qilgan Tohiriylar sulolasi davrida mustaqil davlatga aylanishda dastlabki natijalarga erishildi. 860–870 yillarda esa O'rta Osiyo Somoniylar sulolasidan bo'lmish aka-ukalar Nasr va Ismoil ibn Ahmadlar xatti-harakati tufayli to'la mustaqillikka erishdi.

Tohir ibn Husayn Xuroson va Movarounnahrning noibi bo'lib olgach, oradan bir yil ham o'tmay xutbadan xalifa nomini chiqartirib tashlaydi. Bu shubhasiz, Bog'dod bilan aloqani uzish va o'zini mustaqil deb e'lon qilish edi. Natijada somoniylar xonadonining siyosiy hayotida xam birmuncha o'zgarishlar ro'y berdi. Aka-uka somoniylar o'rtasida kurash boshlandi. Ayniqsa, Buxoro noibi Ismoil akasi Nasrga itoat kilishni istamaydi. O'ziga berilgan viloyatni mumkin qadar iqtisodiy jihatdan mustaqil idora qilishga intiladi. U 888 yilda akasi Nasr qo'shinlarini tor-mor keltirib Movarounnahrda yagona hukmdor bo'lib oldi va mustahkam feodal davlatni tuzishga intildi.

Somoniylar davlatining kuchayib borishi arab xalifaligini cho'chitar edi. Shu boisdan xalifalik Xurosondagi Safforiylar bilan somoniylarni to'qnashtirishga va ikkalasini xam zaiflashtirib, o'z ta'sirini qayta tiklashga harakat qiladi. Natijada 900

yili boshlanib ketgan urush somoniylar g'alabasi bilan tugaydi. Butun Xuroson somoniylar qo'l ostiga o'tadi. Oqibatda poytaxti Buxoro shahri bo'lgan Somoniylarning yirik mustaqil feodal davlati tashkil topdi.

Somoniylar davlatining barqarorligi avvalambor markazlashgan mustahkam hokimiyatning qaror topishiga bog'liq edi. Buni yaxshi bilgan Somoniylar ulkan mamlakatni boshqarishda ixcham davlat ma'muriyatini tashkil etdilar. Davlat boshqaruv tizimini tashkil qilish va takomillashtirishda ma'rifatli vazirlar bo'lmish Abdullo Muhammad Jayxoni va Abu Fazl Bal'amiylarning xizmati katta bo'ldi.

Podsho dargoxi va devonlar – markaziy hokimiyatdan iborat edi. Dargoxda amir xarami va karorgohi hamda saroy ayonlari, navkar va xizmatkorlarning turar joylari bo'lgan. Somoniylar davlati asosan vazir, mustavfiy, amirul mulk, sohibi shurat kabi 10 ta devonlar boshqaruvida idora etilardi. Ular orasida vazir devoni bosh boshqaruv mahkamasi hisoblanar va davlatning ma'muriy, siyosiy va xujalik tartiboti uning bevosita nazorati ostida tutib turilardi. Barcha devon boshliqlari vazirga tobe' edi. Amir Nasr II (914-943 y) davrida Buxoroning Registon maydonida podsho qasri qarshisida devonlar uchun Saroy qurilib, davlat mahkamasi mana shu maxsus binoga joylashgan edi. Mahkama xizmatchilari odatda arab, fors tillarini puxta egallab olgan, qur'on va shariatning asosiy qoidalarini yaxshi biladigan, turli fanlardan birmuncha xabardor bo'lgan savodli aslzodalardan tanlab olingan.

Davlat boshqaruvi Buxoro Registoni atrofida joylashgan o'nta devon qo'lida bo'lgan. Devoni vazir yoki xojayi-kalon barcha ma'muriy, siyosiy va xo'jalik muassasalarini nazorat qilgan. Vazir barcha harbiy kuchlarni ham boshqargan. Somoniylar davrida quyidagi devonlar bo'lgan:

Devoni mustavfiy–moliyaviy ishlar devoni, uni xazinachi boshqargan.

Devoni rasoil –elchilik va muhim davlat ishlarini boshqargan. U devoni insho ham deyilgan.

Devoni sohib-ushrot–sipohiylarni va shoh saroyini moddiy jihatdan ta'minlagan. Yiliga to'rt marta lashkar sipohiylariga maosh berilgan.

Devoni sohib-barid–davlat elchilari va viloyat hokimlari ustidan maxfiy nazorat ishlarini boshqargan.

Devoni muxtasib–bozorlarda tarozu va narx navoni, keyinchalik aholi tomonidan shariat qonun qoidalariga rioya qilinishini nazorat qilib turuvchi muassasa.

Devoni mushrif (nazorat qiluvchi)–xazina kirim–chiqimi va boshqa muhim davlat ishlarini nazorat qilgan.

Bundan tashqari Devoni qozi, Devoni ziyo, Devoni mamlakai xos (davlat mulklarini boshqargan), Devoni vaqf mavjud bo'lgan.

Barcha devonlarning viloyat va shaharlarda bo'limlari bo'lib, hokimlarga bo'ysungan. Markaziy mahkama viloyatlardagi mahalliy boshqarmalar bilan doimiy aloqada bo'lgan. Viloyat devonlari bir tomondan mahalliy hokimga, ikkinchi tomondan esa markaziy mahkamaning tegishli devoniga buysunar edi. Viloyat hokimlari ba'zan vazir deb yuritilardi. Mansabdorlarning xizmat haqi uchun davlat yillik daromadining deyarli yarimi sarflanardi. Davlatda islom dinining ta'siri g'oyatda kata bo'lganligidan oliy diniy mansab- Shayxulislomning roli yuqori darajada e'tirof etilgan.

Somoniylar davlatida yer egaligining quyidagi shakllari mavjud bo'lgan:

-Mulki sultoniylar shaxsan amirga tegishli yer-suv, tegirmon, dukonlar. Bu mulkni qishloq chorikorlari ijaraga olganlar.

-Xususiy shaxslarga tegishli mulk: hukmdor tabaqa xonadoni, dehqon-zodagonlarga, sayyidlar, sipohsolar, badavlat savdogarlarga tegishli mulk hisoblangan.

- Vaqf yerlari: diniy muassalar va madrasalarga tegishli mulk. Bu mulkni muassasa mutavallisi boshqargan.

- Jamoa mulki: yaylov, tog' yonbag'irlaridagi lalmi yerlar.

Somoniylar davrida qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik, savdo-sotiq munosabatlari, shaharlar hayoti ancha yuksaldi. Mamlakat mustaqilligi ta'minlangan, nisbiy ichki siyosiy barqarorlik, kuchli markaziy hokimiyat tizimi mavjud bo'lgan bir sharoitda jamiyatning barcha sohalarida sezilarli o'zgarishlar, ijtimoiy siljishlar yuz berdi. O'ltaning Shosh, Farg'ona va Xorazm vohalarida turli xil g'alla ekinlari yetishtirish, bog'dorchilik, uzumchilik, polizchilik, paxta yetishtirish ancha kengayib bordi. Ko'plab suv inshootlari barpo etildi. Shaharlarda ko'plab hunarmandchilik ustaxonalari, o'nlab karvonsaroylar, bozor rastalari mavjud bo'lib, doimiy ravishda ishlab turgan.

Samarqand, Buxoro, Marv, Shosh, Isfijob, shuningdek, Farg'ona, Xorazm vohasi shaharlari savdo-sotiq va hunarmandchilik markazlari sifatida g'oyat ravnaq topgan. Buyuk ipak yo'li bu shaharlarni xalqaro karvon savdosi bilan tutashtirgan.

Metallga ishlov berish, oltin, kumush, mis va boshqa madanlardan qimmatli bezaklar, buyumlar, asbob-anjomlar tayyorlash shaharlarda keng rivojlangan. Farg'ona vodiysi, Ohangaron, Samarqand, Nurota tumanlarida kon-ruda ishlab chiqarishi taraqqiy topgan.

Somoniylar davlati o'zining muayyan bosqichlarida ijtimoiy- siyosiy va boshqa sohalarida qanchalik yuksalish, muhim o'zgarish jarayonlarini boshdan kechirmasin, asta – sekinlik bilan tushkunlik, parokandalik sari yuz tutib bordi. X asrning ikkinchi yarmidan boshlab saroyda fitnalar, mahalliy feodal beklar, amaldorlar o'rtasida o'zaro ichki nizolar, ziddiyatlar kuchayib ketdi. Ularni jilovlashga markaziy hokimiyat o'zlik qildi. Buning natijasida sharqdan kelgan qoraxoniylar sulolasi Somoniylar sulolasiga barham berdi.

3. X asr o'rtalarida Issiqkulning janubi va qoshg'arda yashagan yag'mo qabilasi kuchayib, avval o'zlaridan shimoli- sharqda yashovchi chig'il qabilasi bilan yagona ittifoqqa birlashadi. So'ngra Yettisuvga xuruj qilib, qorluqlarni buysundiradi va bu ulkan hududda qoraxoniylar davlatini tashkil qiladilar. Bu yangi turk davlatining hukmdorlari «arslonxon» va «bug'roxon» unvonlari bilan yuritilgan. Buyuklik yoki ulug'lik esa qadimgi turkiy xalklarda «qora» so'zi bilan atalgan. Shu boisdan taxtda utirgan arslonxon va bug'roxonlar «qoraxon», ya'ni ulug'xon hisoblangan. Ular hukmdorlik qilgan davlat esa tarixda «qoraxoniylar davlati» nomi bilan shuhrat topgan.

qoraxoniylar 992 yilda Xasan Bug'raxon boshchiligida Buxoroni egallaydilar. Biroq ular Buxoroda uzoq turolmaydilar. Kasallik uni qoshg'arga qaytishga majbur qiladi. Yo'lda u vafot etadi. Bunday qulay sharoitdan foydalangan somoniy hukmdorlar Buxorga qaytib yana taxtni egallaydi. Shu vaqtda ikki mahalliy turk

xojiblari–Foyiq Balxda, Abuali Simjuriy Xurosonda amir Nuh ibn Mansurga qarshi qo‘zgolon ko‘taradilar. O‘z kuchiga ishonmagan amir /azna hukmdori Sabuktakinni yordamga chaqiradi. qo‘zgolon bostiriladi. Yordam evaziga Sabuktakinga Xuroson noibligi beriladi. Natijada /aznada Sabuktakin va o‘g‘li Mahmudning siyosiy hukmronligi mustahkamlanib /aznaviylar davlati tashkil topadi. Tez orada bu davlat kuchayib, Hindiston chegarasidan to Amudaryogacha bo‘lgan yerlarni egallaydi.

996 yilda qoraxoniylar Mavarounnahrda yana hujum boshlaydilar. Shunda Sabuktakin Nuh ibn Mansurga yordam berish o‘rniga amir qo‘shinlariga Keshga yetib kelishini va birga qoraxoniylarga qarshi kurashishni taklif qiladi. Nuh ibn Mansur, shubhasiz, bundan bosh tortadi. Bunga javoban Sabuktakin qo‘shin yuborib, Buxoroni egallaydi va qoraxoniylar bilan muzokara olib boradi. Ular o‘rtasida shartnoma tuzilib, unga muvofiq Sirdaryo havzasi qoraxoniylar qo‘liga utdi, Sabuktakin esa Amudaryodan janubdagi yerlar va Xurosonga hukmdor bo‘lib oldi. Shunday qilib 999 yilda Somoniylarning o‘rniga qoshg‘ardan Amudaryogacha chuzilgan, sharqiy Turkistonning bir qismi, Yettisuv, Farg‘ona va qadimgi Sug‘dni o‘z ichiga olgan qoraxoniylar davlati tashkil topdi.

qoraxoniylar davlat boshqaruvida davlatni el-yurt va viloyatlarga bo‘lib idora qilganlar. El-yurt hokimlari «iloqxon», viloyat noiblari esa «takin» deb yuritilardi. Iloqxonlar o‘z nomlari bilan chaqa-tangalar zarb qilar va viloyatlar mustaqilligi uchun intilar edilar. Mavarounnahr iloxoni qoraxoniylar iloxonlari orasida katta obro‘ga ega edi. U odatda Samarqandda taxtda o‘tirardi. Viloyat boshqaruv ma‘muriyatida Somoniylar davridagidek vazirlar, mustavfiylar xizmat qilardilar. Shaharlar esa shahar hokimi, raisi va muxtasiblari tomonidan boshqarilardi. qoraxoniylar mamlakatda o‘z hukmronligini mustahkamlab olishda musulmon ruhoniylari bilan yaqin va do‘stona munosabatlar o‘rnatadilar. Bu davrda imomlar, sayyidlar, shayxlar va sadrlarga e‘tibor kuchaydi.

Ma‘muriy idoralar dargoh va devonga bo‘linib, boshqaruv usuli somoniylar davlati boshqaruvidan ancha farq qilgan. qoraxoniylar markaziy boshqaruv tizimidan ko‘ra ko‘proq hududiy boshqaruv tizimini afzal ko‘rganlar.

qoraxoniylarda vaqf jamoa mulklari asosiy yer mulklari hisoblangan. qoraxoniylar davlatida iqto‘ yer egasi o‘z mulkida ishlayotgan ziroatkorlardan belgilangan miqdorda qonun bilan qayd etilgan soliqdan boshqa ortiqcha mahsulot yoki haq olishga huquqi bo‘lmagan.

XI asrning 40 yillariga kelib qoraxoniylar o‘rtasidagi sulolaviy kurashlar oqibatida xonlik ikkiga bo‘linib ketadi. Farbiy xonlik markazi Buxoro bo‘lib, unga Movarounnahr va Farg‘onaning g‘arbiy hududlari kirgan. Sharqiy xonlik markazi Bolasog‘un bo‘lib uning tarkibiga Talos, Isfijob, Shosh, Farg‘onaning sharqiy qismi, Yettisuv va qoshg‘ar yerlari kirgan. qoraxoniylarning yer, mol, dunyo va davlat talashib Faznaviylar, saljuqiylar va qoraxitoylar bilan olib borgan urushlari natijasida davlat kuchsizlanib boradi. 1130 yilda qoraxoniylar davlati saljuqiy Sulton Sanjarga qaram bo‘lib qoldi. 1211 yilda esa Xorazmshoh Aloviddin Muhammad qoraxoniylarga so‘nggi zarbani berdi va Movarounnahrda qoraxoniylar sulolasini tugatdi.

Xulosa o‘rnida shuni aytishimiz mumkinki, O‘rta Osiyo yerlarining qoraxoniylar davlati tarkibiga o‘tishi yerli aholining etnik tarkibida ham muhim

o'zgarishlarni vujudga keltirdi. Sharqiy hududlardagi turkiy qavmlar g'arbiy hududlarga ko'chib kelib, o'rnashib, o'troqlasha boshladi.

Bu esa shubhasiz, o'zbek xalqining etnik shakllanish jarayonida hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ldi. Ayni chog'da turkiy tilning iste'mol doirasi to'xtovsiz kengayib bordi. Shu bilan birga bu tilning adabiy til sifatida mavqei va maqomi ham tarkib topib bordi. Go'zal va nafis qadimgi turkiy, ya'ni eski o'zbek adabiyotining ijodiy namunalari hisoblangan Maxmud qoshg'ariy, Yusuf Xos Hojib va Ahmad Yugnakiylarning betakror ijodiyoti bunga yorqin dalil bo'la oladi.

/aznaviylar davlatining asoschisi Sabuktakin (Sabuktegin) bo'lib, u Somoniylar davrida yetuk harbiy lashkarboshi darajasigacha ko'tarilgan. U katta xizmatlari evaziga 977 yilda /azna mulkini qo'lga kiritib, asta-sekin uning siyosiy mustaqilligini ta'minlash, qudratini oshirish borasida ustamonlik bilan siyosat yurgiza boshladi. Sabuktakin somoniy hukmdorlarning da'vatiga binoan ularga harbiy yordam ko'rsatadi va buning evaziga Xurosonga egalik qilish huquqini qo'lga kiritadi.

/aznaviylar davlatining eng gullab yashnagan davri Sulton Mahmud hukmronlik qilgan davrga to'g'ri keladi. Sulton Mahmud davrida /aznaviylar davlati musulmon davlatining eng qudratli davlatiga aylanadi. Bu davlatning hududi shimoliy Hindistondan Chag'oniyon va Xorazmgacha cho'zilgan bo'lib unga Eronning ham katta qismi kirgan edi.

Mahmud /aznaviy 1030 yilda vafot etdi. Uning o'g'li Ma'sud otasi tuzgan davlatni butunligicha saqlab qola olmadi. Bunday siyosiy inqirozdan foydalangan Xorazm mustaqil bo'lishga erishdi. 1040 yili Ma'sud /aznaviy qo'shinlari Saljuqiy qo'shinlari bilan Dandanakon yonida to'qnashdi va yengildi. Keyinchalik Ma'sudning ukasi Mavlud davrida bu parokandalik yanada kuchaydi. /aznaviylar davlatining katta qismi Saljuqiylar qo'lga o'tdi. Bu esa /aznaviylar sulolasini inqirozga sabab bo'ldi.

Saljuqiylar Sirdaryoning quyi oqimida yashagan o'g'uz qabilalari bo'lib, ularning yabg'usi (sardori) Saljuqbek bo'lgan. Ular tuzgan davlat Saljuqiylar nomi bilan yuritilgan.

Somoniylar hukmronligi davrida ularning ruxsati bilan Saljuqiylar qabilalari Zarafshon vohasiga, Nurotaning tog'li yerlariga kelib o'rnashib, chorvachilik bilan shug'ullanganlar. Keyinroq Movarounnahr yerlari qoraxoniylar tomonidan egallangach, ular /arbgga tomon siljidilar. Hozirgi Turkmaniston hududlari, keyinchalik Xurosonga o'tdilar. Saljuqiylar hukmdori To'g'rulbek Movarounnahr va Xuroson hududlarini o'z avlodlari Chag'rilbek va Dovudbeklarga qoldirib, o'zi g'arbgga tomon yurishlarini davom ettirdi. 1038-1063 yillar orasida To'g'rulbek Old Osiyo va Kichik Osiyoning katta hududlarini qo'lga kiritdi. Bu davr mobaynida Saljuqiylar Gurgon, Tabariston, Xorazm, Ozarbayjon, Kurdiston hududlarini, hozirgi g'arbiy Eron viloyatlarining bir qismini Fors, Kermon viloyatlarini egallaydi. 1055 yilda esa xalifalik markazi Bag'dod ishg'ol qilinadi. Ayni paytda Vizantiyaning Kavkazdagi ta'siriga ham kuchli zarba beriladi. To'g'rulbek Saljuqiylar sultonligiga asos soldi. Uning vorisi Alp-Arslon(1063-1072) davrida Vizantiya imperatori mag'lubiyatga uchraydi. Kichik Osiyoning O'rta Yer dengizi qirg'oqlarigacha bo'lgan yerlari qo'lga kiritiladi.

Saljuqiylar qudratining Mavorounnahr va Xurosondagi eng kuchaygan payti Malikshoh (1072-1092 yy) davriga to'g'ri keladi. Malikshoh tomonidan mamlakat hayotining ko'plab sohalarida juda muhim ijobiy o'zgarishlar amalga oshirildi. Balx va Termiz hududlari qoraxoniylardan tortib olindi. 1089 yilda Buxoro va Samarqand egallandi. Shu tariqa qoraxoniylar Saljuqiylarga tobe bo'lib qoladi.

Malikshoh davrida davlat hokimiyatining kuchayishida dono vazir Nizomulmulkning roli beqiyosdir. Katta huquq va vakolatlarga ega bo'lgan birinchi vazir hokimiyatni kuchaytirishga, davlat amaldorlarining ma'suliyati, javobgarligini oshirishga, davlatning moliya, soliq va boshqaruv tizimlarini shakllantirishga alohida ahamiyat berdi. U o'zining bu boradagi yuksak salohiyati va tajribasini umumlashtirib, mashhur "Siyosatnoma" asarini yozdi. Bu kitob necha asrlardirki, Sharq va /arb mamlakatlarining davlat arboblari, vazirlari uchun siyosat bobida muhim dasturilamal qo'llanma vazifasini bajarib kelmoqda.

Nizomulmulkning rahnamoligi va tashabbusi bilan Bog'dod, Nishopur, Hirot, Balx, Marv kabi shaharlarda oliy madrasalar ochilib, ularda juda ko'plab yoshlarning ta'lim tarbiya olishi yaxshi yo'lga qo'yiladi. Mamlakat shaharlarining hunarmandchilik va savdo- sotiq, karvon savdosi markazlari sifatidagi mavqei kuchayib, savdo yo'lining ahamiyati ortib boradi.

Tashqi savdoning rivojlanishiga to'sqinlik qiluvchi haddan ziyod boj to'lovlarining bekor qilinishi tadbiri ham Nizomulmulk siyosatining muhim jihatlaridan bo'lgan. Nizomulmulk davrida Saljuqiylar qo'li ostidagi hududlarda «iqto'» tizimi kuchli rivojlangan bo'lib, u bilan bog'liq mulkiy munosabatlar qishloq ho'jaligi sohasida yetakchi mavqeni egallagan. Biroq ana shunday qudratli davlat qoraxitoylar bilan bo'lgan jangda mag'lubiyatga uchradi va zaiflasha boshladi. Saljuqiylarga hal qiluvchi zarbani Balx va Xuttalon viloyatlarida yashovchi ko'chmanchi g'o'z qabilalari berdilar. Ular Sulton Sanjar qo'shinlarini tor-mor etib, uni asir oldilar. /o'zlar himoyasiz qolgan Marv va Nishopur shaharlarini talab o't qo'ydilar. Sulton Sanjar 1156 yilda asirlikdan qochishga muvoffaq bo'lsa ham, lekin Saljuqiylar davlatini tiklay olmadi va bir yildan so'ng vafot etdi.

Xorazm vohasi o'zining qulay strategik va jug'rofiy mavqei hamda qadimdan rivojlangan hudud bo'lganligidan Markaziy Osiyo mintaqasida turli davrlarda kechgan muhim tarixiy jarayonlarda alohida o'rin tutib, muayyan ta'sirini o'tkazib kelgan. Vatanimiz hududida miloddan avvalgi I ming yillik boshlarida ilk o'zbek davlatchiligi ham shu hududda vujudga kelgan.

XI asrning boshlarida yuz bergan tarixiy jarayonlar Xorazm davlatini tanazzulga uchratdi. Xorazm davlati avval g'aznaviylar, keyin Saljuqiylar ta'siriga tushib qoldi. 1040 yilda sharqdan bostirib kirgan qoraxitoylar ham Xorazm yerlarini ishg'ol qildilar.

XI asrning ikkinchi yarmiga kelib vaziyat tubdan o'zgardi.. Saljuqiy xukmdorlaridan Malikshoh davrida kata obro' va martabaga erishgan harbiy lashkarboshi Anushtegin Xorazmga hukmdor etib tayinlanadi va ko'p o'tmay Xorazmshoh unvoniga sazovor bo'ladi. Xorazmshoh unvonini olgan qutbiddin Muhammad ham Saljuqiylar hukmronligini tan olgan holda Xorazmni idora qildi. Biroq o'lkaning har tomonlama rivojlanishi, ijtimoiy- iqtisodiy va madaniy rivojlanishi uchun imkoniyatlar qidirdi.

Xorazm mustaqilligini ta'minlash, uning sarhadlarini kengaytirishda qutbiddin Muhammadning o'g'li Jaloliddin Otsizning (1127–1156) roli kattadir. U qoraxoniylarning kuchsizligidan va Saljuqiylarning zaifligidan foydalanib 1141 yilda oltin tangalar zarb qildi va muomalaga kiritdi. Bu esa Xorazm mustaqilligining muhim belgisi bo'ldi.

Xorazm hududining kengayishida Alovuddin Takashning xizmati kata bo'ldi. Uning davrida o'nlab shaharlar barpo bo'ldi va obodonlashdi. Ularda savdo–sotiq, xunarmandchilik, karvon savdosi dovrug'i yanada ortdi. qishloq xo'jaligi, ziroatchilik tarmoqlari, ko'plab kanallar, suv inshootlari barpo etildi. Biroq u xotini Turkon xotunga mansub bo'lgan qipchoqlar qabilasiga kata erkinliklar berdi., ularni doimo qo'llab quvvatladi. Turkan xotunning davlat ishlariga aralashuvi ichki nizolarning kuchayishiga olib keldi. Bunday holat Takashning o'limidan keyin ham davom etdi.

Takashning o'g'li Muhammad Xorazmshoh davrida ham harbiy yurishlar davom etdi. Bu vaqtga kelib Eron, Ozarbayjon, Xurosondan to Hindistongacha bo'lgan yerlar Xorazmshohlarga bo'ysundirilgan edi. Uning tarkibiga 400 dan ziyod shaharlar kirardi. Orol dengizidan Hind okeanigacha, Sharqiy Turkistondan to Iroqqacha bo'lgan yerlardagi xalq taqdiri Xorazmda hal etilar edi.

Muhammad Xorazmshoh 1211 yilda qoraxitoylarni uzil – kesil quvib, Xorazm dovrug'ini ko'taradi va o'ziga ortiqcha bino qo'yib , o'zini “Iskandari soniy ” deb ulug'lashni buyuradi. U Bog'dod xalifaligini qo'lga kiritish uchun ham intilgan. Bu esa butun musulmon olamining unga nisbatan qahru g'azabiga sabab bo'lgan.

Muhammad Xorazmshoh o'ziga markaziy va mahalliy davlat boshqaruvi tizimini yaratdi. Bu esa mamlakatning ijtimoiy–siyosiy hayotini mustahkamlash, uning ichki taraqqiyotini ta'minlash hamda izchil tashqi siyosat olib borishda muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Davlat boshqaruvi ikki tizimdan: dargoh va devonlar majmuidan iborat bo'lgan.

Dargohda ulug' hojib, sohibi ustozdor, qissador kabi yuqori mansablar bilan birga jomador, da'vatdor, sharobdor, bayroqdor, xizmatkorlar boshlig'i kabi vazifalar ham bo'lgan. Ijroiya hokimiyati esa devonlar (vazirliklar) tomonidan amalga oshirilgan. Ayniqsa bosh vazirning mavqei katta bo'lib, u faqat hukmdorga bo'ysungan. Mansabdorlarni ishga olish, maosh, nafaqa tayinlash, xazina va soliq tizimini nazorat qilish, mahalliy vazirlar hisobotini olish va shu kabilar uning vakolatida bo'lgan.

So'nggi Xorazmshohlar davrida harbiy sohaga alohida ahamiyat berilgan. Bunda bir necha yuz ming kishilik qo'shindan tashqari oliy hukmdorning maxsus shaxsiy gvardiyasi (xaros) katta mavqega ega bo'lgan. Sulton Muhammadning shaxsiy gvardiyasi 10000 nafar kishidan tashkil topgan.

Biroq mahalliy hokim va beklarning o'zboshimchaligi, xalq boshiga solinayotgan jabru zulmlar va unga qarshi ko'tarilayotgan xalq g'alayonlari (1206-1207 yillarda Buxoroda, 1212 yilda Samarqandda ko'tarilgan qo'zg'olonlar) saltanatni ichdan yemirayotgan edi. Bundan tashqari oliy hokimiyat ichidagi kuchli muxolifatchilik harakati, xususan, Xorazmshoh bilan uning onasi Turkon xotun tarafdorlari o'rtasidagi oshkora siyosiy kurash ham beqarorlikka sabab bo'ldi.

Xorazmshoh davlatida kechayotgan bu xildagi chuqur tanazzul mug‘ullar hukmdori Chingizxonni befarq qoldirmadi. U kata harbiy tayyorgarlik ko‘rib, Movarounnahrqa qarshi istilochilik urushlarini boshladi.

Shuni alohida ta’kidlash joizki, IX-XII asrlarda Markaziy Osiyoda tashkil topgan markazlashgan davlatlar xalqimiz va davlatchiligimiz tarixida muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Bu davrda Samoniylar, qoraxoniylar, /aznaviylar va Xorazmshohlar davlatlari hukm surdilar. Bu davlatlar xalqaro maydonda o‘z mavqei va tutgan o‘rni jihatidan katta e’tibor va nufuzga ega bo‘ldilar. Bu davlatlar mustaqil bo‘lib, davlat boshqaruvining o‘ziga xos mahalliy shakllarini yaratdilar. Ilm–fan, madaniyat va ma’naviyat, adabiyot va san’at, shuningdek, xalq og‘zaki ijodi, qurilish va me’morchilik rivojlandi.

Tayanch tushunchalar

Arab xalifaligi, qorluqlar, O‘g‘uzlar, Tohiriylar, Somoniylar davlati, Ismoil Somoniy, qoraxoniylar davlati, Bug‘raxon, /aznaviylar davlati, Mahmud /aznaviy, Saljuqiylar, Sulton Sanjar, Xorazmshohlar davlati, Anushteginiylar, Muhammad Xorazmshoh.

Savol va topshiriqlar

1. Somoniylar davlati qanday siyosiy vaziyatda vujudga keldi ?
2. Somoniylar davrida Movarounnahrning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli qanday edi?
3. /aznaviylar davlati nima sababdan inqirozga yuz tutganligiga ta’rif bering.
4. qoraxoniylar hukmronligi davri o‘zbek xalqining etnik shakllanishiga qanday ta’sir ko‘rsatdi?
5. Xorazmning mustaqillikka erishishiga qanday omillar sabab bo‘ldi?

Testlar

1. Somoniylar davrida eng kata yer egaligi (yer mulklari) qanday atalgan?

- A) Mulki sultoniy.
- V) Vaqf yerlari.
- S) Mulki xiroj.
- D) Xususiy mulk yerlari.

2. Qoraxoniylar davlati kachon tashkil topgan?

- A) XI asr boshlari.
- B) X asrning ikkinchi yarmi.
- C) XII asr boshlari.
- D) XI asr urtalari.

3. /aznaviylar davlatining asoschisi kim?

- A) Mahmud /aznaviy.
- B) Ma’sud /aznaviy.
- C) Sulton Sanjar.
- D) To‘g‘rulbek.

4. Xorazm 1017 yilda qaysi davlat tarkibiga qo‘shib olindi?

- A) Saljuqiylar davlati.
- V) qoraxoniylar davlati.

- S) /aznaviylar davlati.
D) qoraxitoylar davlati.
5. O‘ziga «*Iskandari soniy*» taxallusini bergan hukmdor kim?
A) Ismoil Somoniy.
V) Sulton Mahmud.
S) Alovuddin Muhammad Xorazmshoh.
D) Sulton Malikshoh.

Adabiyotlar

1. Abu Rayhon Beruniy, “qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar”. Tanlangan asarlar. 1 jild. Toshkent, “Fan”, 1968.
2. Ahmedov B.A. Tarixdan saboqlar. Toshkent, 1994.
3. Bartold V.V. Sulton Sandjar i guzo‘, ZVO t. XX. SPb., 1912.
4. Buniyatov Z.M. Gosudarstvo Xorezmshaxov Anushteginidov. Moskva,»Nauka«, 1986.
5. Vamberi H. “Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi”, Toshkent, 1991.
6. Istoriya Buxaro‘. Tashkent, “Fan”, 1976.
7. Istoriya Xorezma Tashkent, “Fan”, 1977.
8. Ibrohimov N. Ibn Batuta va uning O‘rta Osiyo bo‘ylab sayohati. Toshkent, 1991.
9. Karaev O. Gosudarstvo Karaxanidov. Frunze, 1983.
10. Muhammadjonov A. qadimgi Buxoro. Toshkent, “Fan”, 1991.
11. Narshaxiy, Buxoro tarixi. Toshkent, “Fan”, 1966.
12. Tolstov S.P. qadimgi Xorazm madaniyatini izlab. Toshkent, 1964.

8- mavzu. Oʻrta Osiyo xalqlari hayotida IX-XII asrlarda yuz bergan uygʻonish (renessans) davri. Ajdodlarimizning jahon sivilizatsiyasiga qoʻshgan hissasi

Reja:

1. *Moddiy va manaviy madaniyatning yuksalishi (renessans) ni taʼminlagan tarixiy shart-sharoitlar.*

2. *IX-XII asrlarda ilm fan ravnaqi. Ajdodlarimizning jahon sivilizatsiyasiga qoʻshgan hissasi.*

3. *Islom dinining davlat tayanchiga aylanishi. Sufiylik tariqatlari.*

1. IX-XII asrlarda Oʻrta Osiyo xalqlari tarixida moddiy va maʼnaviy hayotning rivojlanishida oldingi davrlarga nisbatan keskin yuksalish yillari boʻldi. Movarounnahr deb ataladigan bu hududda mustaqil davlatlarning tashkil topishi ularda siyosiy barqarorlik, iqtisodiy rivojlanish va madaniy hayotning ravnaqiga katta taʼsir koʻrsata boshladi. Buxoro, Samarqand, Urganch va Marv kabi shaharlar ilm-fan va madaniyat markazlari sifatida shakllanib rivojlana boshladi.

Ismoil Somoniy, Alptakin, Mahmud /aznaviy, Toʻgʻrulbek, Sulton Sanjar, Otsiz, Takash singari tadbirkor va uzoqni koʻra oladigan davlat arboblari davrida Oʻrta Osiyoda hayotning barcha jabhalarida yuksalishga erishildi, davlat hokimiyati mustahkamlandi, nisbatan tinchlik, osoyishtalik va barqarorlik vujudga keldiki, bu davrda Oʻrta Osiyoda ilm-fan, madaniy hayotning rivojlanishiga keng imkoniyat yaratildi.

Fanda yirik, salmoqli maʼrifiy yuksalish uygʻonish, yaʼni renessans deb atalgan. Fransuz tilidan olingan bu soʻz “tiklanish”, “uygʻonish” maʼnosida tarjima qilinib, adabiyotga kirib kelgan. Renaissance, odatda, u yoki bu hududda, mamlakatda yuz bergan moddiy, maʼrifiy, maʼnaviy jihatdan katta yuksalish davrini tasnif etishda ishlatiladi “Renesans”-“Uygʻonish davri” deb ataladigan davr /arbiy va Markaziy Yevropada joylashgan mamlakatlarda XIV-XVI asrlardagi rivojlanishning oʻziga xos xususiyatlarini ifodalash uchun ishlatilgan. Birinchi marotaba “uygʻonish” atamasining XVI asr italyan rassomi va tarixchisi J.Vazari oʻz asarlarida ishlatadi. Bu atama antik davr merosini, yaʼni antik madaniyatga oʻxshash madaniyatning qaytadan “tirilishi”, “uygʻonish” maʼnosida ishlatila boshladi. Keyinchalik fanda bu atama keng qoʻllanila boshlandi. Shu maʼnoda Oʻrta Osiyo

xalqlari necha ming yillar davomida yaratgan va arablar bosqini davrida inqirozga uchragan madaniy hayotning IX asrdan boshlab tiklanishi va yuksak cho‘qqilarga chiqishi davrini ham haqli ravishda “renessans” – uyg‘onish davri deb atash mumkin.

Tarixchi Abu Mansur as-Salobiyning Buxoro shahriga bergan ta’rifi butun O‘rta Osiyo davlatlarining IX-XII asrlardagi ahvoliga tegishlidir: "... shon-shuhrat makoni, saltanat ka’basi va zamonasining ilg‘or kishilarini jamlagan, yer yuzi adiblarining yulduzlari porlagan hamda o‘z davrining fozillari yig‘ilgan joy edi". Bu davrdagi O‘rta Osiyo hukmdorlari ilm ahli bilan yaqinlashdilar. Mamlakatni boshqarishda ularning bilimi va maslahatlaridan foydalandilar. Hukmdorlarning aksariyati bu davrda o‘z saroylarida olim, shoir va usta san’atkorlar, turli sohalar bo‘yicha qimmatbaho kitoblarni to‘plashga odatlandilar. Saroyga jalb etilgan olim va shoirlar, kutubxonalardagi nodir qo‘lyozma asarlar bilan mag‘rurlanardilar.

O‘rta Osiyoda qadimdan sivilizatsiya asoslari, moddiy va ma’naviy madaniyatning chuqur ildizlari mavjud bo‘lgan. Arablar bosqini natijasida jiddiy putur yetgan o‘lkamiz madaniyati yillar o‘tib bir muncha tiklandi va yangi sharoitda ilm fan rivojlandi, madaniy ma’rifiy sohalarda jiddiy ijobiy o‘zgarishlar yuz berdi. Arab xalifaligi ham, IX asr boshlariga kelib ilm fan, ma’rifat ahamiyatini yaxshiroq tushundi. Xalifalikning yangi poytaxti Bag‘dodda 832 yili “Baytul hikma” (“Donishmandlar uyi”) tashkil etilib, uning ehtiyoji uchun katta mablag‘ ajratildi. Baytul hikma qoshida ikkita rasadxona, ilmiy markaz tashkil etilib, dunyoning turli yerlaridan avvallari bitilgan ilmga oid adabiyot to‘plandi, yunoncha, lotincha, hindcha, xitoycha, forsha va boshqa tillardan arabchaga tarjima qilindi, o‘rganildi. Xalifalik bu ilm maskaniga ko‘p mintaqalardan mashhur allomalarni jalb etdi. Xususan, O‘rta Osiyodan 20 ortiq olimlar bu markazda sadoqat bilan ilm fan rivojiga o‘z salmoqli hissalarini qo‘shgan edilar. Mintaqamizda IX asrga kelib arablarning ma’muriy tazyiqi ancha zaiflashgach ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat bir muncha barqarorlashgan edi. Somoniylar, qoraxoniylar va Xorazmshohlar davlatlarida nisbatan osoyishtalik vujudga keldi. O‘lkada moddiy ishlab chiqarish, madaniy rivojlanish jarayoni ancha tezlashdi, shaharlar hayoti yuksala bordi. Hunarmanmanchilik turlari ko‘paydi, xususan, tog‘ jinslarini ishlash, shishasozlik kuchaydi, savdo-sotiq ishlari qayta rivoj topdi. Davlat tizimida madaniyatni yaxshi anglagan ilmi odamlar ko‘paydi. Xususan, devon boshliqlari (vazirlar), hokimlarning ko‘pchiligi arab, fors, turkiy tillarni bilgan, dunyoqarashlari keng kishilar edi. Masalan, somoniylar davlatining vazirlari Abu Fazl Balamiy, Abdullo Jayhoniylar ma’rifatli insonlar bo‘lgan va ilm-fan rivojiga bevosita homiylik qilganlar. Xorazmshoh Abul Abbas Ma’mun o‘z vaziri Abulhusayn bilan birga Urganchda “Donishmandlar uyi” (akademiya) ni tashkil etgan va unda Beruniy, ibn Sino, Miskavayx, Ibn Iroq kabi allomalar barakali ijod qilganlar.

X-XI asrlarda mintaqada ko‘p bunyodkorlik ishlari amalga oshirilgan, yangi madrasalar, saroylar, masjidlar, maqbaralar va boshqa noyob me’morchilik inshootlari barpo etilgan. O‘lkada ko‘plab karvonsaroylar, rabotlar, sardobalar qurilgan. Buxoro, Samarqand, Xiva, Termiz, Marv, Shosh, Xo‘jand, O‘sh, Andijon, Kesh, Karmana, Koson, Marg‘ilon, Panjikent kabi shaharlarda turli ilm maskanlari bo‘lgan. Ko‘plab madrasalar ishlab turgan, kutubxonalar, kitob rastalari va bozorlari

gavjum bo'lgan. Ko'pchilik oilalarda bolalar avvalo uyda o'qib savod chiqarar, so'ng madrasalarda o'qishga intilar edilar. Bularning bari o'sha paytlarda ma'rifat va madaniyat rivoji uchun zarur bo'lgan muhit, shart-sharoitlar mavjudligidan dalolat beradi. O'lkamizda bu asrlardagi kashfiyotlar va bilimlar ko'p jihatdan hayotiy bo'lib, ijtimoiy ehtiyojni, jadal sur'atlarda o'sib borayotgan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar talabini qondirish, keng ma'noda moddiy va ma'naviy madaniyatning yuksalishi bilan bog'liq bo'lgan. Ana shu ehtiyoj o'lkamizda buyuk allomalarning vujudga kelishida, ular ijodining samaralarida namoyon bo'ldi. Masalan, Al-Xorazmiy o'zining algebraga oid kitobi muqaddimasida asarni yozishdan maqsad mamlakat oldida turgan ehtiyojlar, me'morchilik va sug'orma dehqonchilik bilan bog'liq bo'lgan muammolarni hal qilishda ko'makdir, deb ta'kidlaydi.

2. IX-XII asrlardagi ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy vaziyat mintaqamizda ilm fan, umuman madaniyatning keng ko'lamda rivojlanishini taqozo qilar edi.

Bunday sharoitda yuzlab allomalar davr talabiga javob berib barakali ijod qildilar va ilmning turli sohalarida ko'plab yangiliklar yaratdilar. Aslini olganda, bunday ilmiy, madaniy va ma'naviy yuksalish o'rta asrlar uchun kutilmagan, shu bilan birga dunyoni hayratda qoldirgan hol bo'ldi. Shu boisdan ham bunday ma'rifiy siljish uyg'onish, ilk renessans deb tarixga kirdi. Bunday taraqqiyotning sarvarlari Muso al-Xorazmiy (783-850) va Ahmad al-Farg'oniy (798-865) bo'lganlar. Ular matematika, astronomiya, geografiya fanlarini chuqur o'rganib, bu sohada ko'plab yangiliklar yaratdilar. Xususan, hozirgi "algebra", "algoritm" so'zlari Al-Xorazmiy nomi bilan bevosita bog'liq. Al-Farg'oniy dastlabkilardan biri bo'lib, Yer shari xaritasini tuzgan, uning Damashqdagi rasadxonada ishlab yer meridiani bir darajasining uzunligini o'lchash, Nil daryosi suvi sathini belgilovchi asbobni yaratish kabi kashfiyotlari jahonga ma'lum. Olim yilning yozda eng uzun kunini (22 iyun), qishda eng qisqa kunini (22 dekabr), tunu kunning tengligi 21 mart va 22 sentyabrga to'g'ri kelishini aniqlagan. Vatandosh allomalarimizning aksariyat ko'pchiligi qomusiy olimlar bo'lgan. Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino kabi o'nlab olimlar falsafa, matematika, astronomiya, adabiyot, she'riyat, qonunshunoslik, jamiyatshunoslik bobida samarali ijod qilganlar. X asr allomasi Abu Abdulloh al-Xorazmiy o'zining "Ilmlar kalitlari" nomli asarida o'sha paytda ma'lum bo'lgan ellikka yaqin ilmlar tasnifini, ya'ni klassifikatsiyasini beradi va ularni sharhlaydi. Tabobat va dorishunoslik borasida dunyoga dongi ketgan Ibn Sinodan tashqari Al-qumriy, Abu Mansur qamariy, Sharafutdin al-Iloqiy, Ismoil Jurjoni kabi olimlar unumli mehnat qilganlar. Kimyo fani ravnaqiga Abu Bakr ar-Roziy, Abul Hakim al-Kosiy, geometriya va trigonometriya rivojiga Mahmud Chag'miniy, Shamsutdin A'loul Buxoriy, falsafaga Ibn Miskavayx kabi allomalarning hissalari katta bo'lgan.

Mashhur faylasuf, ko'p tabiiy fanlar bilimdoni Al-Farobiy musiqa haqida ham asarlar yozgan, uning notalar xususidagi kitoblari o'rta asrlardayoq lotin, ivrit (qadimgi yahudiy) va boshqa tillarga tarjima etilgan ekan. Yoki ibn Sinoni olaylik, bilamizki, alloma tabobat, riyoziyot, falsafa, jamiyatshunoslik sohalarida benazir asarlar bitgan. Shu bilan birga ibn Sino 10 jildlik arab grammatikasi xususida kitob yaratgan. Faxriddin Roziy falsafa, mantiq, huquqshunoslik, tibbiyot va boshqa

sohalarda 150 dan ortiq ilmiy risolalar yozgan. Mintaqamizda mavjud bo'lgan ko'p tillilik (aholining ko'pchiligi turkiy, fors va arab tillarini bilgan) bu davr madaniyatining muhim xususiyatlaridan biridir. Shu bilan birga donishmandlarimiz boshqa xorijiy tillardan ham xabardor bo'lganlar. Masalan, buyuk astronom va matematik, geodeganziya, geologiya, mineralogiya, tarix fanlarining bilimdoni al-Beruniy 7-8 tilni mukammal bilgan. Xususan, u yunon olimlari Evklidning "Negizlar" va Ptolemeyning "Almagest" asarlarini yunonchadan, o'zi yaratgan "Usturlobiya" kitobini arabchadan sanskritga (qadimgi hind tiliga) tarjima qilganligi tarixdan ma'lum.

IX-XII asrlarda tarix, tilshunoslik, badiiy san'at kabi gumanitar fanlar ravnaqi ham salmoqli bo'lgan. Abu Bakr Narshaxiyning "Buxoro tarixi", Al-Mustag'firiyning "Nasaf va Kesh tarixi", Bayhaqiyning "Ma'sudiy tarixi" bitildi. Bu davrda Xorazm, Samarqand, Shosh, Termiz, Chog'oniyon o'tmishiga oid tarixiy risolalar yaratildi. Xususan, X asrning o'rtalarida yaratilgan "Buxoro tarixi" turli davrlarda fransuz, rus, ingliz, arab, fors va hozirgi o'zbek tillarida bir necha bor chop etilgan.

O'sha paytlarda turkiy tillarga e'tibor ham kuchayib, adib Ahmad Yugnakiy "Haqiqatlar tuhfasini" dostonini yaratdi. Bizgacha yetib kelgan bu asardan ko'rinib turibdiki, uning muallifi salohiyatli shoir va ahloq muallimi bo'lgan. Bu ajoyib asar 14 bobdan iborat bo'lib, ular ma'naviy-ahloqiy kamolot sirlaridan ta'lim berishga mo'jallangan. Dostonning birinchi bobiga "Ilm manfaati va jaholatning zarari haqida" deb bejiz nom berilmagan. Mashhur turkiyshunos olim Mahmud qoshg'ariy "Turkiy tillarning sintaksis qoidalarini"ni yozdi va "Devonu lug'atit turk" asarini yaratdi. Unda muallif 7,5 mingdan ortiq turkiy so'zlar izohlari, grammatik va didaktik xususiyatlari, shevalari to'g'risida to'xtalgan. Shu davrlarda Yusuf Xos Hojib "Saodatga boshlovchi bilim" kitobini yaratdi. O'zbek adabiy tilining shakllanishida bu asarlarning o'rni katta bo'lgan. O'sha asrlarda o'lkamizda she'riyat keng ko'lamda rivojlandi. Ular ko'pincha fors, turkiy va arab tillarida bitilar edi. Abu Abdulloh Rudakiy, Abu Mansur Daqiqiy, Sobir Termiziy, Abu Mansur as-Saolibiylarning badiiy asarlari mashhur bo'lgan. Abulqosim Firdavsiyning "Shohnoma"si madaniyatimizda ulkan voqea bo'ldi. Bu davrda xalq og'zaki ijodi ham keng rivoj topdi. "O'g'iznoma", "Alpomish", "Go'rug'li", "Manas" kabi dostonlar elga manzur bo'ldi, aholi orasida she'riy aytishuvlar vujudga keldi.

Bundan tashqari arab tiliga bo'lgan ehtiyoj va intilish tufayli ko'p vaqt o'tmay Movarounnahrda ham hatto o'z ona tilidan ko'ra arab tili va yozuvini yaxshiroq o'zlashtirib olgan bilimdonlar paydo bo'ldi. O'rta Osiyo xalqlarining bilimga bo'lgan chanqoqligi, e'tiqodi tufayli tez orada arablarning o'ziga arab tilini o'rgatish darajasiga ko'tarildi. Shuning uchun ham ko'pgina olimlar Damashq, Basra, qohira, Bog'dod, Kufaga borib ijod etishga majbur qilinar edi. Bag'dod shahri sharqning ilm-fan markazi sifatida olamga tanildi, chunki VIII asrning oxirida bu yerda "Bayt ul - hikma" - (donishmandlar uyi) Sharqning fanlar akademiyasi tashkil etildi. Bunga monand holda X asr oxirlarida Xorazmda ham xalifa Ma'mun davrida (995-997 y) Bayt ul- hikma - Ma'mun akademiyasi (Xorazm akademiyasi) tashkil bo'ldi. Bu ikki

ilm o'choqlarida Sharqning mashhur olimu-allomalari tahsil ko'rganlar. Ular orasida Ahmad Farg'oniy, Al Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino va boshqa buyuk allomalarning nomlari bor.

Xorazm akademiyasida falsafa, matematika va tib ilmiga oid masalalar muhokama qilinardi. Bu yerda yirik mutafakkirlardan Ibn Sino, Beruniydan tashqari tarixchi Miskavayx, matematik Abu Nasr Arroq, faylasuf Abu Saxl Masixiy, tabib Ibn Xammorlar to'plangan edi. Ammo Urganchdagi bu muhit uzoq ishlamadi. U Mahmud /aznaviyning tazyiqi ostida tezda tarqalib ketdi.

Buyuk olim va alloma vatandoshlarimiz jahon ilm-fan xazinasiga qanday hissa qo'shdilar?

Muhammad ibn Muso al Xorazmiy (783-850) mashhur matematik astranom, geograf va tarixchi edi. Uning "Al Jabr va muqobala", "Hisob al-hind", "Kitob surati al-Arz". "Kitob at-tarix", "Kitob al-amal bul usturlabot" kabi asarlari olimga jahonshumul shuhrat keltirdi. xorazmiy yaratgan 20 dan ortiq asardan bizning davrimizgacha faqat 10 tasi yetib kelgan.

Xorazmiy ijodi merosida "Aljabr va al-muqobala" kitobining ilmiy ahamiyati nihoyatda buyukdir. Bu kitob bilan u matematika tarixida birinchi bo'lib algebra faniga asos soldi. Hatto "algebra" atamasi ushbu kitobning qisqacha "aljabr" deb yuritilgan qisqartirilgan nomning aynan ifodasidir.

Xorazmiy nomi esa matematika faniga "algoritm" atamasi shaklida o'z ifodasini topdi. Uning "aljabr" asari asrlar davomida avlodlar qo'lida yer o'lchash, bino qurish, merosni taqsimlash va boshqa turli hisob va o'lchov ishlarida dasturilamal bo'lib xizmat qildi. Bu risola XII asrdayoq Ispaniyada lotin tiliga tarjima qilindi. Keyinchalik Yevropa olimlari Xorazmiy asarlarini qayta-qayta ishlab u asosda asarlar yozdilar. Xorazmiyning arifmetik risolasi hind raqamlariga asoslangan o'nlik pozision hisoblash tizimi Yevropada, qolaversa, butun dunyo taraqqiyotida buyuk ahamiyat kasb etdi, algebrani mustaqil fan darajasiga ko'tardi.

"Bayt ul-hikma" da faoliyat ko'rsatgan olimlardan yana biri buyuk astronom, matematik va geograf Ahmad al-Farg'oniy (797-865)dir. U Farg'onada tavallud topgani uchun Sharqda al Farg'oniy, /arbda esa Alfarganus taxallusi bilan shuhrat topgan. U avval Marv, so'ngra Bag'dod, Damashq va qohira shaharlarida astronomiya, matematika va geografiya fanlari bilan shug'ullandi. qator ilmiy va amaliy asarlar yozib qoldirdi. "Kitob fi usul ilm an-Nujum" (Falakiyot ilmining usullari haqida kitob), "Falakiyot risolasi", "Falak asarlari sababiyati", "Al Majistiy", "Ilm-hayya", "Al Farg'oniy jadvallari", "Usturlob bilan amal qilish haqida", "Oy yerning ustida va ostida bo'lganida vaqtni aniqlash risolasi", "Etti iqlim hisobi", "Usturlob yasash haqida kitob" asarlarining qo'lyozmalari Angliya, Fransiya, Germaniya, Misr, Hindiston, AqSh va Rossiyada saqlanmoqda.

Ahmad Farg'oniy Bag'dod va Damashqda rasadxonalar qurilishida shaxsan qatnashdi. U 812 yilda quyosh tutilishini oldindan bashorat qilib berdi, yerning dumaloq ekanini ilmiy dalillar bilan isbotlab, bir xil fazo yoritgichlarni har xil vaqtda ko'rilishini, tutilishini hamma joyda har xil kuzatish mumkinligini izohlab berdi. 861 yilda qohira shahri yaqinida joylashgan Ravzo orolida Nil daryosi sohilida qurilgan qadimgi gidrometr-daryo oqimi sathini o'lchagich Miqyos an-Nil inshooti qayta tiklandi.

Bizning davrimizgacha Ahmad Fargʻoniyning sakkiz asari saqlanib, ularning birortasi ham hozirgi zamon tillariga tarjima qilinmagan edi. Ahmad Fargʻoniy tavalludining 1200 yilligi munosabati bilan uning ayrim risolalari oʻzbek va rus tillariga tarjima qilindi.

Abu Nasr Farobiy 873 yilda Aris daryosining Sirdaryoga quyilishida joylashgan Farob (Oʻtror) shahrida tugʻildi. U avval ona shahrida, soʻng Samarqand, Buxoro va Bagʻdodda bilim oldi.

Farobiy riyoziyot, falakiyot, tabobat, musiqa, mantiq, falsafa, tilshunoslik va adabiyot sohalarida ijod etgan. U 160 dan ortiq asar yozib, oʻrta asr fan va madaniyatiga ulkan hissa qoʻshdi.

Aristotelning “Metafizika” asari maqsadlari haqida, “Musiqa kitobi”, “Baxt saodatga erishuv haqida”, “Tirik mavjudot aʼzolari haqida”, “Siyosat al Madoniya” (Shaharlar ustida siyosat yuritish) kabi asarlari shular jumlasidandir. Farobiy bilimining kengligi tufayli u Sharqda Aristoteldan keyingi ikkinchi muallim-“Muallim us-soniy” nomi bilan shuhrat topdi. Farobiy oʻrta asr sharoitida aql va ilm tantanasi, maʼnaviy ozodlik, komil inson va adolatli jamiyat uchun kurashgan buyuk siymo edi.

Bu davrning ulugʻ mutafakkirlaridan yana biri Abu Ali Ibn Sino edi. U 980 yili Buxoro yaqinidagi Afshona qishlogʻida, mahalliy amaldor oilasida dunyoga keldi. U 10 yoshlarida maktabni tugatgach, ustози Abu Abdulloh an Natimiydan mantiq, falsafa, riyoziyot va fikh ilmlarini oʻrgandi. 16 yoshidan turli fanlar boʻyicha Sharq va /arb olimlarining ilmiy asarlarini mustaqil ravishda oʻrgandi. U ayniqsa tabobat ilmining qadimgi allomalari Gippokrat va Galen hamda Sharqning buyuk hakimi va mutafakkiri Abu Bakr ar-Roziy (864-925) ning asarlarini puxta oʻrgandi. U 17 yoshidayoq eʼtiborli olim va tabib boʻlib yetishadi. U somoniylarning saroy kutubxonasida bir yil davomida bilimini chuqurlashtirishga erishdi. IX asrning oxiri X asr boshlarida Movarounnahr va Xurosondagi murakkab siyosiy vaziyat oqibatida yuzaga kelgan ogʻir sharoitda Ibn Sino oʻz ona shahri Buxoroni tark etib, avval Urganchda Xorazmshoh saroyidagi olimlar qatoridan joy oladi. Soʻng Mahmud /aznaviyning tazyiqi tufayli Xorazmdan chiqib ketadi. U umrining oxirigacha Obivard, Gurgan, Ray, qavzin, Isfaxon, Hamadon shaharlarida hukmdorlar qoʻlida tabiblik va vazirlik qildi. Ibn Sino arab va fors tillarida fanning turli sohaları boʻyicha 300 dan ortiq asarlar yozdi. Nazm va nasrda qalam tebratdi. Uning besh jildlik “Al qonun fit-tib”, “Kitob ush-shifo”, “Donishnoma”, “Solomon Ibsol”, “Risalat at-Tayr” va boshqa koʻpgina asarlari shular jumlasidandir. Olimning “Al qonun fit-tib” asari XII asrdayoq lotinchaga tarjima qilingan boʻlib, to XVII asrlargacha Yevropa tabobatida asosiy qoʻllanma sifatida foydalanilgan. Oʻrta asrning bu buyuk allomasi Sharqda “Shayx-ur rais”, /arbda esa “Avisenna” nomlari bilan shuhrat topdi.

Oʻsha zamonda Urganchda yashab ijod etgan mutafakkirlardan biri Abu Rayhon Beruniy (973-1048) edi. U Urganchda taʼlim oldi. Soʻng Xorazmshoh Maʼmun saroyida, 1017 yildan esa Mahmud /aznaviyning talabi bilan /azna shahriga borib umrining oxirigacha shu yerda ijod qiladi. U falakiyot, geografiya, matematika va tarix fanlari boʻyicha 154 ta ilmiy asar yozgan. Beruniyning “Osor ul-boqiya” (“Oʻtmish ajdodlardan qolgan yodgorliklar”), “Hindiston”, “Minerologiya”, “Geodeziya” kabi yirik asarlari shular jumlasidandir. U oʻzining falakiyotga oid

asarida Kopernikdan qariyb 5 asr ilgari yerning quyosh atrofida aylanishi haqidagi fikrni birinchi bo‘lib ilgari surgan edi. Yerning dumaloq shaklda ekanligini asoslab berdi. Amerika qit‘asi borligini bashorat qildi. U, dunyoning geografik xaritasini tuzdi. Beruniyga fan olamida katta shuhrat keltirgan asarlari “Hindiston” va “O‘tmish ajdodlardan qolgan yodgorliklar” nomli kitobidir. Olim “Hindiston” asarida Hindistonning geografiyasi, aholisining mifologik tasavvurlari haqida ma’lumot beradi. “O‘tmish ajdodlardan qolgan yodgorliklar” asarida esa yunonlar, rumliklar, forslar, so‘g‘dlar, xorazmliklar, nasorolar, yaxudiylar, arablarning islomgacha bo‘lgan urf-odatlar, diniy e’tiqodlari, matematik va geografik tushunchalar to‘g‘risida qimmatli tarixiy ma’lumotlar bayon qilingan. Beruniyning ilmiy-falsafiy merosi shubhasiz jahon fani va madaniyati xazinasiga qo‘shgan katta hissasi bo‘ldi.

899 yilda Buxoro yaqinidagi Narshax qishloqida tavallud topgan Abu Bakr Muhammad ibn Ja‘far Narshaxiyning ilmiy asarlari to‘qrisida ma’lumotlar juda kam. Uning faqat “Tarixi Buxoro” (Buxoro tarixi) asari bizgacha yetib kelgan. Asar qo‘lyozma nusxalarda va hozirgi zamon ilmiy adabiyotlarida “Tarixi Narshaxiy”, “Tahqiq ul-Viloyat” (Viloyat haqiqatini aniqlash), “Axbori Buxoro” (Buxoro haqida xabarlar) kabi nomlar bilan atalishiga sabab uning asl nusxasi saqlanib qolmagan. Arab tilidan fors tiliga tarjima qilish jarayonida va nusxa ko‘chirishda matnlar qisqartirilgan va yangi voqealar bilan to‘ldirilgan.

“Buxoro tarixi” asari o‘zining ilmiy ahamiyatini yo‘qotmagan va hozirgi kunda somoniylar davri tarixi bo‘yicha eng noyob, qimmatli asar hisoblanadi. Asarda Somoniylar davlatining siyosiy, iqtisodiy, madaniy, ijtimoiy hayotiga oid ma’lumotlar keltirilgan. Movarounnahr va Xuroson aholisining arab bosqinchilariga qarshi Muqanna boshchiligidagi qo‘zg‘oloni bilan boqliq bo‘lgan ma’lumotlar ham bu asarda ma’lum darajada o‘z ifodasini topgan. Narshaxiy saroy tarixchisi bo‘lgani sababli hukmron tabaqa siyosatini yoqlab, xalqning hokimiyatga chiqishini qoralagan.

Mashhur tilshunos olim Mahmud qoshg‘ariyning 1069 yilda yozgan “Devoni Lug‘ati turk” asari diqqatga sazovordir. Mahmud qoshg‘ariy bu asarda qadimiy turkiy tilga oid so‘zlar ifodalarining arab tiliga tarjimasini, shuningdek, she‘riy parchalarni turkiy tilda bergan. Mazkur asar bizga qadim zamonlardagi turkiy xalqlarning tili, tarixi, turmush tarzi, badiiy ijodi to‘qrisida keng ma’lumotlar beradi.

Yusuf Xos Hojibning “qutadg‘u bilig” asari masnaviy yo‘lda bitilgan doston bo‘lib, u 1300 misradan ziyoddir. Bu asarning qimmati shundaki, u eski turkiy tilda yozilgan shoh asardir. Unda muallif ahloqiy-tarbiyaviy fikrlarni badiiy shaklda ifoda etib, ezgulik, adolatparvarlik va xalqparvarlikdan ta’lim beradi. Asar tilining ravonligi, badiiy barkamolligi, geografik ma’lumotlarga boyligi bilan ajralib turadi. Juda katta tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lgan nodir asardir.

XII asrda turkiy tilda ijod etgan shoir va mutafakkirlardan yana biri Ahmad Yugnakiydir.

Ahmad Yugnakiydan yagona meros-“Hibatul-haqoyiq” nomli asari saqlanib qolgan. Shoir o‘z asarida ilm-fan, olim va fozillarni ulug‘laydi, ma’rifatparvarlikni targ‘ib etadi, kishilarni ilmiy va ma’rifatli bo‘lishga chaqiradi.

Bu davrda yuksak badiiy tafakkur timsoli sifatida forsiyda daho shoir hisoblangan Abulqosim Firdavsiy tomonidan yaratilgan shoh asar “Shohnoma”

asarini ko'rsatish mumkin. Unda Eron va Xurosonning ming yillik boy tarixi podsholarining saltanat uchun olib borgan janglari, xalqlarning achchiq kechmishlari yuksak badiiy obrazlar timsolida yoritib berilgan.

O'rta Osiyoda arab, turkiy tillar bilan bir qatorda fors-tojik, dariy tili ham rivojlanib bordi. O'rta Osiyoda badiiy adabiyotning ravnaqiga tojik klassik poeziyasining asoschisi Abu Abdulloh Ja'far Rudakiy, Abu Mansur Daqiqiy, Abdulhasan Balxiy va boshqalar g'oyat katta hissa qo'shdilar.

Rudakiy IX asr oxirlarida Panjikent yaqinidagi Panjrudak qishloqida tug'ilgan. Yoshligidan u chang (rud) chalib, she'r yozib kuy bastalagan va hofizlik qilgan. U Nasr ibn Ahmad tomonidan sozanda va shoir sifatida saroyga chaqirtirilgan. Rudakiy "Kalila va Dimna", "Sinbadnoma", "Arois va Nafois", "Davroni oftob" nomli asarlar yozgan. U she'riyatda, ayniqsa qasida bitishning mohir ustasi bo'lgan. Uning "Jo'yi Muliyon", "Mayning onasi" va "qarilik" kabi qasidaları xalq o'rtasida g'oyat shuhrat topgan. Rudakiy o'z she'rlarida ona Vatani, uning tabiati va aholisini, insooniylarini his-tuyg'ularini tarannum etadi. Shoir haqsizlik va adolatsizlikka qarshi dadil chiqadi, o'sha vaqtlarda hukm surgan tartibsizliklarni ayamay fosh etadi. Shuning uchun ham umr bo'yi ta'qib etilgan. Oxiri Buxorodan quvilgan Rudakiy 941 yilda ona qishlog'ida vafot etadi.

3. IX-XII asrlarda islom dini O'rta Osiyo xalqlari davlatchiligi tarixida katta rol o'ynay boshlaydi. Bu vaqtda islom dini Sharqda keng tarqalib jahon dini darajasiga ko'tarildi. IX-XII asrlarda dunyoviy fan va madaniyat bilan bir qatorda islom mazmunini anglash, uning mohiyatini o'rganish, targ'ib qilishda ham katta ishlar qilindi. Bunday mas'uliyatli va savob ishda Imom al-Buxoriy (810-870) va Abu Iso Muhammad at-Termiziy (824-892)lar tashabbuskor bo'ldilar. Ular islom dunyosida vujudga kelgan minglab hadislarni sinchiklab o'rgandilar, xolis va ishonarlilarini ajratib, ularga sharhlar berdilar. Ular Muhammad payg'ambarning hayoti va faoliyati, shuningdek uning diniy va axloqiy ko'rsatmalariga oid asarlar yozdilar. Bu buyuk allomalar mashaqqatli ijodlarida va amaliy ishlarida musulmonchilikning asl ma'nosini mahorat bilan ochib berdilar, islomning ilm fanga, madaniyatga, umuman taraqqiyotga bo'lgan ijobiy ta'sirini ko'rsata bildilar. Ular islomning insonparvarlik xususiyatlarini ta'kidlab, uning ko'pchilik manfaatini ko'zlovchi demokratik e'tiqod ekanligini yoritib berdilar. Al-Buxoriy va At-Termiziyning sadoqatli izdoshlari Abdurahmon an-Naso'iy, Abu Mansur al-Moturidiy, qaffol ash-Shoshiy, Mahmud az-Zamaxshariy, Abu Iso Samarqandiy, Najmiddin Kubro kabi ulamolar musulmon dunyosining yirik mutafakkirlari sifatida ko'pchilikka mashhur bo'ldilar. Xususan, shayx al-Moturidiy ta'limotiga ko'ra, bilishning uch manbai mavjud. Ular his (sezgi), naql rivoyat va aql-idrokdir. Shu bilan birga ul zot aql idrokning alohida o'rni borligini ta'kidlaydi. Demak, aqliy dalillar va isbotlar asosida vokelikni anglamoq musulmonchilikda muhimdir.

Hazrati imom ash-Shoshiy halollik, odillik masalalarini o'z asarlarida keng yoritgan. Shariat qonun-qoidalarini chuqur tahlil etib, "Hidoya" asarini yaratgan Burxoniddin Marg'inoniyning mulohaza va tavsiyalari islom dunyosida ko'p asrlar davomida muhim manba bo'lib, u yoki bu masalani adolat va insof nuqtai nazaridan hal etishda asosiy qo'llanma vazifasini bajargan.

Islom dini shakllangandan so'ng uning doirasida, qur'on va hadis talablariga mos ravishda paydo bo'lgan tasavvuf (so'fiylik) ta'limoti XI asrga kelib keng tarqala boshladi. O'lkamizda so'fiylik asoslarini Yusuf Hamadoniy, Abdulholiq Fijduvoniy, Ahmad Yassaviy, Sulaymon Boqirg'oniy targ'ib etganlar va rivojlantirganlar. So'ng Xorazmda Kubraviya, Buxoroda naqshbandiya tariqatlari shakllandi. Bularning barchasi o'sha davrda islom madaniyatining shakllanishida, odamlarning iymonli bo'lib yetishishida muhim o'rin tutgan. Bu iymon e'tiqod asrlar davomida sinovdan o'tdi va hamon odamlarni kamtarlikka, mo'minlikka, halollikka, bag'rikenglikka, insofu vijdonli bo'lishga da'vat etib kelmoqda.

Demak, bir davrda va bir makonda ham dunyoviy fanlar, ham diniy bilimlar rivojlangan, ular biri ikkinchisiga keskin ziddiyatda bo'lmagan. Farb mamlakatlarida deyarli yetti asr davomida inkvizisiya (zulmat) hukm surgan bir vaqtda, ilm fan quvg'inda bo'lib, xurofot esa keng ildiz otgan bir paytda, musulmon yurtlarida, xususan O'rta Osiyoda, ma'naviy- ma'rifiy taraqqiyot yuz berdi va yuksaldi. Bu holatning asosiy sabablaridan biri islomning bilimga ijobiy qarashidadir. Ayni paytda, dunyoviy ilm ahli islomni nafaqat inkor etmadi, balki ko'p jihatdan unga tayandi, musulmonchilikning axloqiy, ma'naviy sifatleri esa ularga madad bo'ldi.

O'sha davr shaharlari orasida islom dini ta'limotini chuqur tarqib qilishda Buxoro shahri alohida o'rinni egallaydi. Shu davrdan boshlab "qubbatul islom"- "Islom dinining gumbazi" nomi bilan shuhrat topa boshladi. Bu davrda islom ta'limotiga bebaho hissa qo'shgan Imom al-Buxoriy va Iso at-Termiziy kabi ko'plab ulamolar yetishib chiqdilar. Ular shu kunga qadar hadis ilmining eng ko'zga ko'ringan, butun musulmon dunyosi tomonidan tan olingan allomalari darajasiga ko'tarilgan allomalardir.

Imom Buxoriy (809-870) Buxoroda tug'ilib, shu yerda birinchi bilimlarni oladi. So'ngra bilimni yanada chuqurlashtirish maqsadida Makka, Madina, Bag'dod, Damashq, Kufa, Nishopur kabi shaharlarga boradi. Manbaalardan bizga ma'lumki, Imom Buxoriy islom dini masalalariga bag'ishlangan 20 ga yaqin asar yozgan. Shu kitoblar orasida Buxoriyni butun dunyoga mashhur qilgan asar "Al-Jome' as-Sahih" (Ishonchli to'plam) asaridir. Bu asar 160 qismdan iborat bo'lib, 7275 hadisni o'z ichiga oladi. Buxoriy hadislarni to'plash va bayon etishda uning haqiqiyligiga asosiy e'tibor bergan, uning haqiqatga yaqinligini isbotlovchi dalillarni keltirgan va shu asosda hadislarni klassifikatsiya qilgan olimdir. Uning diqqat markazida fanning inson uchun tarbiyaviy ahamiyati, uning ma'naviy yuksalishi, fozilligi, donoligi, yaxshi va yomonni ajrata olishi turadi. Umrining oxirida u o'z vataniga qaytib keladi va Samarqand yaqinida vafot etadi. Mustaqillik yillarida bu ulug' bobokalonimiz ruhini shod etib, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov tashabbusi bilan uning vafot etgan joyida ulkan majmua barpo qilindi. Hozirda u joy nafaqat mamlakatimiz fuqarolarining, balki butun musulmon dunyosi ahlining ziyoratgohiga aylandi.

Imom at-Termiziy (824-892) Termiz yaqinida tug'ilgan. U ham Buxoriy singari Sharqning juda ko'p shaharlarida bo'lib, o'z bilimni oshirishga harakat qiladi. At-Termiziy hadislardan tashqari filologiya va tarixga oid asarlar ham yozdi.

Uning 10 dan ortiq yozgan asarlari orasida nomini butun musulmon olamiga mashhur qilgan asari “Jome’ at-Termiziy” yoki “Sunan at-Termiziy” dir. Bu asar islomda ulamolar tomonidan haqiqiy deb tan olingan mashhur hadislar to’plamidan biridir. Termiziyning ilmiy merosi diniy ahamiyatga ega bo’lishi bilan birga, axloqiy, didaktika tarixida ham juda katta o’rin egallaydi.

IX-XII asrlarda Movarounnahr va Xorazmda islom huquqi - shariat ancha rivoj topdi. Fiqh ilmi-musulmon qonunchiligi-Sharq xalqlari va islom madaniyati erishgan buyuk yutuq bo’lib, bu borada Movarounnahr va Xorazm allomalari juda boy meros qoldirganlar. Vatandosh fikhshunos olimlarimiz: Abu Lavs al-Buxoriy, Abu Mansur al-Moturudiy, Abullays as-Samarqandiy, Abu Bakr al-Buxoriy, va boshqalar o’z davrida islom dunyosida ma’lum va mashhur bo’lganlar. Nomlari yuqorida tilga olingan olimlar orasida Ali ibn Abu Bakr ibn Abdul Jalil al-Farg’oniy ar- Rishtoniy al-Marg’inoniy alohida o’rin tutadi.

Burxoniddin Marg’inoniy musulmon olami fani erishgan barcha bilimlarni egallagan, ulug’ allomalardan saboqlar olgan. Sunniy shariatning to’rt asosiy mashablari asoschilari va ularning shogirdlari asarlarini qunt bilan mutolaa qilgan. Bu narsa ulug’ allomaga fiqh ilmi bo’yicha tengsiz asarlar yozib qoldirishga imkoniyat yaratadi. Fiqhshunos olimning “Bidoyat al-mubtadiy” (Boshlovchilar uchun dastlabki ta’lim), “Kifoyat al-muntaqiy” (Yakunlovchilar uchun tugal ta’lim), “Nashr-ul mashab” (Mashabning yoyilishi), “Kitob ul-mazid” (Ilmni ziyoda qiluvchi kitob), “Kitob ul-faroiz” (Farzlar kitobi), “Majmaa ul-navozil” (Nozil bo’lgan narsalar to’plami), “Manosiq ul-haj” (haj masorimlari), “Kitob ul-mashoyix” (Shayxlar to’g’risidagi kitob) kabi buyuk asarlar shular jumlasidandir. Albatta bu ulug’ alloma ijodida “Xidoya fi furu’ al fikh” (Fiqh sohalari bo’yicha qo’llanma) tengi yo’q shoh asardir. Bu asarni olim 1178 yilda Samarqandda yozgan. Burxoniddin Marg’inoniyning “Hidoya” kitobi to’rt jildidan iborat bo’lib, u 56 bobni o’z ichiga oladi. Bu asar o’ziga xos shariat kodeksi bo’lib, u hozirgi kunda ham islom dunyosi qonunshunoslari uchun asosiy qo’llanma sifatida xizmat qiladi. Unda shariat masalalarida muallifning fikr-mulohazalari bilan bir qatorda hanafiylik mashabining barcha imomlari, shuningdek boshqa mashab vakillarining mulohazalari ham o’rin olgan. Asarda islomning asosiy marosim talablari, huquqiy va ahloqiy qoidalari, xususan, tahorat, namoz, zakot, ro’za, haj, qurbonlik; oila va nikoh bilan bog’liq bo’lgan masalalar, huquqiy qoidalarni bajarmaganlik uchun jazo choralari belgilangan. “Hidoya” da mulkiy va moliyaviy munosabatlarga, jinoyat va jazo, fuqarolik huquqlari, sud va protsessual masalalar keng o’rin olgan. Yana unda urushlar, o’lja olish va uni taqsimlash, turmush va faoliyatdagi taqiqlashlar, ijozatlar haqida ham yo’l-yo’riqlar berilgan.

Tasavvuf, ya’ni so’fiylik, umumiy tarzda aytganda, poklangan, zohid, taqvodorlik ma’nosini anglatuvchi xalqparvar tariqat bo’lib, u o’rta asrlar musulmon Sharqida keng tarqalgan. Feodal davrning bu diniy-falsafiy oqimi dastlab IX asrda Iroqda yuzaga keldi. U jabrdiyda odamning nochorlik va zulmga qarshi noroziligini ifodalaydi. Tasavvuf hususiy mulkchilik hamda boylik va kambag’allikning vujudga kelishini adolatsizlikning oqibati deb qaraydi.

Bu oqim Movarounnahrda Eron orqali kirib keladi. Uning yoyilishi o’rta asrlarning aqid mutafakkirlari Hakim at-Termiziy, Abu Hamid /azzoliy, Yusuf

Hamadoniy, Abduholiq /ijduvoniy va Ahmad Yassaviylarning nomlari bilan bog'liq bo'ldi. U hayot bilan chambarchas boqliq bo'lib, izdoshlarini mehnatga, kasb-hunar egallashga da'vat etadi. Tasavvuf ta'limoti asosida inson faoliyati va uning kamoloti yotadi. Unda inson har bir narsaga ong, aql-idrok bo'lmog'i, bosgan har bir qadamida diqqat-e'tibor sezmog'i lozim, u Vatan ishq bilan band bo'lmog'i, xalq bilan aloqada birga hayot kechirmog'i kerak deb uqtiradi.

Tasavvufning turli davrlarda turli xildagi yo'nalishlari paydo bo'ladi. XII asrda Turkistonda yassaviya, XII asrning oxirida Xorazmda kubroviya, XIV asrda esa Buxoroda naqshbandiya va boshqalar vujudga keladi. Bular insonni mehnat qilishga, to'g'ri yo'ldan adashmaslikka targ'ib qiladi. U insonni halol va pok bo'lishga, o'z mehnati bilan kun kechirishga, muhtojlarga hayr-ehson berishga, sofdil va kamtar bo'lishga chaqiradi. Uning "Dil ba yoru, dast ba kor" (Ollohn o'zinga yor bilginu, ammo mehnat qilishni unutmagin) degan hikmati shiorga aylandi.

"Naqshbandiya" tariqatining asoschisi Xoja Abduxoliq /ijduvoniy (1103-1179y) Sharq falsafasi tarixida o'ziga xos o'rin egallaydi. Uning falsafiy qarashlari tasavvufdagi Xojagon(Xojalar) xalqasida shakllandi. Agar bizgacha Ahmad Yassaviyning "Hikmat" lari meros bo'lib qolgan bo'lsa, Abduholiq /ijduvoniydan "Risolai Sohibiya", "Risolai Shayxshuyuk Hasrati

Abu Yusuf Hamadoniy" kabi asarlari meros bo'lib qolgan. Ammo bu asarlar hali yaxshi o'rganilmagan va keng xalq ommasi orasida tarqib qilinmagan. Xoja Abduholiq /ijduvoniy ustozidan ko'p narsalar o'rganar ekan, o'zi ko'p hollarda mustaqil fikr yuritib, ba'zi masalalarda o'z yo'lini shakllantirishga harakat qilgan. Uning asarlari, hayoti, qilgan ishlari butun turk olamida alohida o'rin egallab, ma'naviy hayotda o'chmas iz qodirgan. Uning ma'naviy merosini o'rganish uchun katta ishlar amalga oshirilyapti. Asarlarini o'zbek tiliga tarjima qilish boshlandi. 2003 yil noyabr oyida Abduholiq /ijduvoniy tavalludining 900 yilligi nishonlandi. Uning maqbarasi ta'mirlandi va qo'shimcha binolar qurilib kompleks ziyoratgohga aylantirildi.

Xulosa qilib ona diyorimizning uyqonish (renessans) davri tarixiga yakun yasalar ekanmiz, shuni e'tirof etish kerakki, Islomning kirib kelishi bilan ajdodlarimizning qarashlari yanada mustahkamlandi va o'ta xalqchil baynalminallik mafkurasi shakllanib taraqqiy topdi. Bu davrda Ismoil al-Buxoriy, Iso at-Termiziy, Burxoniddin Marg'inoniy kabi zabardast aqoid ulamolari yetishib chiqdi. Ular islom dini va qonunshunosligi taraqqiyotiga va uning jahon dini darajasiga ko'tarilishiga katta hissa qo'shdilar.

Keyinchalik vujudga kelgan Somoniylar, qoraxoniylar, /aznaviylar, Xorazmshohlar kabi buyuk davlatlar tashkil topishi bilan bu o'lkada ilm-fanning rivoji uchun qulay imkoniyatlar ochildi. Ilmu-fanning rivoji o'z navbatida o'lkada sug'orma dehqonchilik, irrigatsiya, ayniqsa, muhandislik asosidagi suv inshootlarini qurish, binokorlik, me'morchilik va kon ishlarini yo'lga qo'yilishiga olib keldi.

Aynan shu davrda ko'plab buyuk allomalar yetishib chiqdilar. Ular jahon ilm-faniga ulkan hissa qo'shdilar. Bu davr O'rta Osiyoda ilm-fan, ma'rifat va madaniyatning yuksak parvozi bo'lib, jahon sivilizatsiyasiga ulkan hissa qo'shilgan davr bo'ldi. Shuning uchun ham IX-XII asrlar Vatanimiz sivilizatsiyasi va madaniyati taraqqiyotida «Oltin asr» (renessans) davri bo'lib qoldi.

Tayanch tushunchalar

1. Renessans, Islom, xalifa, xalifalik, masjid, madrasa, qur'oni Karim, Hadisi shariflar, markazlashgan davlatlar, Bayt-ul hikma, buyuk allomalar, algebra, algoritm, Avisenna, Al-Fraganus, Muallim as-soniy, Shayx ur-ra'is, "Buxoro tarixi" Devoni Lug'atit turk, qutadg'u bilig, Hiybat-ul haqoyiq, "qubbatul islom", "Al Jome' as-Sahih", "Jome' at-Termiziy", "Al Hidoya", "Dil ba yoru, dastba kor".

Savol va topshiriqlar

1. "Uyg'onish" davri qanday davr?
2. Buyuk olim va alloma vatandoshlarimiz jahon fani va madaniyatiga qanday hissa qo'shdilar?
3. IX–XII asrlarda O'rta Osiyoda ilm–fan va madaniyatining yuksalishiga nimalar turtki berdi?
4. IX-XII asrlarda O'rta Osiyoda ilm-fan taraqqiyotiga hissa qo'shgan qanday allomalarni bilasiz?
5. Ajdodlarimiz qoldirgan ilmiy va madaniy meros jahon fani va madaniyatida qanday o'rin tutadi?
6. Islom madaniyatining muhim tarkibiy qismi hisoblangan tasavvuf ta'limoti haqida nimalarni bilasiz?

Testlar

- 1.«Algebra» atamasi qaysi O'rta Osiyolik allomaning nomi bilan bog'liq?
A) Al-Xorazmiy
B) Farobiy
C) Beruniy
D) Zamahshariy
- 2.Abu Rayhon Beruniy yashab ijod etgan davrni ko'rsating?
A) 973-1048.
B) 980-1037
C) 999-1065
D) 780-847
3. Mashhur tarixchi Narshaxiyning qanday asarini bilasiz?
A) «Buxoro tarixi»
B) «Turt ulus tarixi»
C) «Jome ut-tavorix»
D) «Zafarnoma»
4. Xorazm Ma'mun Akademiyasida quyidagi allomalardan qaysilari tahsil olganlar?
A) Nizomulmulk, Abulqosim Firdavsiy.
B) Ahmad Fargoniy, al-Xorazmiy.
C) Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy.
D) Abu Nasr Farobiy, Mahmud qoshg'ariy.
5. «qubbat ul-islom» nomi bilan shuhrat topgan shaharni aniqlang?
A) Samarqand.
V) Urganch.

- S) Damashq.
D) Buxoro.

Adabiyotlar

1. Karimov I.A. “Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q”. Toshkent, “O‘zbekiston” , 1998.
2. Karimov I.A. O‘zbekistonning o‘z istiqlool va taraqqiyot yo‘li. Toshkent, “O‘zbekiston”, 1992.
4. Abu Rayhon Beruniy, “qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar”, Toshkent, “Fan”, 1968.
5. Ahmedov B. Tarixdan saboqlar. Toshkent, 1994.
6. Bertels Ye.E. Sufizm i sufiyskaya literatura. Moskva, 1965.
7. Vamberi H. “Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi”, Toshkent, 1991.
8. Istoriya Buxaro‘. Tashkent, “Fan”, 1976.
9. Istoriya Xorezma. Tashkent, “Fan”, 1977.
10. Mes. A. Musulmanskiy renessans. Moskva, 1973.
11. Moziydan taralgan ziyo. Imom al- Buxoriy. Toshkent, “Sharq”, 1998.
12. Narshaxiy. Buxoro tarixi. Toshkent, “Fan”, 1966.
13. Rustamov A. Mahmud Zamahshariy. Toshkent, «Fan», 1979.
14. Tolstov S.P. qadimgi Xorazm madaniyatini izlab. Toshkent, 1964.
15. Buyuk siymolar va allomalar. I,II kitoblar. Toshkent, “Meros”, 1995-96 yillar.
16. Xayrullaev M. Uyg‘onish davri va Sharq mutafakkiri. Toshkent, «O‘zbekiston», 1971.
- 17.O‘zbekiston Respublikasi Ensiklopediyasi. “qomuslar bosh tahririyati”, Toshkent, 1997.
- 18.O‘zbekiston tarixi. “Yangi asr avlodi”. Toshkent, 2003.

9-mavzu: Mo‘g‘ullar istilosi va zulmiga qarshi kurash. Jaloliddin Manguberdi

Reja

- 1. Mug‘ullar istilosi arafasida Xorazmshohlar davlatidagi vaziyat. Mug‘ullar saltanatining vujudga kelishi. Uning istilochilik yurishlari va oqibatlari.*
- 2. Jaloliddin Manguberdi jasorati. Mo‘g‘ullar zulmiga qarshi kurash.*
- 3. Chig‘atoy ulusining tashkil topishi, uning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti.*
- 4. XIII-XIV asrning birinchi yarmida o‘lkaning madaniy hayoti.*

1. Avval aytib o‘tganimizdek XII asrda Xuroson va Movarounnahrda saljuqiylar, qoraxoniylar va qoraxitoylar singari sulolar o‘rtasida o‘zaro kurashdan foydalangan Xorazm yana o‘z mustaqilligini tiklab oldi.

Xorazm tarixi va madaniyatini o‘rgangan olim S.P.Tolstov “Bu davrlardagi Xorazmning iqtisodiy parvozini nazardan o‘tkazar ekansan, bir vaqtlar buyuk feodal monarxiya bo‘lgan bu davlat qiyofasining qoldiqlari ko‘z o‘ngimizda namoyon bo‘ladi. Bizning nigohimizda yuz ming gektarlab yerlarga obihayot bergan ulkan irrigatsiya inshootlari, Xuroson, Movarounnahr va qipchoq dashtlariga tutashib ketgan strategik va savdo yo‘llari istehkomlari, shaharlarning qaynoq hayoti, hunarmandchilik va savdo-sotiq ravnaq topgan hamda O‘rta Osiyo, Eron va Volga bo‘yi badiiy madaniyatining keyingi butun tarixiga kuchli ta’sir ko‘rsatgan Xorazm uyg‘onish davrining boy ulug‘vorligi va boy ravnaqi gavdalanganday bo‘ladi ...”, - deb yozgan edi.

Saljuqiylar Xorazmni egallagach, uni noiblar orqali boshqarishni yo'lga qo'ygan edilar. Masalan, Malikshoh huzurida (1072-1092y) devon mahkamasining boshliqi Anushteginga Xorazmni boshqarish topshirib qo'yilgan edi.

1112-1127 yil uning o'g'li qutbiddin Muhammad noibliigi davrida Xorazm mustaqillik yo'liga olib chiqildi. Uning o'g'li Otsiz o'zini Xorazmshoh deb e'lon qildi va Sirdaryo bo'yidagi turklar bilan urush olib bordi. Shimoli Sharqdagi Jandni va Manqishloq yarim orolini bosib oldi.

Otsizning nevarasi Takash (1172-1200) davrida Xorazm davlati yanada kengayib, u Sirdaryo etaklaridan to Iroqqacha cho'zilgan edi.

XIII asr boshlariga kelib Xorazmshohlar O'rta Osiyoda hukmronlikni to'la o'rnatgan edilar. Lekin bu davrga kelib feodal tarqoqlik avj olib, turli viloyatlarning beklari va amaldorlari o'z mustaqilligi uchun to'xtovsiz kurashlar olib bordilar. Muhammad Xorazmshoh davlati tashqaridan kuchli ko'rinsada, aslida zaiflashib qolgan bir davlat edi.

O'zaro feodal urushlar, xalq qo'zqolonlari va nihoyat hukmron tabaqa ichidagi oppozision kuchlar ta'siri markazlashgan davlat mavqeiga putur yetkazib ichki va tashqi dushmanlar uchun qulay shart-sharoitni yaratib berdi. Xorazmshoh davlatida kechayotgan bu xildagi chuqur tanazzul mug'ullar hukmdori Chingizxonni befarq qoldirmadi. U kata harbiy tayyorgarlik ko'rib, Movarounnahrqa qarshi istilochilik urushlarini boshladi Xuddi shu davrda O'rta Osiyo yerlarini mo'g'ul bosqinchilari tomonidan bosib olinishi tasoddiy emas edi.

XIII asr boshlarida Mo'g'uliston cho'llarida chorvachilik bilan shug'ullanuvchi tarqoq ko'chmanchi chorvador aholi birlashib markazlashgan feodal davlatga aylandi.

Dunyoga yagona hukmdor bo'lish da'vosi bilan dovrug' solgan o'z zamonasida ne-ne mamlakatlaru xalqlarni larzaga keltirgan, ular boshiga mislsiz kulfatlar yog'dirgan Chingizxon (Temuchin) 1155 yilda qiyot urug'idan bo'lgan mo'g'ul ulusi urug'laridan bahodur Yesuchay oilasida dunyoga kelgan.

Temuchinning ulug' xoqon sifatida mavqeini har jihatdan mustahkamlashida 1206 yilda poytaxt qoraqurumda chaqirilgan umum mo'g'ul qurultoyi alohida o'rin tutdi. Bu qurultoyda Temuchin barcha mo'g'ul-tatar xonlarining ulug' xoni (qooni) deb e'lon qilindi va unga Chingizxon laqabi berildi. Chingizxon iborasi mualliflar tomonidan «kuchli», «qudratli», «toza» va hokazo ma'nolarda talqin qilinadi.

qurultoy qabul qilgan «Yaso» hujjati ulug' xon hokimiyatini yanada mustahkamlash, ya'ni feodal tabaqa-tarxonlar mavqeini kuchaytirish, davlatning harbiy qudratini yuksaltirishning muhim qonuniy asoslarini yaratib berdi.

Chingizxon ulug' xoqon deb e'lon qilingan birinchi kunning o'zidayoq o'zining eng yaqin kishilaridan 95 nafarini bahodur-mingboshilar etib tayinladi vabir necha ming kishi tarxonlik yorliqlari Bilan siylandi. U Ayni paytda 10 ta oliy hokimiyat lavozimlarini ta'sis etdi va 150 kishidan iborat shaxsiy gvardiya hamda 1000 nafar dovyurak jangchilardan iborat shaxsiy drujina tuzdi. Keyinchalik shaxsiy drujina tarkibi 10 ming nafarga yetkazildi.

Chingizxon o'z markaziy hokimiyatini mustahkamlab olgach, kuchli, har tomonlama harbiy tayyorgarlik ko'rgan jangovar armiya tuzib, qo'shni davlatlarni birin-ketin bosib olishga kirishadi. 1206-1211 yillar davomida Sibir va Sharqiy Turkiston xalqlari (buriyat, yoqut, oyrot, qirg'izlar) bo'ysundiriladi. Mo'g'ul

sarkardasi Xubilay Yettisuvning shimoliy hududlarini zabt etadi. 1211 yilda uyg'urlar yeri istilo etilgach, Chingizxon Xitoy hududlarini bosib olishga kirishadi. 4 yil davom etgan bu istilochilik urushlari davomida Xitoyning o'nlab shaharlari yakson etilib, uning behisob boyliklari io'g'ullar tomonidan talanadi. Nihoyat 1215 yilda Shimoliy Xitoy poytaxti Pekin ishg'ol qilinadi. 1217 yilga kelib, Xuanxe daryosining shimolidagi barcha yerlar mo'g'ullar qo'l ostiga o'tadi. 1218 yilga kelib esa Yettisuv hududining qolgan qismi ham mo'g'ullarga tobe bo'ladi. Mo'g'ullar bosqini xavfi Xorazmshohlar davlati sarhadlariga bevosita yaqinlashadi.

Muhammad Xorazmshoh (1200-1220) davlati bu davrga kelib har jihatdan chuqur tanazzulga yuz tutgan, siyosiy beqarorlik kuchayib, markaziy hokimiyat bilan mahalliy hukmdorlar o'rtasidagi ixtiloflar chuqurlashib, xalq ommasining ahvoli tobora nochorlashib borayotgan edi. Oliy hokimiyat tizimida shoh bilon uning onasi Turkan xotun o'rtasida davom etib kelayotgan chuqur ixtilof ham Xorazm davlatining benihoya zaiflashib borayotganligidan yaqqol dalolat berardi.

Xorazmshohlar davlati xalqaro maydonda ham yakkalanib bormoqda edi. Muhammad Xorazmshohning xalifalik hokimiyatini qo'lga kiritish borasida olib borayotgan besamar urushlari uning ko'pchilik musulmon davlatlari tomonidan ajoalib, ularning nafratiga duchor bo'lishga mahkum etgandi.

Chingizxon Xorazmshohlar davlati to'g'risida chuqur ma'lumotga ega bo'lish uchun o'z tasarrufidagi elchilik, josuslik xizmatlaridan ustamonlik bilan foydalandi. Bunda u Xorazmdan Mo'g'ulistonga qatnaydigan bmr guruh savdogarlar xizmatiga tayandi. Unga Xorazmdan Mo'g'ulistonga qatnaydigan bir guruh yirik savdogarlar: Mahmud Yalovoch, Hasan Xoja, Yusuf O'troriy, Ali Xoja al-Buxoriy singarilarning josuslik xizmati AyniqSA qo'l keladiyu Chingizxon ular orqali Xorazm mamg'lakatiga oid keng ma'lumotlarni olib turdi va buni o'z siyosatida hisobga oldi.

Nihoyat, 1218 yil kuzida Chingizxon jo'natgan, tarkibi musulmon savdogarlaridan iborat 450 kishilik boy savdo karvonining O'trorda Xorazmshoh ishorasi bilan talanishi va yo'q qilinishi mo'g'ullar uchun muhim ashyoi dalil bo'ldiki, bu hol ikki o'rtada yuz berishi muqarrar bo'lgan kata urushga sabab bo'ldi.

Chingizxon o'zining ko'p sonli qo'shini (ba'zi manbalarda ta'kidlanishicha, uning tasarrufida 600 minglik jangovar armiya to'plangan edi) Bilan Movarounnahr sarhadlariga istilochilik yurihlarini boshlaydi. Oldindan puxta tayyorlangan rejaga binoan Chingizxonning o'rtancha o'g'illari-Chig'atoy va O'qtoy O'tror sari, kata o'g'li Jujji qizilqum orqali Xorazm tomon, Chingizxon va uning kichik o'g'li To'lixon esa Buxoro yo'nalishi tomon harakat qiladi. Shuningdek, Oloqno'yon va Sintibuqo sardorlar boshliq bir qism qo'shin Binkent va Xo'jand tomon hujum boshlaydi. Shu tariqa, Movarounnahr hududlari uzra mislsiz falokat yog'iladi.

Haddan ziyod o'ziga bino qo'ygan, soxta obrulardan sarmast bo'lgan, o'zini «Iskandari soniy» (Ikkinchi Iskandar) deb atagan Muhammad Xorazmshoh mo'g'ullar hujumi boshlanishi bilanoq butunlay vahimaga tushib, dushmanga qanday zarba berishni ham, mamlakat mudofaasini tashkil etishni ham bilmay qoladi. Bu borada shohga berilgan to'g'ri maslahatlar ham (masalan, o'g'li Jaloliddin va Xo'jand hokimi Temur Malik) unga kor qilmaydi. Buning aksicha, Xorazmshoh o'z saroyidagi bir to'da qo'rqqoq, sotqin shaxslar qutqusiga uchib mamlakat taqdirini o'z holiga tashlab, arkoni davlati bilan janub tomon ravona bo'ladi. Keyinchalik u

mo'g'ullar ta'qibidan Chekina-chekina oxiri Kaspiy dengizining Ashura orolidan panoh topib, shu yerda 1220 yilning dekabrda xoru zorlikda vafot etadi.

Mo'g'ullar istilosi O'rta Osiyo xalqlari uchun mislsiz og'ir oqibatlarni yuzaga keltirdi. Ularning bu yerda qariyb bir yarim asr mobaynida mustamlaka tariqasida siyosat yurgizganligi tufayli madaniy hayot tushkunlikka uchradi. Chunki mo'g'ullar ko'chmanchi chorvador xalq bo'lgani uchun Movarounnahr xalqlari yaratgan ilm-fan sohasidagi kashfiyotlar, me'moriy obidalar, umuman madaniy hayotni ko'rib esankirab qoldilar. Mo'g'ullar uchun bunday madaniy hayot yot edi. O'zlarining madaniyatsizligini niqoblash uchun ular asrlar davomida xalqimizning aql-zakovati bilan bunyod etilgan go'zal shahar va qishloqlar, osmono'par tarixiy qurilish obidalari, binokorlik va me'morchilik san'atining nodir va betakror nusxalari yer bilan yakson qilindi, ularning kuli ko'kka sovurildi. Ayniqsa, ma'naviy merosimiz ko'rgan zararni til bilan ifoda etish qiyin. Yozma manbaalar, nodir kitoblar yondirildi, oyoq ostlarida toptaldi. Mo'g'ullar fan va madaniyat arboblari, olimu-fuzalolar, shoir va yozuvchilar-xalqimizning ming-minglab ulug' farzandlarini yoppasiga qirib tashladilar yoki qul qilib Mo'g'ulistonga olib ketdilar. Mo'g'ullar bosqini o'lkamizning moddiy va mad'naviy taraqqiyotini bir necha yuz yillar orqaga surib yubordi. Madaniy hayotga shu qadar katta zarba berildiki, uni XIV asrning yarmiga qadar ham tiklab bo'lmadi. Mo'g'ullarning o'troq hayotga o'ta boshlaganidan va islom dinini qabul qilganidan keyin, madaniy hayot birmuncha jonlandi.

Xullas, 1219-1221 yillar oralig'ida Movarounnahr va Xorazm hududlari mo'g'ullar asoratiga tushib qoldi. O'tror, Buxoro, Samarqand, Xo'jand, Urganch singari gullab-yashnagan shaharlar xarobazorga aylandi. O'lkaning ijtimoiy-xo'jalik va madaniy hayoti chuqur tanazzulga yuz tutdi.

2. Tish-tirnog'igacha qurollangan Chingizxon qo'shini o'lkamizning har bir shahri, hududini zabt etishda mahalliy xalqlarning beadam qarshiligiga duch keldi. Besh-olti oylab davom etgan O'tror, Xo'jand, Urganch shaharlari qamali, bu shaharlar va boshqa hududlar aholisining yovuz bosqinchilarga ko'rsatgan shiddatli qarshiligi, mislsiz jasorati bunga yaqqol dalildir. O'tror bahodiri Inolchiq, Xo'jand hokimi Temur Malik, Xorazmshohlar saltanati taxt vorisi Jaloliddin Manguberdi, tengi yo'q olim va mutafakkir shayx Najmiddin Kubrolar boshliq xalqning buyuk xaloskorlik jasoratini tilga olib o'tish joizdir.

Jaloliddin Manguberdi xalq rahnamosi sifatida bir necha bor mo'g'ul lashkari bilan jang qilib ularga qiron keltirdi. Bu jasorat ona yurt bahodirlarining muqaddas zamin ozodligi va mustaqilligi uchun chin fidoyilik ko'rsatib kurashganligini ro'y-rost tasdiqlaydi.

Taniqli venger olimi Herman Vamberining ma'lumot berishicha, bir safar mo'g'ullar Hind yerida Jaloliddinni ta'qib etib, unga juda yaqinlashib boradilar: «Mo'g'ullar saflarini tezlashtirib, g'alaba qilgan shahzodaning ortidan ketdilar. U (Jaloliddin) g'azablangan arslon kabi dushmanga goh o'ng, goh so'l qanotdan, ba'zan markazdan hujum qildi». Oqibatda mo'g'ullar uni o'rab oldilar. U Sind daryosining 10 arshinlik sohilidan suvga sakradi va narigi tomonga salomat chiqib oldi. Buni ko'rgan mo'g'ullar uning ortidan suvga tashlamoqchi bo'ladilar. Lekin Jaloliddinning qahramonligiga hayron, mutaasir bo'lgan Chingizxon, Mirzo Ulug'bekning

ta'kidlashicha, bundan keyin ta'qib etishni man qildi va o'zining o'g'illariga xitob qilib aytdi: «Otadan dunyoda hali bunday o'g'il tug'ilmagan. U sahroda sher kabi g'olib jangchi, daryoda esa nahang (akula) kabi botir».

Jaloliddin ko'p yillar davomida ona yurt ozodligi va hurligi yo'lida to'xtovsiz kurash olib bordi. U 1231 yil avgustda Kurdiston tog'larida halok bo'lgan.

Xo'jand hokimi Temur Malik 5 oydan ziyod shahar qal'asini son-sanoqsiz mo'g'ul jangchilaridan mudofaa qildi, shahar qo'ldan ketgach, mag'lubiyatini tan olmay, dushman bilan mardonavor kurashishda davom etdi, o'z taqdirini Vatan mustaqilligi, xalqning ozodligi kurashiga bag'ishladi.

Shuningdek, 76 yoshli vatanparvar olim, Urganchlik shayx Najmiddin Kubro Chingizxonning unga bildirgan marhamatidan voz kechib, o'z taqdirini yurt himoyachilari bilan bog'lab, shu yo'lda fidoyilik ko'rsatib, oxirgi nafasigacha mo'g'ullar asoratiga qarshi kurash olib borganligi ham bu buyuk siymo hayotining mangulikka daxldorligini tasdiqlaydi.

Shunday qilib, o'lkamizning yurtparvar, erksevar xalqi ona Vatan hoki poyini ko'ziga to'tiyo etib, yovuz dushman bilan jon olib, jon berib kurash olib bordi, bu yo'lda kerak bo'lsa mislsiz qurbonlar ham berdi.

Mo'g'ullar tomonidan mahalliy xalq ommasining haddan ziyod asoratga solinishi va ezilishi o'z navbatida ularga qarshi aholining keskin noroziligi va g'alayonlarining yuzaga kelishiga sabab bo'ldi.

Xalq qo'zg'olonlaridan biri 1238 yilda Buxoro yaqinidagi Torob qishlog'ida elaksoz hunarmand Mahmud boshchiligida sodir bo'ldi. Mo'g'ul zodagonlarining mahalliy aholining yuqori tabaqasi vakillari bilan til biriktirib bechorahol xalqni talab, boylik orttirayotganligi, oddiy fuqaroning turmushi nochorlashib borayotganligi Mahmud va uning maslahatdoshlarini g'azabga keltirdi hamda qo'lga qurol olib mo'g'ullar zulmini ag'darib tashlash uchun kurashga undadi.

Mahmudning oddiy xalq manfaatlarini himoya qilish, zolimlarning kirdikorlarini fosh etishga qaratilgan otashin so'zlari hamda vatanparvar ruhoniylardan biri, nufuzli Shamsiddin Mahbubiyning qo'zg'olonchilar tarafiga utishi xalq harakatining ommaviy tus olishiga olib keldi. qo'zg'olonchilar tez orada Buxoroni egallab, xalq manfaatiga javob beradigan bir qator tadbirlarni ham amalga oshirishga muvaffaq bo'ldilar. Mahmud Torobiy Buxoroni egallagach, xalqqa zulm o'tkazgan ko'plab amaldorlarni jazolaydi hamda bir qator soliq va to'lov turlarini bekor qiladi. Tarixchi Juvayniy bu xususda to'xtalar ekan: «Amaldor va mu'tabar zotlarning katta qismini u (Mahmud) haqorat qildi, ayrimlarini o'ldirdi, qolganlari qochishdi. Oddiy fuqaroga va daydilarga esa hurmat-izzat ko'rsatdi», deb yozgan edi.

Mo'g'ul bosqinchilari bu qo'zg'olonni bostirish uchun mahalliy amaldorlar bilan birikkan holda bir necha bor harakat qildilar. Nihoyat Karmana yaqinidagi to'qnashuvda har ikkala tomon kata talofat ko'radi. Ayniqsa bunda Mahmud Torobiy va Shamsiddin Mahbubiylarning halok bo'lishi xalq qo'zg'olonining keyingi borishi uchun salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ko'p o'tmay mo'g'ul hukmdorlari yuborgan ko'p sonli qo'shin bu qo'zg'olonni uzil-kesil bostiradi. Garchi qo'zg'olon yengilgan bo'lsada, u Movarounnahr erksevar xalqining hurlik, ozodlik va mustaqillik yo'lidagi mardonavor kurashi, qat'iyatini namoyon etdi. U xalqimizning keyingi ozodlik

kurashlari uchun, xususan sarbadorlar harakati uchun o'ziga xos ma'naviy asos bo'lib xizmat qildi.

3. Mo'g'ullar saltanatining ulug' hukmdori Chingizxon vafotidan so'ng uning vasiyatiga binoan itoatga keltirilgan ajnabiy hududlar o'g'illari-Jujixon, Chig'atoy, O'qtoy va To'lixonlarga bo'lib berilgan edi. Shu jumladan, Movarounnahr, Yettisuv va Sharqiy Turkiston Chig'atoy tasarrufiga berilganligidan bu hududlar Chig'atoy ulusi nomi bilan atala boshlandi.

Chig'atoy (1227-1241) Movarounnahrni boshqarishni bir mahallar otasi Chingizxonga xizmati singgan xorazmlik yirik savdogar Mahmud Yalovoch ixtiyoriga berib qo'ydi. Mahmud o'z poytaxti qilib Xo'jandni tanladi. Uning tasarrufida bosqinchilarning tayanchi hisoblangan mahalliy hokimlar, dorug'alar-harbiy ma'mur vasoliq yig'uvchilar hamda ko'p sonli mo'g'ul askarlari bor edi.

Mo'g'ullar Movarounnahrni idora etishda o'z yurtiga xoinlik, sotqinlik qilgan bir guruh vatanfurush kimsalar, chunonchi, Badriddin Amid, Hasan Xoja, Yusuf O'troriy, qutbiddin Habash Amid singarilar xizmatidan ham g'oyat ustamonlik bilan foydalandilar.

Vaqt utishi, vaziyat taqozosi bilan mo'g'ullar badavlat o'lkadan ko'proq foyda, manfaat topish maqsadida mahalliy aholi bilan yaqinlashishga, ular orasidan o'zlariga tayanch ijtimoiy kuch topishga harakat qildilar. Ko'plab mo'g'ul va turkiy ko'chmanchi urug'-elatlari ko'chib kelib mahalliy aholi bilan yaqinlashib, uning yuqori maishiy-madaniy turmush darajasi, urf-odatlarini, an'analarini o'zlariga singdirib bordilar.

Mo'g'ullar tomonidan Movarounnahrni boshqarishga tayin etilgan Mahmud Yalovoch(1226-1238), uning davomchisi Ma'sudbek (1238-1289) singari mahalliy hukmdorlarning bu boradagi sa'y-harakati ham diqqatga sazovordir. Ayniqsa Ma'sudbek davrida o'lka hayotida yuz bergan muhim o'zgarishlar, jumladan, shaharlar hayotining o'sishi, savdo-sotiq, hunarmandchilik sohalarining rivojlanishi, qishloq xo'jaligi madaniyatining ko'tarilishi bundan yaqqol dalolat beradi.

Ma'sudbek Ayni zamonda o'lka ijtimoiy hayotini oyoqqa turg'izish, uning iqtisodiy, madaniy turmushini yuksaltirish borasida talay ijobiy o'zgarishlarni amalga oshirishga muvaffaq bo'ldi. U o'zining nufuzli ta'siri, amaliy ishlari bilan mo'g'ullarning ulug' qoonlari Guyukxon (1246-1248), Munkaxon (1251-1260) hamda Chig'atoy xonlaridan Olg'uyxon (1261-1266) singari hukmdorlarni Movarounnahrda nisbatan tinchlik va osoyishtalik, har xil mo'g'ul shahzodalari va aslzodalarining o'lka hayotiga huda-behuda aralashuvlariga chek qo'yishga da'vat etib, shunga ishontirib,, bu hududda ko'plab yaratuvchilik ishlariga bosh bo'ldi. Jumladan, Munkaxon tashabbusi bilan bu yerda jon solig'i tartibga solindi, pul muomalasi yo'lga qo'yildi.

Mo'g'ul xonlari va shahzodalarining 1269 yilda Talos vodiysida bo'lib utgan qurultoyi, undagi tarixiy kelishuv ham bu sohada muhim ahamiyatga ega bo'ldi. qurultoy mo'g'o'l xonlari va aslzodalariga qaerda yashashlaridan qat'i nazar, mahalliy tub aholi hayoti, turmush tarziga aralashmaslik, belgilangan soliq, to'lovlarni buzmaslik, ekinzorlarni payhon qilmaslik majburiyatini yukladi.

1271 yilda Ma'sudbek pul pul islohoti o'tkazdi. Movarounnahr viloyatlarida bir xil vazndagi kumush tangalar zarb etildi va muomalaga kiritildi. Bu tangalar

qaerda zarb etilishidan qat'i nazar umum davlat muomalasida bo'la olardi. Aholining kumush tangalarga bo'lgan ishonchi mustahkamlana borishi natijasida ularning qadr-qimmatini, nufuzi ortib bordi. Natijada XIII asrning 80-90 yillariga kelib o'lkani 16 ta shahrida zarbxonalar ochilib, ularda kumush tangalar doimiy ravishda zarb etib turildi.

Kepakxon mo'g'ul xonlari orasida birinchi bo'lib o'z poytaxtini Movarounnahr hududiga ko'chirgan xon hisoblanadi. U qarshi shahrini bunyod etib, uni Chig'atoy ulusining poytaxtiga aylantirdi. Kepakxon musulmon ahli va islom ruhoniylariga kata e'tibor bilan qaragan. U pul va ma'muriy-hududiy sohalarda islohotlar o'tkazdi. 1321 yilda o'tkazgan pul islohoti o'lkada pul muomalasi va moliya tizimini izga solishda muhim ro'lni o'ynaydi.

Ma'muriy islohotga ko'ra, Movarounnahr hududlari tumanlarga bo'lindi. Jumladan, Samarqand viloyatida 7 ta, Farg'ona muzofotida 9 ta tuman tashkil topgan edi.

Yerli aholidan markaziy mo'g'ullar hokimiyati xzinasi uchun turli xil quyidagi soliqlar undirilgan:

- Er yoki daromad solig'i, u yerning sharoiti va sifatiga qarab olingan. Oliy mansabdorlar undan xoli bo'lganlar.

- Ko'bhur. Bu soliq turi ko'chmanchi aholidan olingan.

- Targ'u. U hunarmandlar va savdogvarlardan olinib, ishlab chiqarilgan yoki sotilgan molning 1/30 qismi hajmida belgilangan.

- Tuz solig'i.

- Jon yoki kumush solig'i.

XIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab mo'g'ullarning islom dini, e'ti-odiga ham munosabati o'zgardi. Ular orasida bu dinga e'tiqod quyuvchilarning soni ko'payib bordi. Shu asrning 60 yillariga kelib mo'g'ul xonlaridan Muborakshoh va Baroqxonlarning islom dinini rasman qabul qilishlari, shubhasiz, kata voqea bo'lib, bu musulmon ruhoniylarining Chig'atoy ulusi hayotidagi roli va nufuzi ortib borayotganligidan yaqqol dalolat beradi.

XIV asrning 40-yillariga kelib Chig'atoy ulusi ikki qismga: Yettisuv, Farg'onaning sharqiy qismi, Sharqiy Turkistondan iborat Mo'g'ulistonga va /arbiy ulus-Movarounnahr ga bo'linib ketdi. Xorazmning sharqiy qismi ham /arbiy ulusga qaragan.

1340-1360 yillar fitna-fasod, o'zaro feodal kurash va ulusda siyosiy tarqoqlikning kuchaygan davri bo'ldi. XIV asrning 50-yillari oxirida Chig'atoy ulusining har ikkala qismi mayda boshqaruv tizimlariga bo'linib ketdi. Ulusning /arbiy qismida hokimiyatni asosan turkiy qabila boshliqlari egalladi. Masalan, Kesh viloyati amir Sayfiddin Xoja barlos, Xujand viloyati Boyazid jaloyir, Balx viloyati amir qazag'on nabirasi amir Husayn qo'lida bo'lgan.

Movarounnahrda avj olib ketgan ijtimoiy-siyosiy tarqoqlik, mo'g'ul va turk xonlari, amirlari o'rtasidagi o'zaro nizolar va besamar kurashlar o'lka hayotiga chuqur salbiy ta'sir o'tkazdi, uning uzil-kesil parchalanib ketish xavfini keltirib chiqardi. Bunday murakkab, keskin vaziyatda Movarounnahr yaxlitligini saqlash, mahalliy hukmdorlarning o'zboshimcha xatti-harakatlarini jilovlash, yurtni mo'g'ullar istibdodidan xalos qilish, uni mustaqil yo'liga solib yuborishdan iborat

birdan-bir tarixiy vazifa ko'ndalang bo'lib turardi. Uni muvaffaqiyatli uddalash ulug' bobomiz Amir Temurga nasib etdi.

4. Mo'g'ullar istilosi va asorati Movarounnahr yurtiga qanchalik vayronagarchilik keltirmasin, mag'rur va masrur ajdodlarimiz iste'dodini. bunyodkorlik dahosini so'ndira olmadi. Aksincha, ular vayron bo'lib, kuli ko'kka sovurilgan shaharu qishloqlar o'rnida fusunkor me'moriy binolar, tarixiy obidalar, ko'rkam arxitektura yodgorliklarini bunyod etdilar. Bu davrda barpo etilib, gavjum savdo-sotiq, hunarmandchilik markazlariga aylana borgan Andijon, qarshi, Urganch qaytadan ta'mirlanib, chiroy ochgan, oldingi mavqei, ahamiyatini bir muncha tiklagan Samarqand, Buxoro, Shosh, Xo'jand singari shaharlar, ularning o'ziga xos me'morchilik qiyofasi shundan dalolat beradi.

O'rta Osiyo xalqlarining ma'naviy madaniyati, xususan, ilm-fan va badiiy adabiyot ham kata qiyinchiliklar bilan bo'lsada, bu davrdv rivoj topib bordi.

So'fiylik ta'limoti, ilmi nujum, tarixshunoslik kabi sohalarda zabardast olimu fuzalolar yetishib chiqdi. Butun Sharq olamiga mashhur bo'lgan shayx Sayfuddin Boxarziy Bahovuddin Naqshband (1318-1389), Juvayniy (vafoti 1383), Fazlulloh Rashiddin (1318 yilda o'ldirilgan) singari olimlarning tarixiy asarlari hozirda ham o'z qiymatini yo'qotmagan.

O'rta Osiyo xalqlari dahosining eng yuksak badiiy in'ikosi usha davrda yetishib chiqqan nafis adabiyotning ko'plab yirik namoyandalari ijodida yorqin aks etdi. Jaloliddin Rumiy, Muslihiddin Sa'diy, Amir xusrav Dehlaviy, Nosiriddin Rabg'uziy, Pahlavon Mahmud, qutb Xorazmiy, Sayfi Saroyi singari xalq orsidan chiqqan mumtoz ijodkorlar shulur jumlasidandir.

Asl nasl-nasabi xorazmlik bo'lib Turkiyadan qo'nim topgan shariyat daholaridan Jaloliddin Rumiy (1207-1277) ning 6 jildli, 25 ming 700 baytdan iborat muqaddas kitob darajasida ulug'langan go'zal «Masnaviy» si, nazm va nasrda barobar qalam tebratgan ulug' g'azalnavis shoir Sa'diy Sh'eroziy (1219-1292) ning mashhur «Bo'ston» va «Guliston»i yoxud Paxlavon Mahmud (vafoti 1322) ning chug'ur falsafiy mazmun bilan yo'g'rilgan boy ruboiyoti va, shuningdek, XIII asr oxiri-XIV asr birinchi yarmida yashab, ijod etgan Rabg'uziyning ilk o'zbek nasr namunalarini o'zida aks ettirgan ikki jildli «qissasi Rabg'uziy» asari va shu singarilar mana shunday hayotbaxsh ruh va mazmun bilan sug'orilgandir.

Bular jumlasiga XIV asrning birinchi yarmida ijod etib, o'zlaridan boy meros qoldirib ketgan Xorazmiy, uning o'zbek dunyoviy shariyatining dastlabki ajoyib namunasi hisoblangan «Muhabbatnoma», qutbning «Xusrav va Shirin», Sayfi Saroyining «Suhayl va Guldursun», «Gulistoni biturkiy» singari go'zal dostonlarini ham nisbat berish mumkin.

Shunday qilib, XIII-XIV asrlar davomida Movarounnahr hududi mo'g'ullar hukmronligi bilan bog'liq qanday ziddiyatli, murakkab hayotiy jarayonlarni boshdan kechirmasin, uning ko'hna madaniyati ilm-urfonini o'ziga yo'l topib rivojlanishda davom etdi. Xalq dahosi, ijodkorligi uning asl iste'dodli salohiyatli namoyandalari sa'y-harakatlari ila sayqal topib, yangi jozibador qirralar kashf etib bordi. Bu esa, shubhasiz, o'lka xalqlari ma'naviy merosi, qadriyatlarining mazmunan boyib, yuksalishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Tayanch tushunchalar

Xorazmshohlar davlati, Muhammad Xorazmshoh, Chingizxon, xoqon, qoraqurum, O'tror fojeasi, Inolchiq, Jaloliddin Manguberdi, Temur Malik, Najmiddin Kubro, Urganch fojeasi, Mahmud Torobiy, Chig'atoy ulusi, Mahmud Yalovoch, Ma'sudbek, Kepakxon, qarshi, Bahouddin Naqshband, Jaloliddin Rumiy, Sa'diy She'roziy, Pahlavon Mahmud, Sayfi Saroyi.

Savol va topshiriqlar

1. Mo'g'ul-tatar urug'-qabilalari haqida nimalarni bilasiz?
2. Chingizxon Xorazmshohlar davlati bilan qanday munosabatlarni o'rnatgan edi?
3. Nima sababdan Xorazmshohlar davlati Chingizxon boshliq mo'g'ullar qo'shinidan mag'lubiyatga uchradi?
4. Temur Malik va Jaloliddin Manguberding jasoratlari to'g'risida qanday ma'lumotlarga egasiz?
5. Mo'g'ullar istilosi O'rta Osiyo xalqlari uchun qanday oqibatlarni yuzaga keltirdi?
6. O'lkamiz hududlarida mo'g'ullar zulmiga qarshi qanday qo'zg'olonlar bo'lib o'tdi?
7. Chig'atoy ulusi davrida xalqning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida qanday o'zgarishlar ruy berdi.
8. Mo'g'ullar bosqini davrida ilm-fan va madaniyatning inqirozga uchrashining sababi nimada?
9. Mo'g'ullar hukmronligi davridan bizga qanday tarixiy obidalar va ma'naviy asarlar meros bo'lib qolgan?

Testlar

1. *Chingizxon nechanchi yilda mo'g'ul-tatar xonlarining xoqoni deb e'lon qilindi?*
A) 1189 yilda.
V) 1206 yilda.
S) 1211 yilda.
D) 1218 yilda.
2. *«O'tror» fojeasi nechanchi yilda sodir bo'lgan?*
A) 1218 yilda.
B) 1210 yilda.
C) 1216 yilda.
D) 1223 yilda.
3. *Xorazmshohlar poytaxti Urganch qachon mo'g'ullar tomonidan bosib olingan?*
A) 1220 yilda.
B) 1223 yilda.
C) 1218 yilda.
D) 1221 yilda.
4. *Mahmud Yalovoch Chig'atoy ulusida qanday lavozimda bo'lgan?*
A) Noib.
B) Amir.
C) Soliq yig'uvchi.
D) Vazir.

5. *Mo'g'ul xonlaridan Kepakxon davrida qaysi shahar bunyod etilib poytaxtga aylantirilgan?*

A) O'tror shahri.

V) qarshi shahri.

S) Xo'jand shahri.

D) Urganch shahri.

Adabiyotlar

1. Ahmedov B. Tarixdan saboqlar. Toshkent, 1994.

2. Bartold V.V. Turkistan v epoxu mongolskogo nashestviya. Sochineniya, tom I, Moskva, «Nauka», 1963.

3. Bayoniy M. Shajarai Xorazmshohiy. «Meros». Toshkent, «Kamalak», 1991.

4. Vladimirsev B. Ya. Obhestvennoy stroy mongolov. Mongolskiy kochevoy feodalizm. L., 1934.

5. Ivanin M. Ikki buyuk sarkarda: Chingizxon va Amir Temur. Toshkent, «Xazina», 1994.

6. Yo'ldoshev N. Bahovuddin Naqshband. Buxoro, 1993.

7- mavzu: Amir Temur va temuriylar davrida o'zbek davlatchiligining yuksalishi. Ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayot

Reja:

1. XIV asr o'rtalarida Movarounnahrda ijtimoiy-siyosiy vaziyat. Amir Temurning siyosat maydoniga kirib kelishi markazlashgan davlatning tuzilishi.

2. Amir Temurning davlat boshqaruv tizimi, uning ichki va tashqi siyosati. Temur tuzuklari, uning milliy davlatchilikni yaratish va mustahkamlashdagi ahamiyati.

3. Temuriylar davrida Movarounnahr va Xurosondagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat.

4. Temur va temuriylar davrida moddiy va ma'naviy madaniyatning tiklanishi. Sivilizatsiyaning yangi bosqichga ko'tarilishi

Amir Temur elimizning asl farzandi, uning chinakam xoloskori, shonu shuhratini jahonga mashhur etgan buyuk siymodir. Amir Temur Kesh shahri yaqinidagi Xo'jailg'or qishlog'ida (hozirgi Yakkabog' tumani hududida) 1336 yil 9 aprel kuni o'z zamonasining nufuzli barlos urug'laridan biri Tarag'ay Barlos oilasida dunyoga keldi. Tarag'ay Bahodir o'g'liga yoshligidan ham dunyoviy, ham diniy ilmlar olishi uchun tegishli sharoit yaratib bergan. Ikkinchi tomondan esa tug'ma iste'dod va o'tkir xotira sohibi bo'lgan Amir Temur turli soha ilmlarini o'zlashtirishda g'oyatda tirishqoqlik bilan harakat qilgan. O'rta asr tarixchilari uning tarix, she'riyat, tibbiyot, matematika, astranomiya, me'morchilik borasidagi salohiyati haqida ko'plab ma'lumotlar qoldirganlar.

Temur yoshligidan tengqurlari orasida jasurligi bilan ajralib turgan, harbiy ishni yaxshi ko'rgan, yaxshi chavondoz va mohir mergan bo'lgan. Turk va fors tillarini yaxshi bilgan. Ko'chmanchilar, chorvadorlar, o'troq aholi va shahar

hayotidan yaxshi xabardor bo'lgan. Temurga yoshligidan o'z davrining mashhur ilm va tariqat bilimlari sohiblari bo'lgan shayx Amir Said Kulol, Abu Bakr Taybodiy, Sayid Baraka singari muborak zotlar ustozlik qilganlar. Ayni paytda Temur yoshligidan harbiy ishlarni puxta o'rganib, bu sohada ham o'z mahoratini oshirib borgan.

XIV asrning 50-60 yillarida Movarounnahrda feodal tarqoqlik g'oyatda kuchayib, o'zaro kurash yanada keskinlashdi Temurbek tarixan o'ta murakkab vaziyatda, XIV asrning 60-yillarida siyosat maydoniga chiqdi. Bu davrda mo'g'ul hukumdorlari o'rtasidagi toju taxt, davlat va mol-dunyo uchun bo'lgan kurashlar shu darajada kuchayib ketib Chig'atoy ulusiga qarashli hududlarda feodal tarqoqlik avj oladi. Natijada Chig'atoy ulusiga qarashli Movarounnahr xududida o'nlab mustaqil bekliklar vujudga keladi. Xondamirning yozishicha, ulus 10 ga yaqin mustaqil bekliklarga bo'linib ketgan. Samarqand viloyatida Amir Bayon Sulduz, Keshda Amir Xoji Barlos, Xo'jandda Amir Boyazid Jolair, Balxda Uljaytu Sulduz, Hisori Shodmon chegarasida Amir Husayn va Amir Yassaviylar o'zlarini tanho hukmdor deb e'lon qiladilar. Shahrisabzda Xoji Barlos (Temurning amakisi), Xo'jandda Boyazid Jolair, Balxda Amir Husayn va boshqalar o'zlarini hokimi mutloq deb hisoblashardi va bir-birlari bilan yovlashib, saltanatni talon-taroj qilar edilar Bir tomondan, mo'g'ul xonlari tomonidan o'tkazilayotgan zug'umlar, ikkinchi tomondan esa mahalliy hokimlar o'rtasidagi to'xtovsiz davom etayotgan nizo va urushlar o'lkani mushkul ahvolga solib, oddiy xalq ommasining turmushini og'irlashtiribgina qolmasdan, ayni zamonda boy va zodagonlarning ham manfaatlariga putur yetkazadi. Shu boisdan ham o'lkada feodal tarqoqlikka barham berish, markazlashgan kuchli davlat hokimiyati barpo etish va mo'g'ullarning istibdodidan ozod bo'lishga intilish g'oyasi tobora kuchayib boradi. Xalqning ana shu istak va orzusini birinchilar qatorida tushungan amirlardan biri Temurbek bo'ldi.

O'zaro ichki ziddiyatlar qizigan, mug'ullar zulmiga qarshi mahalliy aholi harakatlari boshlangan bir davrda mamlakatda yangi siyosiy kuch yetilmoqda edi.

Shunday vaziyatda mo'g'ul xoni To'g'liq Temur 1360-1361 yillarda Movarounnahrda hujum qilib, o'lkada mo'g'ullar hukmronligini saqlab qolishga kirishganda o'zaro urushayotgan xonlaru-beklar unga qarshilik ko'rsatisha olmadi. Yosh Temur ham bunga jur'at qilolmadi, aksincha oldiga o'z ona yurtini ozod qilishdek aniq maqsad qo'yib uning xizmatiga kirdi.

Shunday paytda Temurbek yurt omonligini ko'zlab, mo'g'ul xoni huzuriga keldi. Mo'g'ullar xizmatiga kirgan Temur tezda xon nazariga tushdi. Natijada Temurdan minnatdor bo'lgan To'g'liq Temur uni qo'rquvdan Shahrisabzni tashlab Xurosonga qochgan amakisi Xoji Barlos o'rniga Shahrisabz hokimi qilib tayinladi. Bu esa 25 yoshli Temurga o'z maqsadini amalga oshirishda juda zarur edi. Shunday qilib, Amir Temur siyosat maydoniga keldi.

To'g'liq Temur Movarounnahrni taslim qilib, o'g'li Ilyosxo'jani bu yerga hukmdor qilib tayinlagach, Temur unga xizmat qilishdan bosh tortdi. Bu yo'lda u o'ziga hamkor izlab, mo'g'ul qozonxonning nevarasi, Balx hokimi amir Husayn bilan aloqa o'rnatib mo'g'ullarga qarshi birgalikda kurash boshladilar.

1365 yilda Ilyosxo‘ja katta qo‘shin bilan Temur va Husayndan o‘ch olish maqsadida Movarounnahrda bostirib keladi. Temur va Husayn ham tayyorgarlik ko‘rib Ilyosxo‘jani Chinoz yaqinida qarshi oldi. O‘rtada qattiq jang bo‘ldi va u tarixga “Loy jangi” nomi bilan kirdi, chunki shu kuni kuchli jala yog‘ib, qo‘shinlar va otlar loyga botib ketishadi. Jangga birinchi bo‘lib Temur qo‘shini kiradi. Husayn qo‘shini esa zahirada turadi. Hal qiluvchi lahzada, Temurning qo‘li baland kelib, g‘alaba yaqinlashib kelganda Husaynning qo‘shini qat‘iyatsizlik qildi va g‘alaba boy berildi. Temur va Husayn qo‘shinlari bilan Samarqandga, undan Balxga chekinishdi. Ilyosxo‘ja o‘z g‘alabasini mustahkamlash maqsadida Samarqandga yo‘l oldi, lekin bu yerda sarbadorlar ozodlik va mustaqillik yo‘lida o‘zini qurbon qilishga tayyor turganlar, ya’ni “boshini dorga tikkanlar” Samarqand himoyasini o‘z qo‘llariga oldilar. Hunarmandlar, dehqonlar, do‘kondorlar va ma’rifat faollaridan iborat bo‘lgan Samarqand sarbadorlariga madrasa talabasi Mavlonzoda, paxta savalovchi Abu Bakr Kalaviy, mohir mergan Xudaki Buxoriylar rahbarlik qilishdi. 7 yoshdan 70 yoshgacha bo‘lgan oddiy xalq sarbadorlarni qo‘llab quvvatladi. Shahar ko‘chalarida g‘ovlar qo‘yilib, mudofaa inshootlari mustahkamlandi. Bunday tayyorgarlikni ko‘rmagan mo‘g‘ullar tor ko‘chalarga kirib qolgach, yuqoridan yog‘ilgan kamon o‘qlari, tosh, yog‘och, qaynoq suv, qora moylardan sarosimaga tushib, katta talafot bergan holda chekinishga majbur bo‘ldilar.

Sarbadorlar to‘la g‘alaba qilib, shaharda o‘z boshqaruvini joriy qildilar. Sarbadorlar g‘alabasidan xabar topgan Husayn bilan Temur Samarqandga qaytishdi, hokimiyatni olishdi. Amir Husayn bosh vazir, Temur esa uning o‘ng qo‘li bo‘ldi. Biroq ular sarbadorlarni ziyofatga chaqirib qirib tashlashdi. Temur Mavlonzodani saqlab qolishga muvaffaq bo‘ldi. Shu vaqt hokimiyat taqsimotida Temur bilan Husayn o‘rtasida ixtiloflar kuchaydi.

Temur bilan Husayn o‘rtasidagi ziddiyat to‘rt yil davom etib, nihoyat 1370 yilda Temurning g‘alabasi bilan tugadi. Husayn o‘ldirildi. Balx Temur qo‘liga o‘tdi. Shu payt Balxni olgan Temur huzuriga Makkalik shayx Sayid Baraka kelib, unga buyuk davlat tuzish yo‘lidagi harakatiga fatvo berdi va hokimiyat ramzi sifatida nog‘ora va bayroqni topshirdi. So‘ng bir umrga Temurning ma’naviy homiysi bo‘lib qoldi. Temur 1370 yili hokimiyatga chiqdi.

Amalda Temur Movarounnahrda yagona hukmdor bo‘lsada, o‘zini amir deb hisoblab, chingiziylardan Suyurg‘otmishni xon deb ko‘tardi. qo‘shin sarkardalar qurultoyi esa Amir Temurni Movarounnahrning yagona hukmdori deb e‘lon qildi. Bu orada Amir Temur chingiziylar malikasi, Chig‘atoy xonining qizi, Husaynning beva qolgan xotini - Saroymulkxonim (Bibixonim)ga uylandi va shu sababli “Ko‘rag‘on” (sohibqiron) xonning kuyovi unvonini va podsholik qilish huquqini oldi.

Endilikda Temurning asosiy vazifasi Movarounnahrni birlashtirish, kuchli markazlashgan davlat barpo etish bo‘lib qoldi. Shu maqsadda o‘zi tug‘ilib o‘sgan Kesh (Shahrisabz)ga qaytdi. U yerdan Samarqandga o‘tib, shaharni bo‘ljak davlatiga poytaxt qilib oldi. Shahar devorlarini mustahkamlab, shahriston va saroylar qura boshladi.

Amir Temurning buyuk saltanat barpo qilish bobidagi sa’y-harakatini shartli ravishda ikki davrga bo‘lish mumkin: Birinchi davr 1370-1388 yillarni o‘z

ichiga oladi. Bu davrda Amir Temur asosan turkiy xalqlardan tashkil topgan Chig'atoy mulkini markazlashgan qudratli davlatga birlashtirish uchun kurashadi.

Ikkinchi davr 1388-1405 yillardir. Bu davrda Amir Temur o'z davlatining hududini kengaytirish va buyuk saltanat barpo etishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. 1370-1405 yillar mobaynida, ya'ni 35 yil Samarqand taxtini boshqargan Amir Temur o'z oldiga qo'ygan maqsadlariga erishadi. Jumladan, u shu davr mobaynida 30 martadan ortiq harbiy yurishlar uyushtiradi va biror marta ham yengilmaydi, dunyodagi 28 mamlakatni fatx etadi. Amir Temur tuzgan saltanat sarhadlari janubda Arabiston yarim orolidan shimolda to Moskva knyazligiga qadar, sharqda Xitoy hududlaridan qarbga tomon o'rta Yer dengizi va Misr davlatlari yerlarini o'z ichiga olgan xududlarga qadar cho'zilib ketgan edi.

Amir Temur davlat arbobi sifatida ulkan tashkilotchilik qobiliyatiga ega bo'lgan, u Movarounnahrni yagona bir davlatga birlashtirdi, bosib olgan xududlarini to'rt qism — mulkka bo'lgan va ularni o'z farzandlariga suyurg'ol (sovg'a) qilib berdi. Jumladan, Xuroson, Jurjon, Mozandaron, Seyston (markazi Hirot) Shohruhga; /arbiy Eron, Ozarbayjon, Iroq va Armaniston (markazi Tabriz) Mironshohga; Fors, ya'ni Eronning janubiy qismi (markazi Sheroz) Umarshayxga; Afg'oniston va Shimoliy Hindiston (markazi /azna) Pirmuhammadga suyurg'ol qilib berildi. Natijada Amir Temur davlati yagona, yaxlit feodal davlatga birlashgan. Butun hokimiyat ularning qo'lida bo'lib, markaziy hukumatga (Samarqandga) xiroj va soliqlarning bir qismini to'lab turganlar va oliy hukmdorga harbiy yurishlar paytida askar yuborib turish majburiyatini bajarganlar.

Amir Temur davlati o'z davrida markazlashgan davlat edi. Bu davlat asoschisi mamlakatdagi barcha ijtimoiy tabaqalar — (ular 12 ta edi) sayyidlar va din peshvolari, harbiylar va amaldorlar, olim va fozil kishilar, ahli hunar, dehqonlar, savdo-sotiq ahli, chorvadorlar va boshqalarning maqsad va manfaatlarini himoya qilish, maslahat va kengash ila qattiqqo'llik bilan boshqarishga erishdi. Ikkinchdan Amir Temur saltanatning to'rt asosiy ustini to'g'ri angladi va unga amal qildi. Bu ustunlar quyidagilardir:

- Islom va shariat aqidalari:

- qadimdan amalda bo'lgan odoblar- yo'sun va tuzuklar, qonun ustivorligi:

- Xazina:

- Raiyat, ya'ni mehnatkash xalq.

Amir Temur davlatining boshqaruv tizimi ikki qismga-qonun chiqaruvchi va ijroiya tizimlariga bo'lingan. qonun chiqaruvchi tizim qurultoy deb atalib, u asosan yirik turk qabilalarining yo'l boshchilari ishtirokida o'tgan va oliy hukmdor paytida chaqirilgan. qurultoy urush va sulh, davlatning ichki va tashqi siyosatini istagan belgilash kabi masala muammolarni muhokama qilgan va qonunlashtirilgan.

Ijroiya tizimi devonlar va boshqa oliy davlat idoralaridan iborat bo'lgan. Davlatning ijroiya tizimi (devonlar) qurultoy qabul qilgan qarorlarni, podshoh farmonlarini va davlatning kundalik yumushlarini hayotga tadbiq etgan.

Tarixiy manbalarda ta'kidlanishicha Temur davlatini asosan quyidagi to'rt vazir boshqargan.

1. Mamlakat va raiat vaziri-mamlakatning muhim va kundalik ishlarini ado etgan; U raiatning ahvolini, mamlakat obodonchiligi va umumiy ahvolini , riatning

farovonligini, mamlakatning umumiy ahvolini nazorat qilib turuvchi vazir bo'lgan. Uni bosh vazir (vaziri a'zam) deb atashgan. U bosh bo'lgan muassasa esa devoni oliy deb atalgan.

2. Sipoh vazirligi- sipohiylarning umumiy ahvoli – ularni harbiy yurishlar oldidan to'plash, joylashtirish, oziq-ovqat va harbiy aslaha bilan ta'minlash maosh va nafaqalarini o'z vaqtida yetkazib berish bilan shug'ullangan. U bosh bo'lgan muassasa devoni tavochi deb atalgan.

3. Uchinchi vazir egasiz qolgan yer-suv, mol-mulkni haqiqiy merosxo'rlari topilguncha tasarruf qilib turish, shuningdek, savdogarlardan olinadigan boj-xiroj va yaylovdagi mol-qo'ydan olinadigan zakotni undirish bilan shug'ullangan. Uning devoni devoni sarkor deb atalgan.

4. Bu vazir saltanat ishlarini, ya'ni davlat idoralarining sarf-harajatlarini, umuman xazinadan ketgan barcha harajatlarning hisob-kitobi bilan shug'ullangan. Uning devoni–devoni mushrif (maxsus nazoratchilar devoni) deb atalgan.

Shuningdek, chegara yerlari va tobe mamlakatlarni boshqarish ishlariga ma'sul etib yana uchta vazir tayinlangani «Temur tuzuklari»da aytilishicha ulardan biri xorijiy mamlakatlar bilan olib boriladigan munosabatlarga boshchilik qilgan oliy davlat muassasasi – devoni insho yoki devoni rasoil deb atalgan.

Din va shariat bilan bog'liq bo'lgan masalalar, shuningdek, sud ishlari qozi va shayxulislom qo'lida bo'lgan.

Amir Temur davrida davlat ishlarini ado etadigan quyidagi oliy lavozimlar: otaliq, arzbegi, a'lam, bakovulboshi, daftordor, jarchi, munshiy, muftiy, muxtasib, soxibi devon, tavochi, farrosh, xazinador, eshik og'aboshi kabi lavozimlar ta'sis etilgan.

Aytiladigan yana bir muhim masala shuki, Amir Temur o'z davlatida qonun ustivorligini ta'minladi. Jinoyatga tortiluvchining aybi faqat to'rt nafar guvoh oldida isbot qilingandan keyingina uning ustidan hukm chiqarilgan. Shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, Amir Temur davlatida qonun barchaga – vazirga ham, amirga ham, hokim uchun ham, shahzoda uchun ham barobar bo'lgan. Masalan, g'arbiy Eron va Ozarbayjon hokimi shahzoda Mironshoh Mirzo maishat va kayfu safoga mukkasidan ketib, davlat ishlariga e'tibor qilmay qo'ygani uchun lavozimidan olib tashlangan. Atrofida gilarining ba'zilar esa oliy jazoga mahkum etilganlar. Fors hokimi Pirmuhammad Sulton yetti yillik urush (1399-1404) paytida sustkashlikka yo'l qo'ygani uchun egallab turgan mansabidan olib tashlangan. Yuqorida keltirilgan fikrlarimizdan xulosa shuki, Amir Temur kuchli markazlashgan davlatga asos solgan.

Amir Temur Genuya, Venesiya, Vizantiya, Ispaniya, Fransiya, Angliyadek Yevropaning davlatlari bilan bir kator diplomatik alokalarni olib borishi: jumladan, uning fransiyalik Karl VI angliyalik Genrix IV yozishmalari majud. Karl VI ham, Genri IV xam Soxibqironni ko'kka ko'tarib maqtab, uning usmoniylarga qarshi kurashini yuqori baholaydilar. Ular Amir Temur davlati bilan o'zaro savdo-sotiq aloqalarini rivojlantirishga tayyor ekanliklarini bildirganlar, Samarqandga o'z elchilarini yuborganlar. (Ispaniya elchisi Klovix).

Shunday qilib Amir Temur davrida o'zbek davlatchiligi tarixidagi eng yorqin sahifalar bitildi desak har jihatdan to'g'ri bo'ladi. Mazkur yillarda davlatimizning,

umuman o'zbek xalqining ichki va tashqi siyosatdagi imkoniyatlari, salohiyati to'la - to'kis namoyon bo'ldi. Mamlakatimiz jahonning siyosiy, iqtisodiy, madaniy markaziga aylandi. Davlatimiz kuch-qudratiga Yevropadan Xitoyga qadar ulkan xududdagi davlatlar tan berdi. Shu bilan birga ming afsuski so'ngi temuriylar XVI asrda ulardan hokimiyatni tortib olgan shayboniylar va kelgusida hokimiyatni boshqargan sulolalar ushbu muvoffaqiyatlar va davlatchilikdagi taraqqiyot darajasini saqlab qololmadilar.

2. Amir Temur tarixda o'chmas iz qoldirgan buyuk shaxs- ulkan bunyodkor, yirik davlat arbobi, mohir sarkarda, ilm-fan homiysi. Biz bugun bu haqiqatni yaxshi angladik. /arbda, masalan, Italiyada, Ispaniyada, Fransiyada, Angliyada, Germaniyada bu XVI-XVII asrdan beri ma'lum. Misol keltiramiz, Amir Temur haqidagi birinchi kitob Italiyalik olim Perondini qalamiga mansub bo'lib 1553 yil Florensiya (Italiya)da nashr qilingan.

Ikkinchidan: Davlatni boshqarish va idora qilish , barcha sohada adolat, insof, diyonat va imon amriga quloq solib maslahat, moshvarat va kengash asosida ish yuritishda ulug' bobokalonimizdan o'rgansak va ibrat olsak nur ustiga a'lo nur bo'lur edi.

Amir Temur o'zining 35 yillik (1370-1405 yillar) hukumronligi davrida Movarounnahrda tashqari 28 ta davlatni bosib olgan bo'lsa, u yerlarda adolat va tinchlik o'rnatdi. Buyuk davlat arbobi va yengilmas sarkarda sifatida jahonda nom qozondi. O'zbekistonda Prezidentimiz farmoni bilan 1996 yil " Amir Temur" yili deb e'lon qilindi 1996 yilda ulug' bobomizning 660 yilligi nafaqat mamlakatimizda, balki Parijda YuNESKO doirasida, jahon miqiyosida keng nishonlanishi ham fikrimizning isbotidir.

Temur Movarounnahrni 150 yillik mo'g'ullar hukumronligidan ozod qilib, kuchli va qudratli markazlashgan feodal davlatga asos soldi. Xududlar, viloyatlar o'rtasidan o'zaro urushlarga, toju-taxt talashishlarga chek qo'ydi. Mamlakatda osoyishtalik va barqarorlikni ta'minladi. «Kuch adolatda» degan aqidaga qat'iy amal qilib, adolatsizlik qilgan hukumdorlarni jazoladi, xalq hurmat e'tiborini qozondi.

Amir Temur mo'g'ullar davrida toptalgan va vayron qilingan xalqimizni madaniyatini, ma'naviyatini, tili va dinini, urf-odatlarini tiklashga homiylik qildi. Samarqand, Shahrisabz, Turkiston va boshqa shaharlarda katta-katta qurilishlar qildi. Masjid va madrasalarni ko'paytirdi. Oq Saroy, Bibixonim, Shohizinda komplekslari, Ahmad Yassaviy maqbarasi va hokozolar shular jumlasidandir. Dunyoning turli burchaklaridan olimu-fozillarni, hunarmandlarni Movarounnahrda, aniqrog'i amarqandda to'pladi. Ularga g'amxo'rlik va mehr- muruvvat ko'rsatdi.

Temur Samarqandni jahonning yetti mo'jizasidan biriga aylantirdi. Uni dunyoning poytaxtiga aylantirish maqsadida shahar atrofida ko'plab qishloqlar qurib ularga dunyodagi shaharlar- Bog'dod, Damashq, qohira, Sheroz, Sultoniya va hatto Parij (Forish) nomlarini berdi. qadimiy Ko'ksaroy qayta tiklandi. Shaharlar atrofida Bog'i Chinor, Bog'ibaland, Bog'ibixisht, Maysazorlar, soya-salqin yo'laklar, ariqlar qurildi. Barcha binolar pishiq g'ishtdan qurilib, gumbazlar turli naqsh va bo'yoqlar bilan bezatildi. Umuman Samarqand tubdan qayta qurilib yanada obod va go'zal shaharga aylandi..

Temur To'xtamishxonni tor-mor qilib, Botuxon asos solgan Oltin O'rda davlati inqirozini tezlashtirdiki, bu hol qadimiy rusning 200 yillik mo'g'ul bosqinidan ozod bo'lishida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Afsuski Rossiya Amir Temurning bu xizmatini tan olmadi.

Amir Temur turk sultoni Boyazid Yeldirimni mag'lubiyatga uchratib Usmonli turklarning Ovropaga yurishini to'xtatib qoldi. Bu bilan olmon, fransuz, ispan, ingiliz, italyan va boshqa ko'plab Yevropa xalqlari tarixiy taqdirida katta rol o'ynadi. Keyinchalik Yevropa xalqlarining taraqqiyotida olg'a siljib ketishiga ulkan hissa qo'shdi. Buning uchun Yevropa xalqlari buyuk bobokalonimizdan hanuz minnatdordir. Sobiq mustamlakachilik yillarida bizga Amir Temur to'g'risida biron bir ijobiy fikr aytish ta'qiqlab qo'yilgan davrlarda ham Yevropada Temur haqida ilmiy izlanishlar olib borildi, kitoblar yozildi, muzeylar ochildi, hatto oltindan haykal qo'yildi.

Amir Temur mo'g'ullar hukmronligi davrida izdan chiqqan qadimiy savdo yo'li- Buyuk Ipak yo'lini tikladi. Sharq va /arb xalqlarining savdo-iqtisodiy va madaniy aloqalari rivojiga ulkan hissa qo'shdi.

Amir Temur turkiy (o'zbek) harbiy sa'natini dunyoga namoyish qildi. Kuchli mustahkam, intizomli qo'shin tuzdi. Jangchilarni, xarbiy sarkardalarni e'zozladi, moddiy rag'batlantirdi, ularni botir va qo'rqmas qilib tayyorladi. Jangda har doim o'zi namuna ko'rsatib, qo'shinlarni ruxlantirib keldi. Temur tarixdagi buyuk sarkardorlar orasida alohida ajralib turadi... Temur barcha davr buyuk harbiy qo'mondonlari orasida alohida o'rin egallaydi... deb ta'kidlaydi AqShlik olim Rigard Nelson.

Temur o'zining butun faoliyati davomida xalqimizning, millatimizni ulug'ladi. Agar bu xalq birlashsa, o'z milliy davlatiga ega bo'lsa nimalarga qodir bo'lishi mumkinligini dunyoga ko'rsatdi.

Jahon Temur timsolida o'zbek (turkiy) millatini tanidi.

Temurning ichki siyosati. Amir Temur o'z saltanati hududida xalq osoyishtaligi, tinch mehnat uchun sharoit yaratishga, adolatli boshqaruv usulini joriy etishga qaratilgan siyosat olib bordi.

Amir Temur o'zining ichki siyosiy faoliyatida ruhiy.ma'naviy rahnamolari. pirlarining ugitlariga, maslahatlariga amal qildi. Shamsiddin Kulol, Sayyid Baraka, Abu Bakr Muhammad Toybodylarning xizmatlari bu sohada bebahodir. Vaziyatni tug'ri tahlil etish, maslahatlarga quloq solish, kengashib, odilona va adolatli qaror qabul qilish Amir Temur ning uslubi bo'lgan.

Temurning katta o'g'li Jahongir Balxda, o'g'li Umarshayx Forsda, yana bir o'g'li Mironshoh Eron va Ozarbayjonda, Shoxruh Xuroson yerlarida ichki siyosatni amalga oshirar edilar. Davlatni boshqarish uchun esa devonbegi (markaziy ma'muriyatchi), arkbegi (marosimlarni utkazish) va turtta vazir (soliq va mirshablik xizmati, askarlar va oziq.ovqat ta'minoti, Harbiy masalalar va saroy harajatlari bo'yicha) tayinlangan edi. Amir Temur muhim davlat ishlarini hal etish uchun chaqiriladigan kengashlarga katta ahamiyat berib, "o'z ishlarimning undan tuqqiz qismini men kengash (oqsoqollar, amirlar, vazirlar, aqlli va ko'pni ko'rgan kishilar maslahati) asosida, faqat bir qismini qilich yordamida hal qildim", degan edi. Kengashning qarorisiz Amir Temur xech qanday ishga kirishmas edi.

Temurning tashqi siyosati. Sohibqiron qaysi bir mamlakatga lashkar tortib borishidan qat'i nazar, u adolatni himoya qilgan insof va diyonat uchun jangga kirgan. Aksariyat hollarda kelib chiqqan urushlar Amir Temurning Raqiblari adolatsizligi, insof diyonatsizligi, imonsizligi aybi bilan kelib chiqqan. Ana shu ma'noda Amir Temurning Xorazm bilan bo'lgan munosabatlari yorqin misol bo'la oladi. Hazrat Sohibkiron Markazlashgan davlat tuzib mo'g'ullarni Movarounnahr hududidan haydab chiqargach, Xorazm masalasini adolatli hal qilishga kirishadi. AmirTemur Boyazid bilan o'zaro diplomatik yozishmalar olib borish bilan bir qatorda Turkiya bilan bo'lajak to'qnashuvda Trapezund va Konstantinopol harbiy kemalaridan foydalanishga harakat qiladi. O'zaro yordam masalasida Amir Temur Konstantinopol noibi Ioan VII bilan ham yozishmalar olib boradi. Amir Temur Fransiya qiroli Karl VI (1360-1422) Angliya qiroli Genrix IV (1399-1413) Kastiliya va Leon qiroli Genrix III lar bilan diplomatik aloqalar o'rnatib , yozishmalar olib boradi. Vizantiya imperatoridan boj olib uni bevosita buysundirish bilan kifoyalangan Amir Temur 1402 yilning yozida Fransiya va Angliyaga maxsus elchilar orqali Karl VI va Genrix IV nomlariga maktublar yullaydi. Fransiya qiroli Karl VI 1403 yilning 15 iyunida Amir Temurga yo'llanganllan javob maktubidan ma'lum bo'lishicha Amir Temur takliflari Fransiya tomonidan mamnuniyat bilan qabul qilingan.

Davlat boshqaruvi tizimining eng muhim tarkibiy qismi qo'shin bo'lib, uni takomillashtirish va mustahkamlashga Temur alohida ahamiyat bergan. Amir Temur jahon harbiy san'ati tarixida birinchi bo'lib qo'shinni jang maydonida yetti qo'lga (qismga) bo'lib joylashtirish tartibini joriy qildi. Temur o'z armiyasining jangovor tayyorgarligiga alohida e'tibor berish bilan birgalikda ularning moddiy ta'minoti to'g'risida ham doimo g'amxurlik ko'rsatgan. U o'z tuzuklarida ham bunga alohida tuxtalib utgan. Shuning uchun ham uning sadoqatli, mustahkam, jangovor qo'shini hamisha zafarlar ketidan zafarlar quchdi.

Turli mamlakatlarni bog'lovchi savdo karvonlari bexatarligi, osoyishtaligini ta'minlash, ayniqsa Buyuk Ipak yo'li shuhratini tiklash borasida qilingan sa'y harakatlar bu borada muhim ahamiyat kasb etadi. Natijada Sharqu-Farb, Janubu-Shimol o'rtasidagi elchilik, diplomatik va savdo tijorat munosabatlari yanada kuchaydi, bu esa Temur davlatining ijtimoiy iqtisodiy va madaniy yuksalishida hal qiluvchi rol uynadi. Amir Temur mohir diplomat sifatida qaysi mamlakat bilan aloqa bog'lashga yo'l tutsa, u dastavval, ikki o'rtadagi har bir masala, muammoni urushsiz, nizolarsiz tinch, muzokaralar yo'li bilan hal etishga intilgan boshqa hukmdorlarni shunga da'vat etgan. Urush harakatlariga esa faqat noiloj xollardagina izn berilardi. Xususan, Sohibkironning Oltin Urda xoni Tuxtamishxon, Turkiya sultoni Boyazid Yildirim singari hukmdorlar bilan avval boshda olib borgan muloqotu yozishmalari ham bundan guvohlik beradi.

«Temur tuzuklari» Amir Temurning davlat va harbiy ishning qurilishi haqidagi nazariy va amaliy fikr-mulohazalari jamlangan muhim asardir. Boshqacha nomlari: «Molfuzoti temuriy» (Temurning aytganlari), «Voqeoti Temuriy»(«Temur hayoti bilan bog'liq voqealar»). Bu asar ikki qism, 56 banddan iborat bo'lib, hukmdorlarning tor doirasigagina emas, butun dunyo ahliga mashxur bo'lgan.

Bizning davrimizgacha uning ko'plab qo'lyozma nusxalari yetib kelgani bundan guvohlik beradi. Asarning nusxalarini Rusiya, Hindiston, Eron, Turkiya, Misr, Angliya, Olmoniya, Daniya va boshqa mamlakatlarning kutubxonalarida topish mumkin.

Asar birinchi bor 1783 yil Buyuk Britaniya (Oksfordda), 1785 va 1890 yillarda Hindistonda nashr etildi.

«Bu Tuzuklardan – deb yozadi muallif, - (kelajakda) saltanat ishlarini boshqarishda qo'llanma sifatida foydalangaylar». Demak «Tuzuklarni» yozishdan maqsad jamiyat va davlat boshqaruvida zarur hisoblangan qonun-qoidalar, ya'ni tuzuklar majmuini yaratish bo'lgan. Agar undagi ba'zi-bir qaytarishlar, shaxsiy muloxazalar va «Lirik kechinmalarni» olib tashalasak, ixtiyorimizda o'sha davrning asosiy qonunlari, qonunchiligi majmui gavdalanadi.

Tuzuklarning birinchi qismida Amir Temurning yetti yashardan to vafotiga qadar (1336-1405 yillar) kechgan hayoti va ijtimoiy- siyosiy faoliyati, uning Movarounnahrda Markaziy hokimiyatning qo'lga kiritishi, ijtimoiy tarqoqlikka barham berishi va markazlashgan davlat tuzishi, harbiy yurishlari ixcham bayon etilgan.

Ikkinchi qismi-Sohibqironning nomidan toju-taxt vorislariga aytilgan o'ziga xos vasiyat va nasihatlardan iboratdir.

Jumladan, Amir Temurning fikricha davlat vazirlari quyidagi to'rt sifatga ega bo'lishlari shart: 1. Asillik va toza nasillik, buyuklik; 2. Aqlu farosat. 3. Sipoxu raiyat ahvolidan xabardorlik va ularga xushmuomalada bo'lish. 4. Sabru bardoshlik va muloyimlik. Asarda ko'rsatilishicha, davlat taqdirini uch narsa: podshoh, xazina va askar hal qilgan. qo'shin yuz ming va tumanga bo'lingan.

Xalqni ortiqcha soliq bilan xonavayron qilish davlat xazinasining kambag'allashishiga, bu esa o'z navbatida hokimiyatning kuchsizlanishiga olib kelinishi asarda ta'kidlangan.

Tuzuklarda vazirlar amirlar va hokimlarga beriladigan inomlar haqida ham aytilgan: Masalan: qaysi bir amir biron qo'shinni yengsa u uch narsa bilan siylangan. Tug', nog'ora va bahodirlik martabasi. Davlat kengashlariga bema'lol kirish huquqi. Biron sarhadning noibligi berilgan

«Temur Tuzuklarida» payg'ambar avlodlariga, qonun targ'ibotchilariga, olimlar, shoirlarga, keksalarga Temur nafaqa belgilaganligi qayd etilgan, shuningdek uning davlatida barcha xalqlar millati va dinidan qat'iy nazar teng huquqli ekanligi e'lon qilingan.

Tuzuklarda buyuk saltanatdagi ijtimoiy-siyosiy hayotning eng kichik, ko'z ilg'amas masalalarigacha o'z aksini topgan. Misol uchun madrasalar va qiroatxonalardagi kitoblarni yirtgan, unga ehtiyotsizlik bilan qaragan shaxslar zindonband qilinishi ko'rsatilgan.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Yevropada Konstitutsiya haqida tushunchaga ham ega bo'lishmagan bir davrda Amir Temur davlatida Konstitusion qonunlar majmuasi- «Temur Tuzuklari» mavjud bo'lgan va amal qilgan. Shuni afsus bilan aytish kerakki, sho'rolar hukumronligi yillarida biz tariximizga, xususan Temur va temuriylar davri tarixiga haqqoniy baho bera olmadik. Evropada Temurga oltindan haykal qo'yilganda, jumladan fransuzlar Amir Temurning oltindan haykalchasini

qo'ydirib ostiga "Evropa xaloskori" deb yozdirib qo'yishgan ekan, uning o'z yurtida loydan ham haykal qo'ya olmadik, nomini faqat salbiy tomondan tilga ololdik xolos. Temur o'z Tuzuklarini yozib keyingi avlodlari uchun davlatni boshqarish, huquq, axloq-odob, ma'naviy fazilatlariga oid ajoyib vasiyat va nasihat qoldirdi. «Temur Tuzuklari» bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotgan emas.

3. Amir Temur qudratli saltanat barpo etib, uning hududlarini Sharqu-/arbgga, Shimolu-Janubga kengaytirib, iqtisodiy- madaniy, ma'naviy jixatdan yuksaltirib, dovrug'ini olamga mashhur qilgan bulsada, biroq uning vafotidan keyin mamlakat tanazulga uchrab bordi. Buning asosiy boisi shundaki, Amir Temur tassarufidagi el-yurtlar shu qadar xilma-xil, va uzoq masofalarga cho'zilgan bo'lib, ularni yagona bir markazdan turib, boshqarish murakkab edi. Buning ustiga ulardagi mavjud turli-tuman muxolifatchi kuchlar ertami kech o'z hududiy mustaqiligi uchun harakat qilishlari tabiiy edi. Amir Temur va uning avlodlari hukm surgan tarixiy davrni nazardan utkazar ekanmiz, bunda ijtimoiy- iqtisodiy va madaniy taraqqiyotni yuksak marralari sari ko'tarilgan Mavarounnahr va Xurosonni butun tarovati, yorqin manzarali ko'z ungimizda nomoyon bo'ladi. Amir Temur davrida Samarqandda bunyod etilgan tevarak atrofga husnu –latofat bag'ishlagan, bir-biridan ko'rkam unlab bog'lar, chunonchi «Bog'i Dilkusho», «Bog'i jahanaro», »Bog'i Davlatobod», «Bog'i nav», shuningdek o'z davrini tengsiz me'moriy obidalari «Ko'ksaroy», «Bustosaroy», Guri Amir maqbarasi, Shohi Zinda, Bibixonim masjidi va madrasasi, Shahrisabzdagi mashhur Oqsaroy, Turkiston shahridagi Xo'ja Ahmad Yassaviy maqbarasi kabilar shular jumlasidandir.

Amir Temur valiaxd etib nabirasi Pirmuhammadni tayinlagan edi. Biroq Mironshohning o'g'li Halil Sulton Mirzo 1405 yilning 18 martida Samarqandni egallab, o'zini "Movarounnahrning oliy hukmdori" deb e'lon qildi. Bir necha yil to'xtovsiz davom etgan urushlar natijasida bir qancha temuriy shahzodalar, shu jumladan valiaxd Pirmuhammad olamdan utdi. qudratli saltanat larzaga keldi va u parchalanish sari yuz tutdi. 1409 yil Temurning kenja o'g'li Shoxruh Movarounnahr va Xurosonni egallab, Movarounnahrni to'ngich o'g'li Ulug'bek ixtiyoriga beradi. O'zi esa Hirotga qaytib, Xuroson davlatini idora qila boshlaydi. Ulug'bek Samarqand taxtini egallagan paytida 15 yoshli uspirin yigit edi. Shuning uchun Shoxruh tajribali amir Shohmalikni unga otaliq qilib tayinlaydi. Ikki yildan so'ng, ya'ni 1411 yildan boshlab Ulug'bek to umrining ohirigacha (1449) Movarounnahr mamlakatini tanho boshqaradi. Ulug'bek asosiy faoliyatini davlatni idora qilish, ilm fanni ravnaq toptirish, mamlakat obodonchiligini yaxshilashga bag'ishladi. Ulug'bek noiloj xollardagina qo'shin tortishga majbur bo'lgan. 1414 yili u Farg'onada Amir Ahmad isyonini, 1425 yilda mo'g'ullar harakatini bostirdi. 1427 yilgi Dashti qipchoq hukmdorlaridan Baroq o'g'longa qarshi yurishi Ulug'bekka nihoyatda qimmatga tushdi. 1428 yil Abulhayrxon boshchiligida Dashti qipchoq davlati bilan ko'p bor to'qnashuvlarga to'g'ri keldi. Buning oqibatida esa asta-sekin Movarounnahr davlatining parchalanish va zaiflashish jarayoni yuz berdi.

XV asr oxiri, ayniqsa uning so'ngi choragida mamlakatda ijtimoiy-siyosiy beqarorlikning kuchayishiga Temuriy shohzodalarning o'zaro kelishib bir fikrga

kelmaganliklari, ular o'rtasidagi toj-taxt uchun doimiy kurashning mavjudligi sabab bo'ldi.

Jumladan, 1450 yilda Samarqand taxtiga Mirzo Ulug'bekning jiyani va kuyovi Mirzo Abdulloning o'tirishi, Buxoroda esa Shohruh Mirzoning nevarasi Abulqosim Bobur qo'lida bo'lishi yagona mamlakat parchalanganligining isboti edi. Afsuski, bu shahzodalar kelishishga intilmadi, aksincha bir-birlari taxtiga da'vo qila boshladi. Natijada nizolar kuchaydi, ko'plab qurbonlar bo'ldi, o'zaro urushlar avj oldi. Masalan: Mirzo Abdullo Alouddavla va Abu Saidga qarshi kurashdi. Oqibatda 1451 yilda Samarqand yaqinidagi Sheroz qishlog'idagi jangda Abu Said Mirzodan yengilib o'ldirildi.

Shundan so'ng ham tinchlik bo'lmadi. Endi buyuk bobosi davlatini tiklash uchun kurash Abu Said Mirzo (Movarounnahr) va Abulqosim Bobur (Xuroson) o'rtasida bordi. Nihoyat, 1457 yilda Abulqosim vafotidan so'ng Abu Said Mirzo vaqtincha bo'lsada Temuriylar davlati har ikki qismi (Movarounnahr va Xuroson) ni birlashtirishga muvaffaq bo'ldi.

Biroq, Abu Said Mirzo qancha harakat qilmasin bu hududni saqlab qola olmadi. U Mamlakatdagi siyosiy tarqoqlikni to'la tugata olmadi. Xuroson, Eron, Xorazm deyarli mustaqil edi. Xurosonda Temuriy shahzoda Sulton Husayn Boyqaro Hirot taxti uchun kurash boshladi. /arbiy Eron yerlari uchun kurashda oqquyunli turkmanlar Abu Saidga qattiq qarshilik ko'rsatadi. Oqibatda 1469 yilda Abu Said oqqo'yunli turkmanlar bilan bo'lgan jangda o'ldiriladi. Shundan so'ng Xurosonda hokimiyat Sulton Husayn Boyqaro(1469-1506) qo'lga o'tib ketdi. Saltanat yana ikkiga bo'lindi. Movarounnahrda taxtga o'tirgan Abu Saidning o'g'illari Sulton Ahmad (1469-1494), Sulton Mahmud (1494-1496) va uning o'g'li Sulton Ali Mirzolar uquvsiz chiqishdi, ayshu-ishratga berilib davlat ishlarini tashlab qo'yishdi.

Anna shu tariqa, mamlakat parchalanish sari yo'l tutdi. Xususan, Movarounnahr hukmdori Sulton Ahmadning uquvsizligi, sustkashligi va savodsizligi tufayli feodal tarqoqlik avjiga chiqdi. Bundan foydalanib Dashti qipchoqdagi o'zbek qavmlari tomonidan uyushtirilgan yurishlar Movarounnahrni yanada tang ahvolga mahkum etdi.

XV asrning 90-yillarida Farg'onaning yosh hukmdori, Umarshayx Mirzoning o'g'li Zahiriddin Muhammad Bobur (1483-1530) temuriylar hukmronligini qaytadan mustahkamlash yo'lida bir necha bor qat'iy harakat qildi. Biroq uning bu urinishlari ham kutilgan natijaga olib kelmadi.

4. Sohibqiron Amir Temurning say'i harakati bilan XIV asrning ikkinchi yarmi XV asrlarda Movarounnahr va Xurosonda ilm-fan va madaniyatning rivojlanib sivilizatsiyaning yangi bosqichiga ko'tarildi

Markazlashgan mustaqil davlatning barpo etilishi, ilm-fan va madaniyatni rivojlantirishga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Sohibqiron birinchi navbatda Movarounnahr olimlarini o'z davlatining poytaxti Samarqandga yig'di. Uning maqsadi IX-XII asrlarda bo'lgani kabi islom dunyosining ilmiy markazlari bo'lgan Xorazm va Bag'dod fanlar akademiyasining an'alarini Samarqandda tiklashdan iborat edi. Tarixiy ma'lumotlarga qaraganda Amir Temur o'zi istilo etgan mamlakatlardan ko'plab yetuk olimlarni, tabiblarni, san'atkor va hunarmandlarni, me'morlar va

kosiblarni Movarounnahrğa olib kelgan. Ularga erkin faoliyat ko'rsatish uchun barcha shart-sharoitlarni yaratib bergan.

Nizomiddin Shomiy, Sharofiddin Ali Yazdiy, Ibn Arabshoh, Mahmud Dehlaviylarning bergan ma'lumotlariga ko'ra Amir Temurning ilm-fan, madaniyat va boshqa kasb egalariga bo'lgan hurmati va ko'rsatgan amaliy g'amxo'rliги keyinchalik dunyoning ko'pgina mamlakatlaridan ko'plab olimlar, san'atkorlar, me'morlar va mohir ustalarning o'z ixtiyori bilan Samarqandga kelishiga sabab bo'ldi. Ba'zan go'yo, Amir Temur o'zi bosib olgan mamlakat olimlari, hunarmandlarini Samarqandga zo'rlik bilan olib kelgan degan o'ylar ham mavjud bo'lgan. Ayrim olimlar Amir Temurga o'z uzrlarini aytib, Samarqandga bormaslikka ham jur'at etganlarida Sohibqiron bunga qarshilik ko'rsatmagan. Masalan, Damashq va Xalab zabt etilganda u yerlarda yashagan mashhur tarixchi olim Ibn Xoldun Temur bilan suhbatlashib, Samarqandga bormaslikka uni ko'ndiradi va tez orada Misrga borib, bosh qozilik mansabiga musharraf bo'ladi. Ammo bunday istisnolardan qat'iy nazar, o'sha zamonning barcha yirik olimlari Samarqandga borishni o'zlari uchun sharaf deb bilar edilar. Shundaylardan biri O'rta Osiyo falsafiy tafakkuri tarixida o'chmas iz qoldirgan faylasuf Sa'diddin Taftazoniy edi. U 1332 yilda Ashxobod yaqinidagi, Niso shahri atrofidagi Taftazon qishlog'ida tug'ilgan. O'n olti yoshgacha Sa'diddin ilohiyot fanlarini, arab tili, nutq san'ati va mantiq sohalarini mukammal egalladi.

Taftazoniyning 16 yoshida yozgan birinchi ilmiy asari unga shuhrat keltirdi va uni madrasada mudarrislik qilish huquqini qo'lga kiritishiga sabab bo'ldi. 1340-1372 yillar ichida Taftazoniy, /ijduvon, Jom, Turkiston, Hirot va Movarounnahrning boshqa shaharlaridagi madrasalarida dars berib, yirik olim sifatida shuhrat qozondi. Natijada Sohibqiron Amir Temur undan xabar topib, Samarqandga chaqirdi. U umrining oxirigacha saroyda yashadi va 1392 yil 12 avgustda vafot etdi.

Shu davrning yana bir zabardast faylasufi Mir Sayid Sharif Jurjoni y 1387 yilda Samarqandga kelib 20 yil samarali ijod etdi va faqat Temur vafotidan keyingina She'rozga qaytib, 1413 yilda vafot etdi. Jurjoni y Samarqandning mashhur madrasalarida falsafa, mantiq, falakiyot, fikh, til va adabiyotdan dars berib o'zidan yaxshi nom qoldirdi.

Amir Temur hukmronligi davrida Samarqand shahrida to'plangan fikh olimlaridan Mavlono Abdumalik sohibqiron hurmatiga sazovor bo'lganlardan biridir. Amir Temur g'amxo'rligida ijod qilgan olimlardan No'moniddin Xorazmiy, Xoja Muhammad az-Zohid al Buxoriy va boshqalar ilm-fanning rivojlanishiga o'zlarining tegishli hissalarini qo'shdilar.

Amir Temur qur'oni Karimni yaxshi biladigan yetuk qorilarning ham hurmatini joyiga qo'yib, ularga shart-sharoit yaratib berishni o'zgalardan ham talab qilgan. Natijada mashhur qorilardan Mavlono Faxriddin, qur'oni qiroatda ham, savtda ham tavjid bilan yod olgan hofizlardan Abdulatif ad-Domqoni y, Mavlono Asouddin, Sharif Hofiz al-Husayni y, Mahmud Muhriq al Xorazmi y va Jaloliddin Ahmad al Xorazmiylar madaniy-ma'rifiy ishlarni boyitishga o'zlarining salmoqli ulushlarini qo'shdilar.

Amir Temur davrida davlat tili turkiy til bo'lganligi uchun uning rivojiga katta e'tibor berdi. Manbaalarda yozilishicha u tiniq turk shevasida chiroyli gapirgan va yoza bilgan.

Amir Temurning ilm-fan va madaniyat ravnaqi yo'lida qilgan xizmatlaridan yana biri shuki, uning shaxsan o'zi Samarqandda kutubxona tashkil etishga boshchilik qilgan. U o'z kutubxonasi uchun butun Movarounnahr va istilo qilgan mamlakatlardan nodir kitoblar nusxalarini yig'dirdi. qo'lyozmalarni ko'chirish va kitoblar chop etish ustaxonalarida milliy kitob san'atining eng yaxshi ustalarini to'plagan. Amir Temur davlatni yuksaltirishda ilm-fanning ahamiyati katta ekanligini yaxshi bilgani holda, u o'z vaqtida bu masalaga o'g'illari, nabiralari e'tiborini qaratgan.

Samarqandda tashkil etilgan sulolaviy kutubxona uning nabirasi Ulug'bekka meros bo'lib qoldi. Bu buyuk olimning xizmatlaridan biri shuki, u o'z davrida sulolaviy saroy kutubxonasini ko'plab yangi kitoblar, qo'lyozmalar bilan boyitdi.

Muhammad Tarag'ay Ulug'bekning tarixdagi o'rni uning davlat arbobi sifatidagi ko'p yillik faoliyatidan ko'ra ham afzalroq buyuk olimlik, ilmu-urfon homiysi maqomidagi o'lgan xizmatlari bilan belgilanadi.

Ulug'bek farmoni bilan 1417 yilda Buxoroda, 1417-1420 yillarda Samarqandda va 1433 yilda Fijduvonda madrasalar qad ko'tardi. Ulug'bek atrofida uyushgan ko'plab buyuk qomusiy olimlar qozi zoda Rumiy, Fiyosiddin Jamshid Koshiy, Muhammad Ali Kushchi, Muhammad Xavofiylar ilm fanning turli sohalarida, ayniqsa astronomiya, matematika singari aniq fanlar bo'yicha barakali ijod qildilar hamda o'zlaridan salmoqli ilmiy meros qoldirib ketdilar. Ulug'bek rasadxonasida 1018 ta yuldo'zlar harakatiga oid jadval to'zildi. Uning qalamiga mansub "Ziji kurogoniy" asari o'zining ilmiy yechimlari, xulosalari bilan hozirga qadar ham jahon olimlari e'tiborini qozonib kelmoqda. Mirzo Ulug'bek "Turt ulus tarixi" nomli tarixiy asar hamda musiqaga bag'ishlangan besh risola ham yozadi.

Xuroson yerlarida esa Sulton Husayn Bayqaro davrida siyosiy barqarorlikni saqlash xalq turmush darajasini ko'tarish, obodonchilik borasida ko'plab ishlar amalga oshirildi. Mashhaddagi Gavharshod masjidi, Marv va Hirotdagi bir qator binolarning ta'mirlanishi, Ixlosiya madrasasi, "Kudsiya" masjidi, "Safoiya" hammomi, "Shifoia" davolash uyi kabi inshootlar shu davrdagi ishlar jumlasidandir. Bu davrda she'riyat va rassomlik borasida alohida maktab yuzaga keldi.

Shunday qilib, Temur va temuriylar davrida o'lkamizda fan va madaniyat barq urib usdi, rivojlandi va kamol topdi. Fan va madaniyatning qaysi bir sohasini ko'zdan kechirmaylik, diyorimiz XIV asrning ikkinchi yarmi va XV asrlarda jahon sivilizatsiyasining oldingi saflaridan joy olganining guvohi bo'lamiz. Temuriylar sulolasi davri jahon fani va madaniyatining Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Bahovuddin Naqshband, Xoja Ubaydulloh Ahror kabi ulug' vakillarni yetishtirib berdi. Bu davrda zamonasining iste'dodli shoirlari va adiblari Lutfiy, Bobur, Abdurahmon Jomiy va boshqalar yashab ijod etishdi. Lutfiy nafis o'zbek tilida asarlar yozish bilan birga tojik tilida ham qasidalar bitdi. Lutfiyning "Zafarnoma", "Gul va Navro'z" dostonlari shu davr badiiy adabiyotining durdonalaridan biridir. Bu davr madaniyati taraqqiyotida ulug' shoir Abdurahmon Jomiyning roli buyukdir. Jomiyning yirik va mashhur asari yettita katta dostonidan iborat "Haft avrang", "Bahoriston" kabilardir. A Navoiy xomiyligida Mirxond,

Xondamir, Vasifiy va boshqa tarixchilar ijod qildilar Xondamir 63 yillik umri davomida taxminan 13 ta asar yozgan bo'lib, ulardan bizgacha 8 tasi yetib kelgan. Temur va Temuriylar davrining ulkan muvaffaqiyatlaridan biri tasviriy san'atning gurkirab usganligi bo'ldi. O'z zamonasining mashhur rassomi Kamolliddin Behzod o'zining xayratomo'z rassomchilik san'ati bilan "Moniyi soniy" (ikkinchi Moniy) va "Sharq Rafaeli" nomi bilan jahonga mashhur bo'ldi. Kamolliddin Behzod tomonidan yaratil shoir Abdullo Xotifiy, Husayn Boyqaro, Shayboniyxon portretlari, Sa'diyning "Buston" kitobi va Navoiyning "Hamsa"siga ishlangan rasmlar xalqimizning nodir yodgorliklari sifatida Toshkent, Sankt Petrburg, London, Texron va boshqa shaharlarning mo'zey va kutubxonalarida saklanmokda. Bu davrdagi Movarounnahr va Xurosonda moddiy va ma'naviy taraqqiyotning tamal toshini ulug' bobomiz Sohibqiron Amir Temur quyan edi.

XIV asrning ikkinchi yarmi XV asr O'rta Osiyo xalqlari adabiyoti taraqqiyotida yangi va juda sarmahsul davr bo'ldi. Bu davrda adabiyot, badiiy uslubiy jihatidan takomillashdi va yangi pog'onaga ko'tarildi. Nasrda ham, nazmda ham ko'plab nodir badiiy va lirik asarlar yaratildi.

Alisher Navoiy Abdurahmon Jomiyi ustoz, buyuk so'z san'atkori deb bildi, u bilan hamkorlik qildi. Unga bag'ishlab "Xamsai ul-mutaxayyirin" (Besh hayrat) asarini yaratdi. "Tuhfat ul-afkor" (Fikrlar sovgasi) asarini unga atadi. Navoiy butun faoliyati davomida insonning baxt-saodati uchun kurashga, xalqning osoyishtaligiga, o'zaro urushlarning oldini olishga, obodonchilik ishlariga, ilm-fan, san'at va adabiyot taraqqiyotiga bag'ishladi. U ulug' insonparvar, donishmand davlat arbobi, o'zbek adabiy tiliga asos solgan, o'zbek klassik adabiyotini yangi taraqqiyot pog'onasiga ko'targan buyuk so'z san'atkori, iste'dodli qomusiy olim bo'lib yetishdi. U o'ttizdan ortiq yirik badiiy asar yozdi. "Xamsa", "Xazoin ul-maoniy", "Mahbub ul-qulub", "Lison ut-tayr" shular jumlasidandir. Navoiy "Foniy" taxallusi ostida tojik tilida ham ijod qilib, "Devoni Foniy", "Xasbi hol", "Tuhfat ul-afkor" kabi lirik asarlar yaratdi. U tarixni bilishni ahamiyati katta ekanligini bildirib uni o'rganishga da'vat etdi. Uning fikricha tarix fani shohlar, hukmdorlarning tarjimai xolini emas, balki mamlakat tarixini o'rganib, mamlakatni nimalar halok qiladi, nimalar farovonlikka olib keladi, qanday ishlar mamlakatni obod qilishini, nima sababdan mamlakat tanazzulga yuz tutishini, qanday ishlar xalqqa farog'at va baxt keltirishini tarix ko'rsatib berishi lozim deb hisoblaydi. Uning xushxulq, odobli va tarbiyali bo'lish to'g'risidagi fikrlari ayniqsa qimmatlidir. Shuning uchun ham u jahon adabiyotining buyuk so'z ustalari qatoridan munosib o'rinni egalladi. Uning nomi va merosi Gomer va Dante, Rudakiy va Firdavsiy, Nizomiy va Shota Rustaveli, Sa'diy va Jomiy, Shekspir va Balzak, Pushkin va Tolstoy, Robindranat Tagor va Lu Sin kabi ulkan mutafakkirlarning nomi va merosidek abadiydir.

Navoiyning o'zi esa barkamol, komil inson qiyofasi uchun buyuk ramzdir. Ulug' shoirning o'lmas merosini o'rganish mustaqillik yillarida o'zining haqiqiy darajasiga yetdi. Adibning barcha asarlari qayta chop etildi. Hukumatimiz qaroriga binoan xalqimizning buyuk mukofoti ramzida Navoiy nomidagi davlat mukofoti ta'sis etildi. Prezidentimiz tashabbusiga ko'ra Alisher Navoiyning 560 yilligi juda katta tantanalar bilan nishonlanib, shoirning mahobatli haykali xalqimizning muqaddas ramzi sifatida poytaxtning markazida qad ko'tardi.

Shunday qilib, Amir Temur va temuriylar Markaziy Osiyoda fan va madaniyatning rivojlanishida muhim rol o'ynadilar. Bu davr fan va madaniyatining ilg'or yutuqlari bilan Yevropa xalqlarini tanishtirishda va undan foydalanishda keyingi avlodlar ham alohida o'rin tutdilar.

Mo'g'ullar istibdodi davrida tushkunlikka yuz tutgan fan va madaniyat Temur va Temuriylar davrida yanada rivoj topdi va jahon sivilizatsiyasiga ulkan hissa qo'shdi.

Afsuski, XV asrning oxirida mamlakatda mulkdor viloyat hokimlarining o'zaro urushlari va markaziy hokimiyatga qarshi isyonlar kuchayib, fitna-fasodning avj olib ketishi oqibatida boshlangan siyosiy tanglik, shubhasiz, uning iqtisodiy va madaniy hayotiga salbiy ta'sir etdi va uni oqir tushkunlikka olib keldi. Bularning hammasi Temuriylar hukmronligining so'nggi kunlari nishonasi edi.

Tayanch tushunchalar

Amir Temur, feodal tarqoqlik, markazlashgan kuchli davlat, «Loy jangi», Sarbadorlar, suyurg'ol (sovg'a), ijtimoiy tabaqalar, qurultoy, Devon, Raiyat (xalq), Vazir, oliy lavozimlar, qonun ustivorligi, «Temur Tuzuklari», O'zbek davlatchiligi, Zafarnoma, Mirzo Ulug'bek, Ulug'bek Akademiyasi, Ali qushchi, ikkinchi renessans, Rasadxona, Xuroson, Husayn Boyqaro, Abdurahmon Jomiy, Lutfiy, Alisher Navoiy, Kamoliddin Behzod, Temuriylar saltanatining tanazzuli.

Savol va topshiriqlar

1. Movarounnahrda XIV asrning 40-50 yillaridagi siyosiy vaziyat qanday edi?
2. Amir Temurning hayoti va faoliyati haqida so'zlab bering.
3. «Jangi loy» nima bilan tugadi? Movarounnahr lashkarlarining mag'lubiyatiga nimalar sabab bo'ldi?
4. Sarbadorlar kimlar? Ular nima uchun kurashdilar?
5. Temur davlatining tuzilishi haqida so'zlab bering. qurultoyning vazifalari nimalardan iborat bo'lgan?
6. Temur davlatida qanday devonlar va mansablar bo'lgan?
7. Temur davlatida qonunning kuchi qanday bo'lgan?
8. Temur davlati tashqi siyosatining asosiy vazifalari haqida so'zlab bering?
9. Amir Temurning jahon (xususan Yevropa va Rossiya) xalqlari oldida qilgan xizmatlari haqida so'zlab bering?
10. Mirzo Ulug'bekning ilmiy faoliyati haqida nimalarni bilasiz?
11. XIV-XVI asrlarda Movarounnahr va Xurosonda moddiy va ma'naviy madaniyat rivojlanib, sivilizatsiyaning yangi bosqichga ko'tarilishiga nima ta'sir ko'rsatdi?
12. Nima sababdan Temuriylar saltanati inqirozga yuz tutdi?

Testlar

1. Buyuk jaxongir Amir Temur nechanchi yillarda yashagan?
A) 1336-1405 yillarda.
B) 1330-1402 yillarda.
C) 1323-1398 yillarda.

D) 1340-1404 yillarda.

2. *Amir Temur qachon Movarounnahr hukmdori deb e'lon qilindi?*

A) 1370 yili.

B) 1366 yili.

C) 1388 yili.

D) 1386 yili.

3. *Temurning istiqbolini bashorat qilgan, keyinchalik Sohibqironning piri bo'lgan shaxs kim?*

A) Sayyid Mir Baraka.

B) Yusuf Hamadoniy.

C) Ahmad Yassaviy.

D) Xo'ja Ahror Vali.

4. *Amir Temurning «Uch», «Besh», «Yetti», yillik yurishlari qanday xarakterga ega edi?*

A) O'z davlati qudratini oshirish.

B) Adolatlilik va xaloskorlik.

C) Xaloskorlik.

D) Milliy ozodlik.

5. *Mirzo Ulug'bek qachon qaerda tavallud topgan?*

A) 1394 yil Sultoniya.

B) 1390 yil Samarqandda.

C) 1395 yil Hirotida.

D) 1336 yil Keshda.

Adabiyotlar

1. Karimov I.A. Amir Temur davridagi bknayodkorlik va hamkorlik ruhi bizga namuna bo'laversin. Asarlar. 4-jild. Toshkent, «O'zbekiston», 1996.

2. Karimov I.A. Amir Temur haqida so'z. Toshkent, «O'zbekiston», 1996.

3. Ahmedov B. O'zbek ulusi. Toshkent, 1992.

4. Ahmedov B. Sohibqiron Temur. Toshkent, 1996.

5. Ahmedov B. Tarixdan saboqlar. Toshkent, 1991.

6. Ahmedov B. Amir Temur haqida hikoyalar. Toshkent, 1998.

7. Ahmedov B. R.G. Muqminova, G.A. Pugachenkova. Amir Temur. Toshkent, 1999.

8. Azamat Ziyo. O'zbek davlatchiligi tarixi. Toshkent, 2000.

9. Giyasiddin Ali. Dnevnik poxoda Temura v Indiyu. Moskva, «IVL», 1958.

10. Grekov B. D. Yakubovskiy A. Yu. Oltin O'rda va uning qulashi. Toshkent. 1964.

11. Ibn Arabshoh. Amir Temur tarixi. I-II jildlar. Toshkent, «Mehnat», 1992.

12. Ivanin M. Ikki buyuk sarkarda: Chingizxon va Amir Temur. Toshkent, «Xazina», 1994.

13. Mo'minov I.M. Amir Temurning O'rta Osiyo tarixida tutgan o'rni va roli. Toshkent, «Fan», 1968.

14. Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. Toshkent, «O'zbekiston», 1996.

15. «Temur Tuzuklari». Toshkent, 1991.

16. Norqulov N. K. Kamoliddin Behzod. Toshkent, «Fan», 1964.

17. O‘zbekiston tarixi .Toshkent, Yangi asr avlodi ,2003.
18. Sharafuddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. Toshkent, «Sharq», 1997.

M U N D A R I J A

Kirish	..
1-mavzu. O‘zbekiston tarixi fanining predmeti, nazariy-uslubiy asoslari manbalari va ahamiyati	..
2-mavzu. Markaziy Osiyo insoniyat sivilizatsiyasining qadimgi o‘choqlaridan biri.. ..	..
3-mavzu. O‘zbek davlatchiligining shakllanishi va dastlabki taraqqiyot bosqichlari.	
4-mavzu. O‘zbek xalqining etnik shakllanishi.	
5-mavzu. Buyuk ipak yo‘li: shakllanishi va rivojlanish bosqichlari.	
6-mavzu. Ilk O‘rta asrlar o‘zbek davlatchiligi: ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayot.	
7-mavzu. IX-XII asrlarda o‘zbek davlatchiligi, siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy hayot.	
8-mavzu. O‘rta Osiyo xalqlari hayotida IX-XII asrlarda yuz bergan (renessans)yg‘onish davri. Ajdodlarimizning jahon sivilizatsiyasiga qo‘shgan hissasi.	
9-mavzu. Mo‘g‘ullar istilosi va zulmiga qarshi kurash. Jaloliddin Manguberdi.	
10. Amir Temur va temuriylar davrida o‘zbek davlatchiligining yuksalishi. Ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayot.	